

PUBLISHINGS
of **Kostanay State**
Pedagogical Institute

Қостанай мемлекеттік
педагогикалық
институтының
ЖАҒЫНЫСЫ

ВЕСТНИК
Костанайского
государственного
педагогического
института

2021 ж. шілде, №3 (63)
Журнал 2005 ж. қаңтардан бастап шығады
Жылына төрт рет шығады

Құрылтайшы: *А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті*

Бас редактор: *Доцанова А.И.*, экономика ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынов атын. ҚОУ, Қазақстан

Бас редактордың орынбасары: *Шайкамал Г.И.*, ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынов атын. ҚОУ, Қазақстан

РЕЦЕНЗЕНТТЕР

Бережнова Е.В., педагогика ғылымдарының докторы, ММХҚИ СИМ, Мәскеу қ., Ресей

Жаксылыкова К.Б., педагогика ғылымдарының докторы, Қ. Сәтпаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университетінің профессоры, Қазақстан

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Амирова Б.А., психология ғылымдарының докторы, Е.А. Букетов атын. ҚарМУ, Қазақстан

Благодарумная О.Н., экономика ғылымдарының кандидаты, Молдова Халықаралық Тәуелсіз Университетінің доценті, Молдова

Доман Э., лингвистикалық ғылымдар докторы, Макао университеті, Сидней, Австралия

Елагина В.С., педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ООМГПУ, Ресей

Жилбаев Ж.О., педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы президенті, Қазақстан

Кайе Ж., философия ғылымдарының докторы, Виа Домисия Университетінің профессоры, Перпиньян қ., Франция

Катцнер Т., Батыс Вирджиния Университетінің профессоры, PhD докторы, АҚШ, Батыс Вирджиния

Кульгильдинова Т.А., педагогика ғылымдарының докторы, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ-нің профессоры, Қазақстан

Марилена Сантана дос Сантос Гарсия, лингвистикалық ғылымдар докторы, Сан-Паулу Папа католик университеті, Бразилия

Монова-Желева М., PhD докторы, Бургас еркін университетінің профессоры, Болгария

Чаба Толгизи, Венгрияның Сегед Университеті экология кафедрасының ғылыми қызметкері, Венгрия

Тіркеу туралы куәлік №5452-Ж
Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен
19.04.2019 берілген.
Жазылу бойынша индексі 74081

Редакцияның мекен-жайы:

110000, Қостанай қ., Тәуелсіздік к., 118
(Ғылым және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру департаменті)
Тел. (7142) 54-84-43 (258)

© А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

№3 (63), июль 2021 г.
Издается с января 2005 года
Выходит 4 раза в год

Учредитель: *Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова*

Главный редактор: *Доцанова А.И.*, кандидат экономических наук, КРУ им. А. Байтурсынова, Казахстан

Заместитель главного редактора: *Шайкамал Г.И.*, кандидат сельскохозяйственных наук, КРУ им. А. Байтурсынова, Казахстан

РЕЦЕНЗЕНТЫ

Бережнова Е.В., доктор педагогических наук, профессор МГИМО МИД, г. Москва, Россия

Жаксылыкова К.Б., доктор педагогических наук, профессор Казахского национального исследовательского университета им. К. Сатпаева, Казахстан

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Амирова Б.А., доктор психологических наук, КарГУ им. Е.А. Букетова, Казахстан

Благоразумная О.Н., кандидат экономических наук, доцент Международного Независимого Университета Молдовы

Доман Э., доктор лингвистических наук, университет Макао, Сидней, Австралия

Елагина В.С., доктор педагогических наук, профессор, ЮУГГПУ, Россия

Жилбаев Ж.О., кандидат педагогических наук, доцент, президент Национальной академии образования им. И. Алтынсарина, Казахстан

Кайе Ж., доктор философских наук, профессор, Университет Виа Домисия, г. Перпиньян, Франция

Катицер Т., доктор PhD, профессор Университета Западной Вирджинии, США

Кульгильдинова Т.А., доктор педагогических наук, профессор КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Казахстан

Марилена Сантана дос Сантос Гарсия, доктор лингвистических наук, Папский католический университет Сан-Паулу, Бразилия

Монова-Желева М., доктор PhD, профессор Бургасского свободного университета, Болгария

Чаба Толгизи, научный сотрудник кафедры экологии, Университет Сегеда, Венгрия

Свидетельство о регистрации № 5452-Ж
выдано Министерством культуры и информации Республики Казахстан
19.04.2019 г.

Подписной индекс 74081

Адрес редакции:

110000, г. Костанай, ул. Тәуелсіздік, 118
(Департамент науки и послевузовского образования)
Тел. (7142) 54-84-43 (258)

ҚҰРМЕТТІ ОҚЫРМАНДАР!

Сіздің қолыңызда «ҚМПИ Жаршысы» ғылыми-әдістемелік журналының кезекті саны. Біз сіздердің назарларыңызға басылымның 2021 жылғы үшінші санын ұсынып отырмыз.

Басылымда университетіміздің ғалымдары мен студенттерінің өзіндік ғылыми зерттеу жұмыстары жарияланады.

Журналдан сіз өзіңіздің ғылыми зерттеулеріңізді дамытуға арналған қызықты тақырыптарды, ғылыми-әдістемелік тәжірибені қорытуға арналған материалдарды, университет оқытушыларының инновациялық жаңалықтары мен жаңартылған озық педагогикалық тәжірибелерін таба аласыз. Журнал бөлімдері біздің университеттің жетекші ғалымдарының, әлеуметтік серіктестердің, жұмыс берушілердің, шетелден шақырылған ғалымдардың материалдарын қамтиды. Журналдың бұл санында аталмыш бөлімдер сіздерге тірек-қимыл аппараты

бұзылған адамдарға арналған әдістер, психологиялық дамуы тежелген балалардың логикалық ойлауын арттыру жұмыстары, саралап оқыту технологиясын қолдану, Әзілхан Нұршайықов, Жүсіпбек Аймауытов сынды жазушылардың романдарына талдау жүргізу сынды қызықты тақырыптар ұсынылып отыр.

Редакцияға келіп түскен әрбір материал сараптамалық тексеруден және авторлық шолудан өтеді. Журнал материалдарына қойылатын талаптар мақала авторының ғылыми ұстанымдарының нақты және айқын болуы, берілген жағдайды сапалы өзгерте алу, автордың барынша мәселені жақсартуға деген ұсыныстың болуы, мәселені қоя білу және т.б. Бұл нөмірге профессор, аға оқытушылармен магистранттардың бірлесе жазған жұмыстары енгізілген. Материалдар қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде жазылған.

«ҚМПИ Жаршысы» журналы басылымдар бағытын кеңейтеді. Бұл көпөлшемділік ғылыми қордың жаңаруы мен толықтырылуына ықпал етеді. Журналдың редакциялық алқасы материалдар авторлар мен оқырмандар арасында үлкен қызығушылық тудырады деп үміттенеді. Біз сіздерден қызықты және сапалы жұмыстар күтеміз.

Дошанова А.И.,
«ҚМПИ Жаршысының» бас редакторы,
экономикалық ғылымдар кандидаты

УВАЖАЕМЫЕ ЧИТАТЕЛИ!

В ваших руках очередной выпуск научно-методического журнала «Вестник КГПИ». Мы предлагаем вашему вниманию третий выпуск издания 2021 года.

В научно-методическом издании публикуются результаты исследований ученых и студентов университета.

В журнале вы найдете интересные темы для развития собственных исследований, материалы обобщения научно-методического опыта, актуальный обзор инновационных находок и передовой педагогический опыт преподавателей университета. В разделах журнала располагаются материалы ведущих ученых нашего университета, социальных партнеров, работодателей, приглашенных ученых из зарубежья. В данном номере журнала представлены такие интересные темы, как методы для людей с нарушениями опорно-двигательного аппарата, работа по повышению логического мышления детей с задержкой психологического развития, применение технологий дифференцированного обучения, анализ романов таких писателей, как Азильхан Нуршаиков, Жусупбек Аймауытов и многое другое.

Каждый материал, поступивший в редакцию, проходит экспертную проверку и рецензирование. В основе требований к материалам журнала – ясность и четкость научных позиций автора статьи, научный стиль изложения, рекомендации автора по методологии улучшения, качественного изменения ситуации, постановка проблемы и т.д. В этот номер включены работы, написанные профессорами, старшими преподавателями совместно с магистрантами. Материалы написаны на казахском, русском и английском языках.

Журнал «Вестник КГПИ» будет расширять направления публикаций. Такая многоаспектность, будет способствовать обновлению и пополнению научного фонда. Редакция журнала надеется, что материалы вызовут большой интерес у авторов, у читателей. Ждем интересных и качественных работ.

Дощанова А.И.,
главный редактор «ҚМПИ Жаршысы»,
кандидат экономических наук

ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ САРАПТАМАЛЫҚ-ШОЛУ ЗЕРТТЕУЛЕР ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ОБЗОРНО-АНАЛИТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ӘОЖ 796.79

Қабыл, Т.Т.,

*Дене шынықтыру және спорт
мамандығы, 4 курс студенті,
А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ*

Шилов, И.А.,

*ҚР Еңбек сіңірген
жаттықтырушысы, аға оқытушы,
А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ*

Бекмухамбетова, Л.С.,

*Экономика ғылымдарының
магистрі, аға оқытушы,
А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ
Қостанай, Қазақстан*

ТІРЕК-ҚИМЫЛ АППАРАТЫ БҰЗЫЛҒАН АДАМДАРҒА АРНАЛҒАН ПАУЭРЛИФТИНГ ШТАНГАНЫ ЖАТЫП СЫҒЫМДАУ ӘДІСТЕМЕСІ

Түйін

Бұл мақалада тірек – қимыл аппараты бұзылған адамдарға арналған пауэрлифтинг штанганы жатып сығымдау әдістемесінің ерекшеліктері туралы жазылған.

Теориялық дайындық мүгедек спортшыларды дайындауда маңызды мәнге ие. Жаңа бастаған пауэрлифтерлерді жарысқа қатысуға, қарсыластардың техникалық және тактикалық дайындығын зерделеуге, төрешілердің іс-қимылдарын қадағалауға, пауэрлифтинг бойынша фильмдерді, бейнефильмдерді және спорттық репортаждарды көруге үйрету қажет. Теориялық дайындық әңгімелесу, дәрістер түрінде және тікелей жаттығуда өткізіледі. Ол практикалық сабақтардың элементі ретінде физикалық, техникалық-тактикалық, моральдық және ерік дайындығымен байланысты. Пауэрлифтер, кез келген басқа спортшы сияқты жоғары моральдық және ерік-жігеріне ие болуы, Қазақстанның лайықты азаматы болуы, өзінің спорттық мектебін, клубын, өз қаласын, елді кез келген дәрежедегі жарыстарда абыроймен танытуы тиіс. Моральдік-еріктік қасиеттерді тәрбиелеу секцияда, мектепте өз қызығушылықтарына қоғамдық бағынуға, жаттықтырушының барлық талаптарын орындауға, ұжым абыройына жан аямай күресуді үйрену керек алғашқы қадамдардан басталады. Жас пауэрлифтерлердің спорт мектебінің жолдастарына, қарсыластарына, жаттықтырушыға, төрешілерге, көрермендерге дұрыс, құрметпен қарауды тәрбиелеу қажет. НПП кезеңінде оқушыларды гигиена, спорттық тәртіп ережелерімен және спорт құрылысындағы тазалықты сақтаумен таныстыру қажет. Пауэрлифтинг дәстүрі, оның тарихы мен мақсаты туралы әңгімелерге көп көңіл бөлу қажет. НПП топтарында балаларды спорт түрінің ерекшеліктерімен таныстыру тікелей сабақ алдында немесе қандай да бір қимыл-қозғалыс әрекеттерін жаттықтыру барысында жүргізіледі. Әңгіме мен әңгімелерді құрудағы басты назар балалардың таңдаған спорт түрі үшін мақтаныш сезімін ояту және жоғары спорттық нәтижелерге қол жеткізу үшін бағытталған. Оқу-жаттығу теориялық материалы оқудың барлық кезеңіне таралады.

Кілт сөздер: мүгедектер, жатып сығымдау әдістемесі, пауэрлифтин, жаттықтыру, жарыс.

1. Кіріспе

Қазақстан Республикасы Конституциясының 29-бабында: «Қазақстан Республикасы азаматтарының денсаулығын сақтауға құқығы бар» делінген [1].

Елдің «Қазақстан 2030» әлеуметтік даму стратегиясын іске асырудағы бағыттың басты басымдықтарының бірі халықтың денсаулығын нығайту болып табылады [2].

Қазақстан Республикасы Конституциясының 29-бабында: «Қазақстан Республикасы азаматтарының денсаулығын сақтауға құқығы бар» делінген. Елдің «Қазақстан 2030» әлеуметтік даму стратегиясын іске асырудағы бағыттың басты басымдықтарының бірі халықтың денсаулығын нығайту болып табылады. «Қазақстан Республикасында мүгедектердің әлеуметтік қорғалуы туралы» заң мүгедектерді қараудағы мемлекеттік саясатты айқындайды және мүгедектердің денсаулығын сақтауға және олардың қоғамға интеграциялануы үшін жағдай жасауға бағытталған шараларды мемлекеттің жүзеге асыруын көздейді. «Дене шынықтыру және спорт туралы» заңда дене шынықтыру мен спорт мүгедектерді физикалық және әлеуметтік оңалту құралдары болып табылатыны айқындалған.

«Қазақстан Республикасында мүгедектердің әлеуметтік қорғалуы туралы» заң мүгедектерді қараудағы мемлекеттік саясатты айқындайды және мүгедектердің денсаулығын сақтауға және олардың қоғамға интеграциялануы үшін жағдай жасауға бағытталған шараларды мемлекеттің жүзеге асыруын көздейді. «Дене шынықтыру және спорт туралы» заңда дене шынықтыру мен спорт мүгедектерді физикалық және әлеуметтік оңалту құралдары болып табылатыны айқындалған [3].

Қазақстан Республикасында мүгедектер спортын дамыту мәселелері туралы айта келе, Д.Б. Тұрлыханов дене шынықтыру мен спорт бүгінгі таңда мүгедектердің еліміздің қоғамдық өміріне психологиялық бейімделуі үшін оларды физикалық және әлеуметтік оңалтудың маңызды, ал кейбір жағдайларда жалғыз шарты болып табылатынын атап өтті.

Мүгедектерді дене шынықтыру және спорт құралдарын оңалту және әлеуметтік бейімдеу саласындағы мемлекеттік саясаттың мақсаты олардың жүйелі сабақтарға деген қажеттілігін қалыптастыру болып табылады, оның нәтижесі олардың денсаулығын нығайту болуы тиіс. Жергілікті деңгейде мүгедектер спортын дамыту проблемаларына көбірек көңіл бөлу, барлық санаттағы және жастағы мүгедектер арасында дене шынықтырумен және спортпен жаппай айналысуға басымдық беру қажет [4].

Қостанай облысында мүгедектерді оңалтудың 2020-2030 жылдарға арналған Бағдарламасының негізгі бағыттарының бірі мүгедектерді спорттық жарыстарға қатысуын қамтамасыз етуді қоса алғанда, белсенді өмір салтына тарту болып табылады. Осы бағдарламаны іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспары мүгедектерді дене шынықтыру және спорт құралдарымен оңалтуға арналған әдістемелік ұсынымдарды пысықтауды көздейді. Мүгедектер спортын декларативтік қолдау кезінде осы контингент арасында жаттығу жұмысының жеке әдістемелерінің болмауы өзекті проблема болып қалуда [5].

Зерттеудің мақсаты: мүгедек адамдарға жатып көтеру әдісінің ерекшеліктерін зерттеу.

Қол жеткізу мақсаты келесі міндеттерді қояды:

- 1) мүгедектердің дене тәрбиесін ұйымдастыру және күш қабілеттерін дамыту бойынша әдеби дереккөздерді талдау;
- 2) мүгедектерге арналған орындықты басу бойынша тәжірибелік жаттығу бағдарламасын әзірлеу;
- 3) эксперимент негізінде орындықта жаттығатын мүгедектердің күштік дайындығының динамикасын және дамыған оқу бағдарламасының тиімділік деңгейін анықтау.

2. Материалдар мен әдістер

Мүгедектердің дене тәрбиесін ұйымдастыру және күш қабілеттерін дамыту туралы әдебиет көздерін жинау және талдау анықталған мәселені жан-жақты қарау үшін, сондай-ақ мү-

гедектердің күштік дайындығын модельдеу үшін қажет. Әдеби зерттеу келесі дерек көздерге талдау жасайды.

Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық құжаттары, пауэрлифтинг және күштік дайындық бойынша Оқу құралдары, метико-биологиялық цикл бойынша, бейімделген дене шынықтыруды ұйымдастыру бойынша, спорттық мерзімдік басылым материалдары.

Сауалнама әдісі.

Сауалнама – бұл белгілі бір адамдар тобына сұрақтар қою арқылы бастапқы ақпаратты жинау әдісі. Сауалнама арқылы сіз адамдардың қазіргі және өткен әрекеттері туралы, олардың ниеттері, жоспарлары, пікірлері, мінез-құлық мотивтері және т.б. туралы ақпарат ала аласыз. Бұл әдіс ақпарат жиналатын сұрақтар жиынтығына негізделген. Сауалнаманың стандартты жағдайы респонденттер мен респонденттердің болуын қамтиды.

Пауэрлифтинг бойынша жарыстарға қатысатын мүгедектерге сауалнама жүргізу арқылы алынған зерттелетін контингент туралы ақпарат экспериментті жоспарлау және ұйымдастыру үшін қажет. Тәжірибелік және бақылау топтарын құру, оларды эквивалентті ету, олардың дайындық деңгейіне сәйкес жаттығу жүктемесін жоспарлау үшін келесі мәліметтерді алу қажет: тегі, аты, туған жылы, диагноз, қала (аудан), спорттық гимнастиканың тәжірибесі, разрядтың болуы, жаттықтырушының басшылығымен немесе өз бетінше сабақ өткізу.

Құрастыру әдісі.

Дизайн әдісі тәжірибелік топ үшін стандарттык пресс бойынша жаттығу бағдарламасын жасайды. Мүгедектердің күштік дайындығын модельдеу зерттелетін контингент туралы ақпарат, әдеби материалды талдау және жоғары санатты жаттықтырушы И.А. Шиловтың тәжірибесі негізінде жүзеге асырылады (17,32,33,34,35,36).

Эксперименттік сынау әдісі.

Эксперименттік тестілеу әдісі эксперименттік топтың жаттығу процесінде орындықты басу бойынша әзірленген оқыту әдістемесін қолдануды қамтиды. Эксперимент педагогикалық зерттеулерде оқу процесінің заңдылықтарын танудың ең тиімді әдісі болып табылады. Біз классикалық дәстүрлі эксперимент жоспарын қолдандық, ол педагогикада және басқа да бірқатар ғылымдарда кең таралған, қазіргі кезде де басым. Ол екі бірдей топтың (эксперименттік әсердің) қалыптасуын қамтамасыз етеді, ал бақылау тобында олар әдеттегідей айналысады, өзгеріссіз. Бұл қарапайым параллель бір факторлы эксперимент. Эксперимент барысында жаттығу процесінде жаттығу жүктемесінің параметрлерін түзету және мүгедектер арасындағы атлетикалық гимнастика бойынша жаттығу жұмысы әдістемесінің тұжырымдамалық негізін әзірлеу жүргізіледі.

Күш көрсеткіштерін салыстырмалы бағалау әдісі

Күш көрсеткіштерін салыстырмалы бағалау әдісі мүгедек спортшылардың күш дайындығының динамикасын бақылау үшін қолданылады. Осы мақсатта эксперименттің басында және соңында бастапқы және соңғы қуат көрсеткіштері жазылады. Осы көрсеткіштерді салыстыру эксперименттік және бақылау топтарының жаттығу әдістемелерінің тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді. Күштік дайындықтың көрсеткіштері ретінде жату орындығында жатып сығуды орындау нәтижелері және қол ұшының динамометриясы тіркеледі:

а) жатық орындықта жатып сығу – бұл пауэрлифтингтегі жарыс жаттығуы, ол мүгедектер арасындағы жарыс бағдарламасын құрайды және жаттығу процесінде қолданылады. Орындықты басу тәртібі келесідей: спортшы орындықта арқасымен жатуы керек; оның басы, иықтары, денесі (бөкселерін қоса), өкшесі бар созылған аяқтар әрекетті орындау кезінде орындықпен байланыста болуы керек (өкшеге тиюден басқа, төменгі аяқтары кесілген спортшылар үшін жасалады); саусақтары тиіс обхватить белгісі, лежащий тіреуіштерде. Кейін, спортшы бастау үшін дұрыс позицияға ие болғандықтан, штангаларды тіректерден алып тастау жүзеге асырылады. Содан кейін спортшы үлкен судьяның қолын шынтақпен толығымен түзететінін күтуі керек (егер анатомиялық ерекшеліктерге байланысты екі қолды да толықтай түзету мүмкін болмаса, спортшы бұл туралы судьяларды әр тәсіл алдында алдын-ала

ескертуі керек). Жаттығуды бастау үшін сигнал – бұл «бастау»командасымен бірге аға судьяның қолын төмен жылжыту. Сигнал алғаннан кейін спортшы штанганы кеудеге түсіріп, белгілі бір кідіріске төтеп беруі керек. Бекітілген позиция тоқтауды білдіреді. Содан кейін спортшы штанганы жоғары қарай тік қолдарға қысуы керек. Түзеткіш қолды шынтақ тиіс бір мезгілде,біркелкі және асырылған. Штанганы осы позицияға бекіткеннен кейін, аға судья қолды бір уақытта артқа жылжытатын «тірек» командасын беруі керек (37);

б) қолдың динамометриясы – бұлшықеттің даму дәрежесін сипаттайтын қолдың бұлшықет күшін өлшеу. Ол қолмен динамометрмен (килограммен) келесідей өлшенеді: оң қолдың щеткасымен карпальды динамометрді алыңыз, оны денеден дұрыс бұрыш алғанға дейін алыңыз. Екінші қолды дененің бойымен төмен түсіреді. Оң қолдың саусақтарын максималды күшпен бес рет қысып, бірнеше минут аралықтарын жасап, әр уақытта жебенің орнын бекітіңіз. Динамометр көрсеткісінің ең үлкен ауытқуы қолдың бұлшық еттерінің максималды күшінің көрсеткіші болып табылады. Сол қол үшін дәл осындай анықтамаларды жасаңыз (38). Штанганы жатып көтеру процесі (1-ші суретте көруге болады).

1-сурет - Штанганы жатып көтеру процесі.Тепе-теңдік үшін белдікті аяғыңызға байлауға болады

Ғылыми-зерттеу жұмыстары кезең-кезеңмен жүргізіледі. Бірінші кезең: 2020 жылғы қыркүйек. Бірінші кезеңде зерттеу мәселесі мен тақырыбы анықталады. Зерттелетін мәселенің өзектілігі, жаңалығы, зерттеу жұмысының мақсаты, пәні, объектісі және практикалық маңыздылығы анықталады. Екінші кезең: 2020 жылғы желтоқсан. Екінші кезеңде зерттеу тақырыбы бойынша әдебиет көздерін жинау және зерттеу жүргізіледі. Үшінші кезең: 2021 жылғы қантар. Үшінші кезеңде алынған ақпарат негізінде сауалнама жүргізу кезінде тәжірибелік және бақылау топтары құрылады, мүгедектерге арналған орындықты басу бойынша жаттығу бағдарламасы әзірленеді. Эксперименттік топ Қостанай қаласында тұратын, пауэрлифтинг бойынша жарыстарға қатысатын мүгедектер қатарынан құрылды. Топ 12 адамнан құралды: туған жылы 1967 жылдан 2005 жылға дейін, диагнозы-омыртқа жаракаты, аяқ-қолдардың ампутациясы. Салыстырмалы талдау үшін эксперименттік топқа балама таңдалады оның бақылау тобы. Төртінші кезең: 2021 жылғы ақпан 2021 жылғы наурыз. Төртінші кезеңде тәжірибелік топтың сабақтарында оқытудың дамыған әдістемесі қолданылады. Оқу процесін бақылау және техниканың белгілі бір компоненттерін түзету бар. Бақылау тобы өз әдістемесі бойынша жаттығуды жалғастыруда. Бесінші кезең: 2021 жылғы наурыз-сәуір. Бесінші кезеңде зерттеу барысында алынған нәтижелер кейіннен өңделеді. Эксперименттің басында, 2021 жылдың сәуірінде мүгедек спортшылар арасындағы облыстық жарыстарда қол

динамометриясының бастапқы көрсеткіштері және жатып сығылудағы спорттық нәтижелер тіркелді. 2021 жылғы сәуір жарыстарда күш көрсеткіштері қайта тіркеледі. Бұл деректер қорытынды болып табылады. Кіріс және қорытынды қуат көрсеткіштерін салыстырмалы талдау арқылы күш дайындығының динамикасы анықталады.

Алынған мәліметтер негізінде мүгедектер арасындағы спорттық гимнастика әдістемесінің тұжырымдамалық негізі жасалады. Жұмыс қорытындылар мен ұсыныстарды ұсынумен аяқталады.

3. Нәтижелер мен талқылау

Қостанай қаласында пара пауэрлифтингтен екі жаттықтырушы Царенко Дмитрий Евгеньевич, Зиберов Григорий Андреевич. Он бір спортшы Қазақстан чемпионатында Қостанай облысының намысын қорғайды: Кирилл Остапенко, Роза Дүйсембаева, Динара Қожахметова, Анара Аханова, Нина Маслова, Наталья Голубова, Фархат Мутунов, Тұрсынай Кабыл, Вячеслав Козлов, Геннадий Косов, Валерия Смирнова. Царенко Дмитрий Евгеньевич өзінің ДЮСШ №1 Қадырбек Оспанова ат. мектебінде спортшыларын жаттықтырады. Зиберов Григорий Андреевич Үміт-Надежда залында өз спортшыларын жаттықтырады.

Әр спортшының өз диагнозы бар. Негізінен, бұл кішкентай бойлы адамдар, ампутанттар, церебральды сал ауруы және көру қабілеті бұзылған адамдар. Қостанай облысының спортшылары:

1) Остапенко Кирилл – Қазақстан Республикасының спорт шебері, ерлер арасындағы республикалық жарыстардың чемпионы, халықаралық жарыстардың қатысушысы. Диагноз: аяқтың ампутациясы.

2) Кабыл Тұрсынай – халықаралық дәрежедегі спорт шебері, жасөспірімдер арасындағы Әлем және Азия чемпионы, сондай-ақ Әлем кубогының жүлдегері, республикалық жарыстардың чемпионы. Диагноз: ахондроплазия (бұл туа біткен ауру, онда қаңқа сүйектері мен бас сүйегінің негізінің өсу процесі бұзылады).

3) Қожахметова Динара – Қазақстан Республикасының спорт шебері, республикалық жарыстардың чемпионы және жүлдегері. Әлем Кубогының қатысушысы. Диагноз: церебральды сал ауруы

4) Аханова Анара – Қазақстан Республикасының спорт шебері, республикалық жарыстардың жүлдегері және халықаралық жарыстардың қатысушысы. Диагноз: церебральды сал ауруы және сүйек өсу процесінің бұзылуы.

5) Роза Дүйсебаева – Қазақстан Республикасының спорт шебері, халықаралық жарыстардың қатысушысы және республикалық жарыстардың жүлдегері. Диагноз: сүйек өсу процесінің бұзылуы.

6) Голубова Наталья – 2 ересек разряд, Республикалық жарыстардың жүлдегері. Диагноз: аяқтың ампутациясы.

7) Косов Геннадий – халықаралық жарыстардың чемпионы және жүлдегері. Диагноз: аяқтың ампутациясы.

Спортшылар жылына 1-2 рет арнайы спорт ауруханасында медициналық тексеруден өтеді. Әр кезде дененің бойын, салмағын және дене бітімін өлшейді. Жарыстарға қатысу үшін адам ағзаларын мұқият тексереді. Егер бірдеңе дұрыс болмаса, спортшы емделуге жіберіледі, ал егер денсаулықпен қиындықтар болса, онда спортшы жарыстарға жіберілмейді.

Кабыл Тұрсынай Тұрарқызы – пара пауэрлифтингтен жастар арасында әлем чемпионы, Азия чемпионы, сондай-ақ Республикалық жарыстардың чемпионы. Халықаралық дәрежедегі спорт шебері, 2016 жылы Якутия қаласында өткен «Азия балалары» халықаралық жарыстарында нормативін орындады. Халықаралық дәрежедегі спорт шеберінің нормативі бойынша 41 категориясы 50 килограмм жатып көтеру болды. Бірақ соған қарамастан, ол нормативтен асып, штанганың салмағын 61 килограмға көтерді. Бұған дейін сау адамдар арасында өнер көрсеткен. Сау адамдардың арасында 3 жаттығулар: штангамен отырып тұру, тарту, жатып көтеру. Облыстық жарыстарда және Республикалық жарыстарда қатысып 1

орындарға ие болды. Басқа жаттықтырушылардың дау-дамайларына байланысты болашағы болмады. Содан кейін, пара пауэрлифтингке берілді.

«Мүгедектер спорт клубы» КММ тәрбиеленушісі Д.Е. Царенконың жетекшілігімен жаттығады. Жаттығулар аптасына 3 рет 90-120 минуттан өткізіледі. Орындалатын жаттығулар: жатып штанганы көтеру, гантельді көтеру, отжимание, пресс. Жаттығу жасайтын күндері дүйсенбі, сәрсенбі және жұма күндері жаттығады. Жаттығудың соңында денеңізді созу. Орындалатын жаттығулар: жатып штанганы көтеру, гантельді көтеру, отжимание, пресс. Жаттығу жасайтын күндері дүйсенбі, сәрсенбі және жұма күндері жаттығады.

1. Пауэрлифтингтен Қостанай облысының чемпионаты 2016 жылдың 10 наурызы. «Мүгедектер спорт клубы» командасынан 14 спортшы қатысты». (7 алтын, 5 күміс, 2 қола медаль). 2. Пара пауэрлифтингтен Қостанай облысының кубогы 24 Қазан 2016 жыл. «Мүгедектер спорт клубы» командасынан 14 спортшы қатысты. (6 алтын, 5 күміс, 3 қола медаль). 3. Пара пауэрлифтингтен Қазақстан Республикасының командалық чемпионаты 20-24 сәуір 2016жыл Талдықорған қаласы. «Мүгедектер спорт клубы»командасынан 5 спортшы қатысты. Жалпы командалық есепте команда 3 орынға жайғасты. (6 алтын, 5 күміс, 3 қола медаль). 4. Пара пауэрлифтингтен Қазақстан Республикасының кубогы 2016 жылғы 20-24 маусым Көкшетау қаласы. Қостанай облысының «мүгедектер спорт клубы» командасынан 5 команда қатысты. (2 күміс, 3 қола медаль). 5. «Азия балалары» халықаралық турнирі 5-9 шілде 2016 ж. Якутск Ресей.Қазақстан Республикасының құрама командасының құрамында біздің облысты 1 спортшы таныстырды. (1 алтын медал). 6. Пара пауэрлифтингтен Қостанай облысының чемпионаты 15 наурыз 2017 жыл. «Мүгедектер спорт клубы»командасынан 14 спортшы қатысты. (8 алтын, 5 күміс, 1 қола). 7. Пара пауэрлифтингтен Қостанай облысының кубогы 27 Шілде 2017 жыл. «Мүгедектер спорт клубы» командасынан 14 спортшы қатысты». (8 алтын, 2 күміс, 1 қола). 8. Пара пауэрлифтинг бойынша Қазақстан Республикасының чемпионаты 2017 жылғы 9-14 Сәуір Семей қаласы. «Мүгедектер спорт клубы» командасынан 5 спортшы қатысты». (1 күміс, 3 қола). 9. Тірек-қимыл аппараты бұзылған адамдар арасындағы Қазақстан Республикасының V-спартакиадасы 15-19 қыркүйек 2017 жыл Атырау қаласы. «Мүгедектер спорт клубы»командасынан 9 спортшы қатысты. Жалпы командалық есепте Қостанай облысының командасы 3-ші орынға жайғасты, алда Алматы облысы мен Қызылорда облысы тұр. (1 алтын, 3 күміс, 2 қола). 10. 2017 жылғы 8-14 желтоқсанда Дубай қаласында (БАӘ) өткен Азия жасөспірімдер Паралимпиада ойындарына еліміздің құрама сапында біздің командадан 1 спортшы қатысты. (1 алтын медаль) және т.б.

2016 жылдан 2020 жылға дейін біздің спортшылар келесі нормативтерді орындады: 1 жасөспірімдер разряды, 2 жасөспірімдер разряды, 1 ересектер арасында разряд, 1 кандидат спорт шебері, 5 спорт шебері, 1 халықаралық дәрежедегі спорт шебері. Әр спортшының өз салмағы бар. Жаңадан бастаушылар үшін жеңіл жаттығулар бар, ал тәжірибешілер әлдеқайда қиын және көп. Қостанай облысынның спортшылардың жаттығу жасайтын тәсілі. 1 күні жылдамдыққа арналған жаттығулар: Штанганы жатып көтеру 3 подход, 10 рет көтеру (подход арасында 2-3 минут демалу). Штанганы жатып паузамен көтеру 4 подход 5 рет көтеру. Гантельды көтеру. Шраги (трапеция бұлшықеттерін, олардың дұрыс бөлігін және ортасын өңдеуге арналған жаттығу. Көбінесе бұл жаттығу дұрыс орындалмайды, атап айтқанда толық амплитудада емес).

Пресс. 2 күні максималді қиын жаттығулар: Штанганы жатып максималды 100 пайыз салмақ көтеру 5 подход, 3 рет көтеру. Штанганы тар ұстап көтеру 4 подход, 5 рет көтеру. Гантельмен жаттығуларды жасау. Бицепс. Отжимание. Пресс. 3 күні оңай жаттығу: Штанганы жаты баяу көтеру 4 подход, 3 рет. Гантельмен жаттығулар. Трицепс. Отжимание. Жаттығудың соңында денеңізді созу.

Біз эксперименттік фактордың айтарлықтай тиімділігі туралы әлі де сенімді түрде айта алмаймыз. Біздің ойымызша, сенімді айырмашылықтың болмауы (математикалық есептеулерде анықталған эксперименттік және бақылау топтарының нәтижелері арасында) осы эксперимент үшін аз іріктеумен, сондай-ақ басқа да ескерілмеген факторлардың әсерімен

байланысты. Қазіргі уақытта әзірленген жаттығу әдісінің тиімділігі эксперимент нәтижелерінің таза цифрларымен ғана емес, сонымен қатар мүгедек спортшылардың оң пікірлері мен бағалауларында көрсетілген субъективті факторлармен де дәлелденеді.

4. Қорытынды

Зерттеу жұмысы бейімделгіш дене шынықтыру және спорт саласында жүргізілді және тірек-қимыл аппараты бұзылған мүгедектер арасында жаттығу процесінің жеке әдістемесін жасауға арналған. Біздің жұмысымыздың мақсаты мүгедектер арасындағы атлетикалық гимнастика бойынша жаттығу жүктемесінің негізгі параметрлері мен сабақ әдістемесін анықтау болды, оған қол жеткізу үшін біз қойылған міндеттерді шештік. Әдеби зерттеу барысында қозғалыс қабілеті шектеулі адамдар үшін арнайы әзірленген күш қасиеттерін дамыту бойынша әдістемелік құралдардың жоқтығы анықталды. Әдеби талдаудың нәтижелері бойынша тірек-қимыл аппаратының функциялары бұзылған адамдар арасында дене шынықтыру және спорт жұмыстарын жүргізудің бірқатар ерекшеліктерін атап өттік, олар мүгедектер арасында спорттық гимнастиканы оқыту әдістемесін жасау кезінде ескерілді.

Зерттелетін контингент, әдеби материал және жоғары санатты жаттықтырушы И.А. Шиловтың тәжірибесі туралы ақпаратты қолдану арқылы ғылыми-зерттеу жұмысының екінші міндеті шешілді-тәжірибелік стандартік жаттығу бағдарламасы жасалды, оның жоспарлары мен бірге дипломдық жұмыстың үшінші бөлімінде оқу жүктемесін жоспарлау әдістемесі ашылды, онда оқу процесінің он төртінші апталық циклінің бағдарламасы жүктеме параметрлерін ұсынады. Параллельді бір факторлы эксперимент жүргізу арқылы дамыған оқу бағдарламасының тиімділік деңгейі анықталды. Зерттелген көрсеткіштерді салыстырмалы бағалау пәндердің екі тобында мүгедек спортшылардың күштік дайындық деңгейінің оң динамикасын байқауға мүмкіндік берді, ал нәтижелердің ең көп өсуі эксперименттік топта анықталды.

Әдебиеттер тізімі

Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 тамыздағы Конституциясы.

Қазақстан-2030 « әлеуметтік даму стратегиясы».

«Қазақстан Республикасында мүгедектердің әлеуметтік қорғалуы туралы» 1991 жылғы 21 маусымдағы Қазақстан Республикасының Заңы».

Дамытудың мемлекеттік бағдарламасы дене шынықтыру мен спортты дамытудың 2001-2005 жылдарға арналған.

Қостанай облысында мүгедектерді оңалтудың 2006-2008 жылдарға арналған бағдарламасы.

ҚАБЫЛ, Т.Т., ШИЛОВ, И.А., БЕКМУХАМБЕТОВА, Л.С.,

ДЛЯ ЛЮДЕЙ С НАРУШЕНИЯМИ ДВИЖЕНИЯ МЕТОДОЛОГИЯ СЖАТИЯ ФОРМИРОВАНИЯ СТРЕЛКИ В ПАУЭРЛИФТИНГЕ

В данной статье рассказывается об особенностях методики жима штанги пауэрлифтинга лежа для людей с нарушениями опорно-двигательного аппарата. Статья 29 Конституции Республики Казахстан гласит:» Граждане Республики Казахстан имеют право на охрану здоровья. Одним из главных приоритетов курса на реализацию стратегии социального развития страны «Казахстан 2030» является укрепление здоровья населения. Закон» О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан определяет государственную политику в отношении инвалидов и предусматривает осуществление государством мер, направленных на охрану здоровья инвалидов и создание условий для их интеграции в общество Законом» О физической культуре и спорте определено, что физическая культура и спорт являются средствами физической и социальной реабилитации инвалидов.

Теоретическая подготовка имеет важное значение в подготовке спортсменов-инвалидов. Начинающих пауэрлифтеров необходимо обучать участию в соревнованиях, изучению технической и тактической подготовки соперников, наблюдению за действиями судей, просмотру фильмов, видеофильмов и спортивных репортажей по пауэрлифтингу. Теоретическая подготовка проводится в форме бесед, лекций и непосредственно на тренировках. Он связан с физической, технико-тактической, моральной и волевой подготовкой как элементом практических занятий. Пауэрлифтеры, как и любой другой спортсмен, должны обладать высокой моралью и волей, быть достойными

гражданами Казахстана, достойно представлять свою спортивную школу, клуб, свой город, страну на соревнованиях любого ранга. Воспитание морально-волевых качеств начинается с первых шагов, с которых необходимо научиться в секции, школе подчиняться общественным интересам, выполнять все требования тренера, бескорыстно бороться за честь коллектива. Необходимо воспитывать правильное, уважительное отношение к товарищам, соперникам, тренеру, судьям, зрителям спортивной школы юных пауэрлифтеров.

На этапе НП необходимо ознакомить учащихся с правилами гигиены, спортивного поведения и соблюдения чистоты в спортивном строительстве. Большое внимание необходимо уделить рассказам о традиции пауэрлифтинга, его истории и предназначении. В группах НП ознакомление детей с особенностями вида спорта проводится непосредственно перед занятием или в процессе тренировки каких-либо двигательных действий. Основное внимание при построении бесед и бесед направлено на то, чтобы у детей возникло чувство гордости за выбранный вид спорта и были достигнуты высокие спортивные результаты. Теоретический материал учения распространяется на весь период обучения. Ознакомление с требованиями спортивных занятий проводится в форме собеседования перед началом тренировочных занятий. В зависимости от возраста темы таких бесед-история общей физической культуры, история пауэрлифтинга и философские аспекты спортивного противостояния, методические особенности построения тренировочного процесса, закономерности подготовки к соревнованиям и др. должно быть. Необходимо ознакомить юных спортсменов с правилами ведения спортивного дневника, индивидуальными картами тренировочных заданий и планами построения тренировочных циклов.

Ключевые слова: инвалиды, методика жим лежа, пауэрлифтинг, тренировка, соревнования.

**ҚАБЫЛ, Т.Т., ШИЛОВ, І.А., БЕКМУХАМБЕТОВА, Л.С.,
FOR PERSONS WITH MOTION DISORDERS METHODOLOGY OF ARROW FORMATION
COMPRESSION IN POWERLIFTING**

This article describes the features of the powerlifting barbell bench press technique for people with musculoskeletal disorders.

Theoretical training is of great importance in the training of disabled athletes. It is necessary to train novice powerlifters to participate in competitions, study the technical and tactical training of opponents, monitor the actions of judges, watch films, videos and Sports reports on powerlifting. Theoretical training is carried out in the form of conversations, lectures and direct training. It is associated with physical, technical-tactical, moral and will training as an element of practical training. Powerlifters, like any other athlete, must have high moral and willpower, be a worthy citizen of Kazakhstan, represent their Sports School, Club, city, country with dignity at competitions of any level. Education of moral and volitional qualities begins with the first steps in the section, school, where it is necessary to learn to publicly submit to their interests, to fulfill all the requirements of the coach, to fight for the honor of the team. It is necessary to foster a correct, respectful attitude of young powerlifters to friends, opponents, coaches, judges, and spectators of the sports school. During the NP period, it is necessary to familiarize students with the rules of hygiene, sports discipline and compliance with cleanliness in sports facilities. Much attention should be paid to stories about the tradition of powerlifting, its history and purpose. In NP groups, children are introduced to the peculiarities of the sport directly before classes or during training of certain motor actions. The main focus in creating stories and stories is aimed at instilling pride in the chosen sport of children and achieving high sports results. The theoretical material of the training extends to the entire period of training.

Key words: disabled people, bench press technique, powerlifting, training, competitions.

УДК 582. 998 (574)

Пережогин, Ю.В.,
кандидат биологических наук,
доцент, профессор кафедры
биологии и химии,
КРУ им. А.Байтурсынова
Бородулина, О.В.,
кандидат биологических наук,
доцент, профессор кафедры
биологии и химии,
КРУ им. А.Байтурсынова
Букубаева, А.Р.,
магистрант, 1 курс
КРУ им. А.Байтурсынова
Досекин, А.Б.,
магистрант, 1 курс
КРУ им. А.Байтурсынова

К ВОПРОСУ ЭНДЕМИЗМА ОТДЕЛЬНЫХ РОДОВ СЕМЕЙСТВА АСТРОВЫЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

В процессе изучения эндемичных видов родов *Cousinia* Cass., *Hieracium* L. и *Tragorogon* L. Республики Казахстан было выявлено, что из 60 видов рода *Cousinia* только 9 являются эндемичными. Из 25 видов рода *Hieracium* и 25 видов для рода *Tragorogon* только 2 и 1 эндемичны. Полученный в результате исследований конспект дополнит данные об эндемичных растениях для нового издания «Флоры Казахстана».

Ключевые слова: флора Казахстана, эндемичные виды растений, сведения о местонахождении.

1. Введение

При изучении эндемизма флоры семейства Астровые Республики Казахстан мы опирались на два источника: «Флора Казахстана» [1] и на самую последнюю статью по данной проблеме «Эндемизм флоры Казахстана (Asteraceae Bercht. et J.Presl.)» [2].

Куприянов А.Н основательно проанализировал эндемизм семейства, однако в связи с появлением новых данных в международных каталогах, возникла необходимость написания этой статьи.

2. Материалы и методы

Материал получен в процессе изучения Гербариев Института экологии растений и животных УрО РАН и Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова (MW) [3], а также официальных сайтов International Plant Names Index (IPNI) [4] и Global Biodiversity Information Facility (GBIF) [5].

3. Результаты и обсуждение

Genus: *Cousinia* Cass.

Абдулиной С.А. [7] приводится для флоры рода Кузиния (*Cousinia* Cass.) Республики Казахстан 60 видов. Во «Флоре Казахстана» отмечены 22 эндемичных вида данного рода. Соответственно, процент эндемизма рода составил 36,7 %. Куприянов А.Н. [2] приводит 12 эндемичных видов рода *Cousinia*.

Список видов выглядит следующим образом:

Название вида IPNI	Название вида по Куприянову А.Н.	Общ. распр. по Куприянову А.Н.	Общ. распр. POWO
<i>Arctium alberti</i> (Regel et Schmalh.) S.López, Romasch., Susanna et N.Garcia	<i>Cousinia alberti</i> Regel et Schmalh.	эндем	эндем
<i>Arctium arctiodes</i> Kuntze	<i>Cousinia arctioides</i> Schrenk	эндем	эндем
<i>Arctium grandifolium</i> (Kult.) S.López, Romasch., Susanna et N.Garcia	<i>Cousinia grandifolia</i> Kult.	эндем	эндем
<i>Arctium triflorum</i> Kuntze	<i>Cousinia triflora</i> Schrenk	субэндем	Киргизия, Узбекистан, Таджикистан, Туркменистан, Иран
<i>Arctium ugamense</i> (Karmysch.) S.López, Romasch., Susanna et N.Garcia	<i>Cousinia ugamensis</i> Karmysch.	эндем	эндем
<i>Arctium vavilovii</i> (Kult.) S.López, Romasch., Susanna et N.Garcia	<i>Cousinia vavilovii</i> Kult.	субэндем	Киргизия
<i>Cousinia aspera</i> (Kult.) Karmysch.	<i>Cousinia aspera</i> (Kult.) Karmysch.	эндем	эндем
<i>Cousinia baranovii</i> Tscherneva	<i>Cousinia baranovii</i> Tscherneva	субэндем	Киргизия
<i>Cousinia chrysantha</i> Kult.	<i>Cousinia chrysantha</i> Kult.	эндем	Узбекистан http://powo.science.kew.org/taxon/198779-1
<i>Cousinia gomolitzkii</i> Juz. ex Tscherneva	<i>Cousinia gomolitzkii</i> Juz. ex Tscherneva	эндем	эндем
<i>Cousinia kazachorum</i> Juz. ex Tscherneva	<i>Cousinia kazachorum</i> Juz. ex Tscherneva	субэндем	Киргизия
<i>Cousinia mindshelkensis</i> B.Fedtsch.	<i>Cousinia mindshelkensis</i> B.Fedtsch.	эндем	эндем
<i>Cousinia minkwitziae</i> Bornm.	<i>Cousinia minkwitziae</i> Bornm.	субэндем	Киргизия
<i>Cousinia mollis</i> Schrenk	<i>Cousinia mollis</i> Schrenk	субэндем	Киргизия, Узбекистан, Таджикистан, Туркменистан, Афганистан
<i>Cousinia perovskiensis</i> (Bornm.) Juz. ex Tschern.	<i>Cousinia perovskiensis</i> (Bornm.) Juz. ex Tschern.	эндем	эндем
<i>Cousinia regelii</i> C.Winkl.	<i>Cousinia regelii</i> C.Winkl.	субэндем	Киргизия, Узбекистан, Таджикистан
<i>Cousinia regelii</i> C.Winkl.	<i>Cousinia regelii</i> C.Winkl.	субэндем	Киргизия, Узбекистан, Таджикистан
<i>Cousinia schepsaica</i> Karmysch.	<i>Cousinia schepsaica</i> Karmysch.	эндем	эндем
<i>Cousinia talassica</i> (Kult.) Juz. ex Tschern.	<i>Cousinia talassica</i> (Kult.) Juz. ex Tschern.	субэндем	Киргизия

<i>Cousinia tianschanica</i> Kult.	<i>Cousinia tianschanica</i> Kult.	эндем	Киргизия, Узбекистан, Таджикистан http://powo.science.kew.org/taxon/199383-1
<i>Cousinia transiliensis</i> Juz.	<i>Cousinia transiliensis</i> Juz.	субэндем	Киргизия
Отсутствует в IPNI, см. пояснения под таблицей	<i>Cousinia turkestanica</i> (Regel) Juz.	эндем	Отсутствует

Как видно из таблицы в целом данные по Plants of the World online (POWO) и Куприянова А.Н. сходятся, отличия выделены жирным шрифтом. По ним даем разъяснения: 6 видов *Cousinia alberti* Regel et Schmalh., *Cousinia arctioides* Schrenk, *Cousinia grandifolia* Kult., *Cousinia triflora* Schrenk, *Cousinia ugamensis* Karmysch. и *Cousinia vavilovii* Kult. переведены в род *Arctium* L.

Для двух видов *Arctium triflorum* Kuntze и *Cousinia mollis* Schrenk, отмеченных Куприяновым А.Н. как субэндемики, дополнены данные о распространении за пределами РК.

Cousinia chrysantha Kult. и *Cousinia tianschanica* Kult. переведены в субэндемы (Куприянов А.Н. отмечал их эндемичными видами).

Cousinia turkestanica (Regel) Juz. отсутствует в IPNI и POWO. У данного названия имеется синоним *Cousinia syrdarjensis* Kult., под которым он отмечается в IPNI, POWO считает его субэндемом, распространенным на территории Киргизии и Узбекистана. Catalogue of Life считает приоритетным название *Cousinia turkestanica* (Regel) Juz.: <https://www.gbif.org/species/3102486>

Genus: *Hieracium* L.

Абдулиной С.А. приводится для флоры рода Ястребинка (*Hieracium* L.) Республики Казахстан 25 видов. Во «Флоре Казахстана» отмечен 1 эндемичный вид данного рода. Соответственно, процент эндемизма рода составил 4%. Куприянов А.Н. приводит 2 эндемичных вида рода *Hieracium*.

Список видов выглядит следующим образом:

Название вида IPNI	Название вида по Куприянову А.Н.	Общ. распр. по Куприянову А.Н.	Общ. распр. POWO
<i>Hieracium bectauatense</i> Kupr.	<i>Hieracium bectauatavicum</i> Kupr.	эндем	эндем
<i>Pilosella kumbelica</i> (B.Fedtsch. et Nevski) Sennikov	<i>Hieracium kumbelicum</i> B. Fedtsch. et Nevski	эндем	эндем

Genus: *Tragopogon* L.

Абдулиной С.А. приводится для флоры рода Козлобородник (*Tragopogon* L.) Республики Казахстан 25 видов. Во «Флоре Казахстана» отмечены 2 эндемичных вида данного рода. Процент эндемизма рода составил 8%. Куприянов А.Н. приводит 3 эндемичных вида рода *Tragopogon*.

Список видов выглядит следующим образом:

Название вида IPNI	Название вида по Куприянову А.Н.	Общ. распр. по Куприянову А.Н.	Общ. распр. POWO
отсутствует	<i>Tragopogon dubjanskyi</i> Krasch. & Nikitin	эндем	отсутствует
<i>Tragopogon karelinii</i> S.A.Nikitin	<i>Tragopogon karelinii</i> S.A.Nikitin	эндем	эндем

<i>Tragopogon scoparius</i> S.A.Nikitin	<i>Tragopogon scoparius</i> S.A.Nikitin	эндем	РФ http://powo.science.kew.org/taxon/256132-1
--	--	-------	---

Tragopogon dubjanskyi Krasch. & Nikitin отсутствует в IPNI и POWO. Признан Catalogue of Life. Эндемичным растением флоры РК не является, т.к. обнаружен на территории РФ: Оренбургская область, Соль-Илекский район, в 5-6 км на зап.-юго-зап. от с. Троицкое, близ окраины меловых холмов по правому берегу ручья Акбулак, 27.06.2006, Князев М.С. (SVR).

4. Выводы

1. По данным POWO 6 видов *Cousinia alberti* Regel et Schmalh, *Cousinia arctioides* Schrenk, *Cousinia grandifolia* Kult, *Cousinia triflora* Schrenk, *Cousinia ugamensis* Karmysch. и *Cousinia vavilovii* Kult. переведены в род *Arctium* L.

2. В списке сосудистых растений Казахстана [7] приводятся для флоры рода Кузиния (*Cousinia* Cass.) 60 видов. Во «Флоре Казахстана» отмечены 22 эндемичных вида данного рода. Соответственно, процент эндемизма рода составил 36,7%. Куприянов А.Н. приводит 12 эндемичных видов рода *Cousinia*. В результате наших исследований количество эндемиков флоры рода Кузиния (*Cousinia* Cass.) Республики Казахстан составляет 9 видов. Процент эндемизма рода снизился до 15%.

3. Абдулиной С.А. приводится для флоры рода Ястребинка (*Hieracium* L.) Республики Казахстан 25 видов. Во «Флоре Казахстана» отмечен 1 эндемичный вид данного рода. Процент эндемизма рода составил 4%. Куприянов А.Н. приводит 2 эндемичных вида рода *Hieracium*. Процент эндемизма рода повысился до 8%. Род *Hieracium* L. разделился на два рода – *Hieracium* L. и *Pilosella* Hill.

4. В списке сосудистых растений Казахстана [7] приводятся для флоры рода Козлобородник (*Tragopogon* L.) Республики Казахстан 25 видов. Во «Флоре Казахстана» отмечены 2 эндемичных вида данного рода. Процент эндемизма рода составил 8%. Куприянов А.Н. приводит 3 эндемичных вида рода *Tragopogon*. В результате наших исследований количество эндемиков флоры рода Козлобородник (*Tragopogon* L.) Республики Казахстан снизилось до 1 вида. Процент эндемизма рода – 4%.

Список литературы

- Флора Казахстана / Алма-Ата, Изд. АН КазССР, – 1956-1966. – Т. 1-9.
Куприянов А.Н. Эндемизм флоры Казахстана (Asteraceae Bercht. et J.Presl.) / Ботанические исследования Сибири и Казахстана, – 2018, – 24:15-44.
Серегин А.П. (ред.) Коллекция «Гербарий МГУ» // Депозитарий живых систем «Ноев Ковчег» (направление «Растения») / М.: МГУ, – 2020. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://plant.depo.msu.ru/module/collectionpublic?d=P&openparams=%5Bopenid%3D1524305%5D>.
International Plant Names Index (IPNI). [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.ipni.org>
Global Biodiversity Information Facility. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.gbif.org>
Plants of the World online. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.ipni.org>
Абдулина С.А. Список сосудистых растений Казахстана / под редакцией Р.В. Камелина / Алматы, – 1999. – 187 с.

ПЕРЕЖОГИН, Ю.В., БОРОДУЛИНА, О.В., БУКУБАЕВА, А.Р., ДОСЕКИН, А.Б., ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АСТРА ОТБАСЫЛЫҚ ЖЕКЕ ТҰҚЫМДАРЫНЫҢ ЭНДЕМИЗМІ СҰРАҒЫНА

Cousinia Cass тұқымдарының эндемиялық түрлерін зерттеу барысында Қазақстан Республикасының *Hieracium* L. және *Tragopogon* L. *cousinia* тұқымының 60 түрінің тек 9-ы эндемикалық болып табылатыны анықталды. *Hieracium* тұқымының 25 түрінен және *Tragopogon* тұқымының

25 түрінен тек 2 және 1 эндемикалық. Зерттеу нәтижесінде алынған конспект «Қазақстан флорасы» жаңа басылымына арналған эндемикалық өсімдіктер туралы деректерді толықтырады.

Кілт сөздер: Қазақстан флорасы, өсімдіктердің эндемикалық түрлері, орналасқан жері туралы мәліметтер

**PEREZHOGIN, Y.V., BORODULINA, O.V., BUKUBAEVA, A.R., DOSEKIN, A.B.,
TO THE QUESTION OF ENDEMISM OF INDIVIDUAL GENERATES OF THE ASTRA REPUBLIC
OF KAZAKHSTAN**

In the process of studying endemic species of the genera Cousinia Cass., Hieracium L. and Tragopogon L. of the Republic of Kazakhstan, it was revealed that out of 60 species of the genus Cousinia, only 9 are endemic. Of the 25 species of the genus Hieracium and 25 species for the genus Tragopogon, only 2 and 1 are endemic. The summary obtained as a result of the research will supplement the data on endemic plants for the new edition of «Flora of Kazakhstan».

Key words: flora of Kazakhstan, endemic plant species, information on the location.

УДК 376.4

Алипбаева, Г.А.,
биология магистрі,
А.Байтурсынов ат. ҚӨУ,
арнайы білім беру кафедрасының
аға оқытушысы,
Нұрғабыл, Р.Қ.,
дефектология мамандығы,
4 курс студенті,
А.Байтурсынов ат. ҚӨУ,
Қостанай, Қазақстан

ПСИХИКАЛЫҚ ДАМУЫ ТЕЖЕЛГЕН БАЛАЛАРДЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫ

Түйін

Бүгінгі таңда жалпы білім беретін орта мектеп жаңа қоғам мектебі, болашақ мектебі, яғни саналы халықтық мәдениетке бағытталған, баланың жеке басының дамуына, жеке тұлға болып қалыптасуына жағдай жасайтын, бәсекеге қабілетті, елдің ертеңі бола-тын жас ұрпақты өсіріп, дамытатын мектеп болуы тиіс. Жалпы орта білім беретін мектепте үлгерімі төмен балалар тобында психикалық дамуы тежелген балалар кездеседі. Мақалада психикалық дамуы тежелген балаларда логиканы дамыту әдістерін қолдану қарастырылады.

Кілт сөздер: психикалық дамуы тежелуі, ерекшелік, дидактикалық материал, дүниетаным, нәтиже.

1. Кіріспе

Еліміздің әрбір болашақ азаматын жан-жақты тәрбиелеп, білім беру арқылы дамыту ең жауапты іс. Жалпы орта білім беретін мектепте үлгерімі төмен балалар тобында психикалық дамуы тежелген (ПДТ) балалар кездеседі.

Психикалық дамудың тежелуі – бұл баланың интеллектуалды қабілетінің жасына сәйкес келмеуі. Баланың психикалық дамуының тежелуінің негізгі себептері түрлі болуы мүмкін. Бұл жағдайдың негізгі себебі бала миының әлсіз түрдегі органикалық зақымдануы немесе іштен туа біткен, туылу кезінде және өмірінің бастапқы кезеңдерінде болған жағдайлар, негізгі әлеуметтік жағдайы, нашар көруі, құлақ ауруы тағы да басқа себептерден болуы мүмкін. Психиатр, невропатологтың зерттеулері бойынша психикалық дамуының тежелуі балада тұмау, сары ауру, іштегі улану сияқты аурулардан кейін пайда болады.

Психикалық дамуының тежелуінің негізгі бұзылыстары интеллектуалды деңгейі көбіне таным процестері: зейіні, логикалық есте сақтауы, ойлауы, кеңістікті бағдарлауы төмен болып келеді. Бұл балалар өзінің құрдастарынан кеш жүріп, кеш сөйлейді. Олардың салмағы аз, бойы кіші, көп сөйлемейтін, әлжуаз, тез шаршап, көп ауырады [1, 17 б.].

2. Материалдар мен әдістер

Психикалық дамуы тежелген балалар дегеніміз – оқу бағдарламасын меңгеруде қиындықтарға кездесетін үлгермеуші балалар. Мұндай балалар білімі мен дағдыларына, тұлғалық жетімділігіне мінез-құлқына байланысты мектепте оқуды бастауға дайын емес. Олар оқуда көп қиыншылықтар көреді: мектепте орнатылған тәртіп нормаларын сақтау оларға аса қиын. Оқудағы қиыншылықтар олардың жүйке жүйесінің әлсіреуінен тереңдей түседі – жүйкесі тозып, соның салдарынан олар тез шаршайды, жұмысқа қабілеті төмендейді, бастаған жұмысын аяқтамайды.

Оқушылардың ойлауын төмендегідей тапсырмалар беріп дамытуға болады. Мысалы, «Қолдану» жаттығуы. Оқушыларға таныс нәрсе көрсетіледі. Олар бұл нәрсені түрлі тәсілдермен қайда қолдануға болатынын табады «Кіріпші тас», «Газет», т.б.

«Қарама-қарсы мағынасын тап!» әдісі.

1. Жуан –
2. Биік –
3. Тар –
4. Кішкентай –
5. Салқын –
6. Ұзын –
7. Ақ –
8. Ашық –
9. Қою –
10. Өткір –
11. Ашық –
12. Жоғары –

Оқушылардың логикалық ойлауын дамыту үшін мынадай тапсырмалар беруге болады.

«Ассоциация құру» әдісі. Көреді: ағаш, аяқ, терезе, бұлт, көйлек, қасық, кітап т.б. Естиді: шұлық, аспан, ілгек, тәрелке, гүл, кітапхана шкаф және т.б. Бірінші бағандағы психологтың нұсқауымен іштей оқиды. Психолог 2-бағандағы сөздерді оқиды. Оқушылар сөздердің арасына ассоциациялық байланыс құра отырып, жұптайды.

«Артығын шығар!» жаттығуы. Суреттерді көре отырып, мағынасына қарай, топтап, артығын шығарады. Бұл жаттығуды сөздер арқылы беруге болады.

3. Нәтижелер мен талқылау

Бұл балалардың оқу үлгерімі ерекшеліктеріне келетін болсақ, бұл балалардың оқуға үлгермеушілігі 1-сыныптан бастап көріне бастайды. Бірақ анық белгілері 2-3 сыныпта белгілі болады. Оқу процесінде олардың оқу дағдыларындағы кездесетін кемшіліктер:

- сабақ процесіне жай қосылады;
- оқу материалын жай немесе тіптен қабылдамайды;
- берілген тапсырманы мұғалімнің көмегінсіз орындай алмайды;
- оқу мен жазуы жай;
- оқыған мәтінін түсінбейді және түсінгенін айтып бере алмайды;
- есептер шығарған кезде үлкен қателер жібереді;
- тез шаршағыш;
- сыныптастарымен аз араласады;
- өз ойын анық айта алмайды.

Мұндай балалардың жұмыс қабілетінің төмендеуі және зейін тұрақсыздығы әр балада түрлі көрініс табады. Осылайша кейбіреулерінде аса жоғарғы зейін қоюы және неғұрлым жұмысқа деген жоғарғы қабілеті тапсырманы бастағанда байқалады да, оны орындау

барысында төмендей береді; енді бірінде – зейіннің артуы жұмыстың біраз уақыты өткен соң басталады; ал тағы басқаларында зейін қоюы және жұмыс қабілеті біркелкі болмай, мезгіл-мезгіл толқып тұрады [2].

Психикалық дамуы тежелген балалар зейіннің ерекшеліктері оның тұрақсыздығынан, бір объектіге тұрақты көңіл бөле алмайтындығынан көрінеді. Басқа да сыртқы қоздырғыштардың болуы бұл оқушылардың жұмысын тежеп, қате жіберуін арттырады. ПДТ балаларда қабылдау қабілетінің дамуы да төмен, мұны балалардың қоршаған әлем туралы білімдерінің жеткіліксіздігінен, шектеулігінен, үзік-үзіктігінен, әдеттегі қалыптан басқаша тұрған заттарды, сызбалық бейнелерді тани алмайтындығынан (егер олар сызылып тасталған немесе бірінің үстіне бірі орналастырылған болса) байқауға болады. Есте сақтау процестерін зерттеу ырықты есте сақтау нәтижесінің жеткіліксіздігінен, есте сақтау көлемінің аздығын, есте қайта жаңғырту қиынға түсіп, оның нақты болмайтынын көрсетті. Мұндай балалардың танымдық қызметінің дамуында да айқын артта қалушылық пен өзгешеліктері бар. Олардың барша ойлау формаларының артта қалуы байқалады, мектептегі оқудың басталуына қарай мұндай балаларда, әдетте әлі негізгі ойлау операциялары талдау, топтау, салыстыру, қорыту қалыптаспаған. Танымдық белсенділігінің төмендігі айқындалған.

ПДТ балалардың тіл байлығы әдеттегі балаларға қарағанда 20-30% төмен деңгейде. Сөздік қорында бар сөздердің өзін қолданғанда, олар көбінесе қате жіберіп, сөз мағынасын толық түсінбейтінін көрсетеді. ПДТ оқушылардың грамматикалық қорыта білуі әлсіз, олардың сөйлеу тілінде грамматикалық конструкцияларды дұрыс қолданбауы жиі кездеседі. ПДТ балалардың мінез-құлқы да өзіндік ерекше. Мектепте олар өздерін әлі мектепке дейінгі жастағы кішкене балалар сияқты ұстайды. Оларда оқуға деген қызығушылығы жоқ немесе аса әлсіз, мектепке деген жағымды қатынасы да байқалмайды.

Олардың жетекші қызметі – әлі де ойын болып қалады. Жүйелі түрде оқыту басталғанға дейін ПДТ балаларда ойын әрекетінің жоғарғы формасы – сюжеттік-рөлдік ойын қалыптаспаған, шын мәнінде баланы өз қызметінің жаңа түрін – оқу қызметін орындауға дайындайтын ойынның осы формасы, тіпті ойынды ересектер немесе дұрыс дамып келе жатқан құрдастары ұйымдастырған жағдайда да бұл балалар өзіне бөлінген рөлді орындай алмай, біреуінен екіншісіне ауысып, манипуляциялық әрекет жасайды [3, 15 б.].

Психикалық дамуы тежелген балалармен жүргізілетін түзете дамыту жұмыстарының түрлері көп. Түзету жұмыстарын жүргізудің принциптері төмендегідей: баланың жеке тұлғалық ерекшеліктерін анықтау; шаршап кетпеуін анықтау; оқу әрекетін ойын түрінде ұйымдастыру, кеңістікті бағдарлауын дамыту; сыныптан тыс тәрбие сағаттарына қатыстыру; ойын дағдыларын оқу әрекетіне аудару; арнайы әдістемелермен оқытуды ұйымдастыру; жылдық диагностикалық даму деңгейін салыстыру.

Мамандардың оқыту түзету процесінде әдістемелік нұсқауларды дұрыс және жоғары деңгейде ұйымдастыруына байланысты психикалық дамуы тежелген балаларды өз жасындағы балалардың даму деңгейіне жеткізуге болады. Білім беру мекемесінде оқитын ПДТ балалар әр уақытта нәтижеге жету үшін бақылаудан тыс қалмауы қажет. Психолог, сынып жетекшісі, ата-ана тығыз байланыста болған жағдайда баламен жүргізілетін жұмыс нәтижелі болады, яғни баланың өз-өзіне деген сенімділігін арттыру арқылы түзете дамыту жұмыстарын жүргізу тиімді.

ПДТ баламен жүргізілетін жұмыстар жүйелі түрде ұйымдастыру керек. Дидактикалық материалды жеткілікті түрде қолдану, қазақ тіліндегі оқулықтардың жеткілікті болуы, көрнекі құралдардың эстетикалық және педагогикалық талаптарға сәйкес келуі, ойын құралдарының әртүрлілігі, іс-әрекеттен тыс техникалық құралдардың жеткілікті қолданылуы – бұл баланың сөз сөйлеуін жақсы меңгеруінің бір шарты болып табылады. Танымдық және сөйлеу іс-әрекетінің дамуына жеткізетін әдістерінің бірі – ойын. Ойын баланың өзінің қарым-қатынасқа деген қажеттігін, сезімдерін, ойларын және эмоцияларын сыртқа шығаруын қамтиды. Ойынды дұрыс ұйымдастыру арқылы баланың сөздік қоры дамиды, басқа балалармен қарым-қатынаста өзін еркін сезінуі және қоршаған ортаға байланысты білімдерін кеңейтеді.

Ойын барысында қолданған сөздерді бала күнделікті өмірде қолданатын сөздік қорына кіргізеді. Бала белгілі әлеуметтік ортада өсіп, айналасындағы заттар мен құбылыстарды танып біледі, олармен тікелей қарым-қатынастарда әсерленіп, бойындағы табиғи қасиеттерін жетілдіріп, ақыл-ой сезімін таным әрекетімен байланыстырады. Сезімнің бұл түрі балалардың оқып білім алуын, дүниетанымын, көзқарасын қалыптастырады. Баланың шындықты тануға деген ең алдымен таңданудан басталады, таңдауы баланың бәрбір нәрсенің, құбылыстың, оқиғаның мән-жайын жан-жақты танып, оларды тереңірек түсінуіне жетелейді, оның ізденімпаздық әрекетін тудырады [4].

Психикалық дамуы тежелген балаларды оқытудың негізгі әдісі біріктіру болып табылады. Қазіргі шақта біріктіру – зейін орталығы. Біріктіре оқыту арқылы бала дамуының ерекшеліктерінен жалпы білім беру стандартының қалыпты уақытқа жақын болуымен сипатталады.

Біріктіру әдісі білімді түзетудің, дамытудың заңдылығы болып есептеледі. Тұжырымдамаға сәйкес біріктіре оқыту келесі қағидалар негізінде жүргізіледі: дамуындағы кемшілікті ерте бастан түзету, дамуында ауытқуы бар балалардың бірнеше қызметтерін қалпына келтіру қабілеттері; біріктіре оқыған әрбір балаға түзету көмектері міндетті; біріктіре оқуға негізделген балаларды таңдау.

Психоэмоционалдық дамуы терең бұзылған балалар қалыпты балалар арасында тәрбиелене алмайды. Психикалық дамуы тежелген балалармен дәрігерлік-психологиялық-педагогикалық және түзету шараларын жүргізгенде мамандар мынадай маңызды ұстамдарды сақтауы тиіс: жеке және топ арқылы олармен түзету-дамыту сабақтарын жүргізу; қимыл-қозғалысы мен психикасының дамуының жетілуін бағалап жетілдіре түсу; психикалық дамуы тежелген балалардың психологиялық қауіпсіздігін сақтау, сол ортаға мейірімділік пен қамқорлық жағдайын туғызу, олардың қиыншылығын түсіну және жағдай жасау [5].

Неміс педагог-дефектологы П.Шуман «Баланың психикалық немесе дене дамуы неғұрлым төмен болса, ұстаздың білімділігі мен біліктілігі соғұрлым жоғары болуы қажет» – деп айтқанындай. Түзету жұмыстары психикалық дамуы тежелген және ақыл-ой кемтарлығына шалдыққан оқушылардың зейіні мен еске сақтауын, кеңістіктік елестетуін, қисынды ойлауын дамытуға жағдай жасайды.

Сондықтан барлық танымдық психикалық үрдістер (қабылдау, ойлау, есте сақтау және т.б.) «таза» күйінде болмайтындығын, өзінше тұтас бір жүйені білдіретіндігін, соның негізінде кешенді түрде дамытындығын есте сақтаған абзал. Мысалы, «графикалық сынақхат» жаттығуын кеңістіктік-бағдарлық тапсырмаларға жатқызуға болды, сонымен қатар ол зейіннің, есте сақтаудың, өзін-өзі бақылаудың, қолдың ұсақ моторикасы қызметінің дамуына ықпал етеді.

4. Қорытынды

Қорыта келгенде психикалық дамуы тежелген баланы дамыту барысында жұмыс нәтижелі болу үшін, әр баланың физиологиялық, психологиялық, жас ерекшеліктерін ескере отырып, жеке тұлғаны дамыту жұмыстарын дұрыс және тиімді ұйымдастыру болып табылады. Түзете-дамыту жұмыстарында төмендегі мәселелерге көңіл бөлген жөн: психикалық дамуы тежелген балалардың танымдық және тұлғалық ерекшеліктері сауат ашуға, жазуға, математикаға, еңбекке үйрету, кезінде оқу мазмұнын басқаша іріктеуді қажет етеді.

Бірінші кезекте оқуға деген жағымды түрткі қалыптастырып, жақын эмоционалды көріністерді тудыратын, ой-өрісін кеңейтетін материал алынады. Дамуы баяу балалардың психологиялық ерекшеліктерін ескеру, оқу материалын жай бөліп қоймай, керісінше жалпы дамуға бағытталған жаңа бағдарлама (баланың қоршаған ортаға бейімделуі, мінез-құлық ерекшеліктері, өзін-өзі төмен бағалауы, қоршаған ортаға сенбеушілікпен қарауы, өз күшіне деген сенімсіздігі, белсенділігі төмен) құруды талап етеді.

Қазіргі кезде қоғам дарынды, қабілетті адамдарды қажет етеді. Жеке тұлғаның рухани өсуіне психологиялық-педагогикалық жағдай жасай отырып, өз ортасында және өзге ұжымда өзін еркін сезіне алуға тәрбиелеу, өзіне-өзі сенімді, жауапкершілік қасиетті сіңірген тұлға ретінде қалыптастыру.

Әдебиеттер тізімі

Кушербаев А. Психикалық дамуы тежелген балалармен жүргізілетін түзете дамыту жұмыстарының ерекшеліктері // Дефектология. – 2011. – №3. – 17 б.

Воронкова В.В. Воспитание и обучение детей во вспомогательной школе / М., – 1994.

Кальпебаева Г. Психикалық дамуы тежелген балаларды ақыл-есі төмен балалардан ажырату // Дефектология. – 2010. – №4. – 15 б.

Гаврилушкина О.Н. Об организации воспитания детей с ЗПР // Дошкольное воспитание. – 2004. – №8.

Пашков А.Г. Педагогические основы социальной реабилитации детей с органиченными возможностями (методические рекомендации). – 2006.

АЛИПБАЕВА, Г.А., НУРҒАБЫЛ, Р.Қ.

ЛОГИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ ДЕТЕЙ С ПСИХИЧЕСКИМ РАЗВИТИЕМ

Сегодня общеобразовательная средняя школа должна стать школой нового общества, школой будущего, то есть школой, ориентированной на сознательную народную культуру, создающей условия для развития личности ребенка, становления личности, конкурентоспособной, развивающей молодое поколение, которое станет будущим страны. В средней общеобразовательной школе в группе слабоуспевающих детей встречаются дети с задержкой психического развития. В статье рассматривается применение методов развития логики у детей с задержкой психического развития.

Ключевые слова: умственная отсталость, специфичность, дидактический материал, мировоззрение, результат

ALIPBAEVA, G.A., NURGABYL, R.Y.

LOGICAL THINKING OF MENTALLY DEVELOPED CHILDREN

Today, a general education secondary school should become a school for a new society, a school of the future, that is, a school focused on a conscious folk culture, creating conditions for the development of the child's personality, the formation of a personality, competitive, developing the younger generation, which will become the future of the country. In the secondary school, in the group of poorly performing children, there are children with mental retardation. The article discusses the use of methods for the development of logic in children with mental retardation. The article discusses the use of methods for the development of logic in children with mental retardation.

Key words: mental retardation, specificity, didactic material, worldview, result.

УДК 342

Богданов, А.А.,

начальник отдела АО Госкорпорация

«Правительство для граждан»

по Костанайской области,

магистрант, КРУ им. А.Байтурсынова

Костанай, Казахстан

МОТИВАЦИЯ СОЗДАНИЯ УСЛОВИЙ ДЛЯ РАЗВИТИЯ РЫНКА СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНЫХ УСЛУГ

Аннотация

В статье рассматриваются законодательные инициативы по совершенствованию судебно-экспертной деятельности, вытекающие из Концепции правовой политики Казахстана. В настоящее время судебно-экспертная деятельность в стране регламентируется соответствующим законом, а также Уголовно-процессуальным, Гражданско-процессуальным, Административным процедурно-процессуальным кодексами Республики Казахстан, иными нормативно-правовыми актами. Однако в рамках Проекта

институционального укрепления сектора правосудия, возникла необходимость расширения сферы применения судебно-экспертных услуг путём более активного привлечения частных судебных экспертов. Это должно способствовать созданию конкурентной среды профессиональных судебно-экспертных услуг и в итоге – повышению эффективности данной деятельности. Причём вектор этой работы должен быть направлен на развитие и применение новейших технологических средств и методов исследований, а также упрощение доступа к поставщикам судебно-экспертных услуг. Исходя из данных предпосылок, автором анализируются предлагаемые новации в правовом поле республики и делаются выводы об их актуальности и обоснованности.

Ключевые слова: *судебная экспертиза, судебно-экспертная деятельность, судебно-экспертная организация.*

1. Введение

Судебно-экспертная деятельность, как одна из составляющих правосудия, всегда имела и имеет важнейшее значение для подготовки и предоставления выверенных и бесспорных доказательств, необходимых для качественного и объективного рассмотрения уголовных, гражданских и административных дел. Сегодня вопросы назначения, проведения и подготовки экспертных заключений регламентируется Законом Республики Казахстан от 10 февраля 2017 года «О судебно-экспертной деятельности» и направлены на обеспечение всесторонности, полноты, объективности и научной обоснованности судебно-экспертных исследований.

Судебно-экспертная деятельность осуществляется при соблюдении прав, свобод и законных интересов человека и гражданина, а также юридического лица в соответствии с Конституцией Республики Казахстан, законами Республики Казахстан, общепризнанными принципами и нормами международного права. основополагающими принципами судебно-экспертной деятельности являются законность, независимость судебного эксперта, использование научно-технических средств, различных методов и способов экспертных исследований. Особое значение в этом ряду имеет соблюдение этических норм в работе судебного эксперта. Судебно-экспертная деятельность осуществляется при условии точного исполнения требований Конституции Республики Казахстан и иных нормативных правовых актов Республики Казахстан [1].

Надо отметить, что функционирование вышеназванного закона не вызывало каких-либо процессуальных либо процедурных вопросов. Однако динамика правового развития, рост объёмов и появление новых видов экспертиз потребовали дальнейшего совершенствования судебно-экспертной деятельности. В связи с этим законодателем предлагается проект закона «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты по вопросам судебно-экспертной деятельности», который должен способствовать укреплению сектора правосудия. По мнению инициаторов проекта – внедрение новой организационной формы – «негосударственная судебно-экспертная организация» должно консолидировать усилия частных судебных экспертов по созданию материально-технической, лабораторной и научной базы для экспертных исследований.

Кроме того данная новация будет способствовать формированию более конкурентно-способной среды в сфере судебно-экспертной деятельности и позволит обеспечить состязательный характер использования возможностей судебной экспертизы в судопроизводстве. Помимо сказанного, необходимость дополнительного регламентирования этой сферы вызвана тем, что в настоящее время сложилась практика широкого привлечения к производству экспертиз различных структур, не обладающих зачастую необходимыми навыками и средствами для судебно-экспертной деятельности. В связи с изложенным, одним из векторов предлагаемых изменений в Закон РК «Об экспертной деятельности» является упорядочивание и детализация ряда положений законодательства в сфере отправления правосудия.

2. Материалы и методы

Согласно п. 5 статьи 1 закона судебно-экспертная деятельность это деятельность органов судебной экспертизы и судебных экспертов по организации и производству судебной экспертизы. К настоящему времени в научной литературе разрабатываются теоретические основы двух основных видов экспертной деятельности, которые находят отражение в предлагаемом проекте изменений и дополнений в действующий закон. Эти изменения касаются функционирования государственной и частной деятельности по производству экспертных исследований.

В соответствии с действующим законодательством «судебная экспертиза – исследование материалов уголовного, гражданского дела либо дела об административном правонарушении, проводимое на основе специальных научных знаний в целях установления фактических данных, имеющих значение для его разрешения (п.8 ст.1 Закона). По нашему мнению данная норма несколько схематична, поскольку не содержит процессуальной цели экспертизы. На первый взгляд эта деталь является несущественной, поскольку очевидным является тот факт, что целью любой экспертизы является предоставление объективных данных способствующих правильному рассмотрению дела. Однако общая теория права, как известно, исходит из того, что в основе любой законодательной нормы не может содержаться положение требующие догадок, либо предположений.

Поэтому более логичным была бы формулировка о том, что целью экспертизы является не «установления фактических данных, имеющих значение для его (дела) разрешения», а «установление доказательств, имеющих значение для выяснения обстоятельств по конкретному делу». Кроме того не конкретизированы требования, предъявляемые к лицам осуществляющим экспертизу. То есть указано, что экспертиза должна осуществляться на «основе специальных научных знаний». Эта формулировка позволяет достаточно широко толковать применяемые знания, поскольку не содержит конкретики в том, уполномочен ли на проведение экспертизы, например в сфере лингвистики, эксперт, специализирующийся в области топонимики? На практике это приводит к тому, что к производству экспертизы привлекаются лица, зачастую не обладающие специальными знаниями и не имеющие особых навыков в методике проведения детальных экспертиз, от заключения которых зависит правильное рассмотрение дела. В качестве примера ненадлежащей экспертизы, не способствующей всестороннему и полному исследованию обстоятельств, имеющих важное доказательственное значение, может послужить следующее дело. Гр-н N, признанный потерпевшим от столкновения с автомобилем виновного W, обратился в суд с иском о возмещении ущерба здоровью полученному в результате ДТП. В качестве одного из доказательств, N предъявил экспертное заключение о том, что в результате полученных травм он утратил здоровье в пределах 50%, хотя при рассмотрении уголовного дела утрата трудоспособности по заключению государственного судебно-медицинского органа составила менее 30%. Потерпевшему было отказано в иске по следующим причинам. Эксперт, имеющий медицинское образование, обосновывая тяжесть полученных травм, вышел за пределы своих познаний и вместо анализа влияния ран на состояние здоровья стал рассуждать о механизме получения этих травм. То есть: «...грудная клетка была повреждена от удара о рулевое колесо», а «...два ребра слева были сломаны из-за прогиба двери со стороны водителя» и т.д. и т.п. Более того. В заключении эксперт попытался дать моральную оценку действиям виновника ДТП и написал следующее: «Почему W допустил такое бездушное отношение к пострадавшему от его действий N?» Иск был отклонён из-за не надлежаще проведенной экспертизы, хотя возможно грамотное и объективное исследование компетентного специалиста привело бы к более положительному результату для N [2,с.9].

Данный пример наглядно показывает, что игнорирование вопросов специализации в работе экспертов может не только не способствовать правильному рассмотрению дела, но и привести к прямо противоположному действию, то есть к неправосудному решению. Поэтому в качестве одной из мер недопущения подобных ошибок в производстве экспертизы, на

наш взгляд необходимо в глоссарии предусмотреть дифференциацию в направлении деятельности эксперта, указав, что проведение экспертизы требует «...специальных знаний в области науки, техники и искусства». Это должно закрепить полномочия лиц, занимающихся проведением экспертиз в определённой сфере, а также повысить степень состязательности в отправлении правосудия, предоставляя суду возможность выносить законные и обоснованные решения. Как отмечает Н.С. Гречкин «...судья должен быть беспристрастным арбитром, соблюдая принципы состязательности и открытости процесса, призван учитывать неравенство сторон и выполнять активную роль в рассмотрении дел» [3.15].

В целях реализации данного постулата законопроект направлен на совершенствование процессуальных основ и устранение пробелов в вопросах назначения, организации и производства судебной экспертизы в судопроизводстве, а также унификацию правового регулирования института судебной экспертизы в процессуальных законах Республики Казахстан. Законопроектом определяются понятия, используемые в судебно-экспертной деятельности, устанавливаются задачи, принципы, госрегулирование в данной сфере, регламентируются права, обязанности органа судебной экспертизы и его руководства, а также судебных экспертов, занимающихся судебно-экспертной деятельностью на основании лицензии. Предусматривается регулирование производства единоличной, комиссионной и комплексной судебных экспертиз. Определяются основания их производства, объекты исследования, сроки проведения, требования к содержанию заключения эксперта. Также законопроектом установлены особенности производства судебной экспертизы живых лиц, а именно добровольность и принудительность при осуществлении данного процесса, гарантии прав и законности интересов лиц, в отношении которых проводится экспертиза, условий проведения и другое. В связи с расширением негосударственного участия специалистов в производстве экспертной деятельности в глоссарий вводятся дополнительные понятия: «Частный судебный эксперт – лицо, занимающееся судебно-экспертной деятельностью на основании лицензии»; «Государственный судебный эксперт – сотрудник органа судебной экспертизы в порядке исполнения своих должностных обязанностей» [4].

3. Результаты и обсуждение

Наряду с изменениями и дополнениями, вносимыми в ныне действующий закон «О судебно-экспертной деятельности», законодателем предлагается ряд предложений по корректировке некоторых законодательных актов, связанных с вышеназванной сферой. Изменения касаются поправок в Уголовно-процессуальный кодекс РК, Кодекс РК об административных правонарушениях, Гражданский процессуальный кодекс РК и Административно-процедурный процессуальный кодекс РК. В основном предлагаемые изменения направлены на регламентацию существующего порядка экспертной деятельности с поправкой на расширение её негосударственной сферы.

Однако заслуживает внимания новация о расширении полномочий защиты в уголовном процессе. О провозглашённом, но не реализуемом праве адвоката на предоставление доказательств, оправдывающих или снижающих степень вины подзащитных, писали многие известные юристы. Так, Р.И. Якубенко в своей работе, касающейся препятствий по сбору доказательств адвокатов полагает, что уголовно-процессуальный закон, хотя и декларирует право защиты на предоставление доказательств, тем не менее, на практике это положение не реализуется. «Весь УПК – пишет автор, пестрит оговорками, что защитник вообще не может не то, что собирать, но и представлять какие-либо доказательства невиновности подопечного» [5,141].

Ранее по данной проблеме высказался известный юрист Г. Нам. По его мнению, провозглашённый уголовно-процессуальным кодексом принцип равенства сторон в отличие от обвинения не содержит каких-либо полномочий защиты по представлению собранных доказательств. «Как можно получить заключение эксперта, вопрошает Г. Нам, если экспертиза может быть назначена только по постановлению органа уголовного преследования и суда, а

эксперту запрещено встречаться с кем-либо из участников уголовного процесса по вопросам, связанным с проведением экспертизы?». [6,с.7].

То есть право адвоката на сбор сведений для оказания юридической помощи обвиняемому (подозреваемому, подсудимому), которые могут содержаться в экспертном заключении, потребовало закрепления конкретной нормой УПК РК. Поэтому для обеспечения права защитника на сбор доказательств, с одной стороны и более полный охват судебно-экспертного поля услуг с другой стороны, законопроектом предусмотрено повышение степени участия адвоката в подготовке экспертного заключения. В частности, защитнику предоставляется право согласования с экспертом вопросов содержащихся в постановлении о назначении судебной экспертизы. При этом допускается исследование обстоятельств, имеющих значение для дела, выходящих за пределы запроса о производстве экспертизы. При решении вопросов о назначении экспертизы следственный судья предлагает стороне защиты предоставить в письменной форме вопросы, которые необходимо поставить перед экспертом и заслушивает по ним мнение участников процесса. При этом участники процесса вправе указать, кому может быть поручено производство экспертизы. Эти новации безусловно будут способствовать конкуренции между структурами, занимающимися экспертными исследованиями, но надо иметь в виду, что активное привлечение негосударственных экспертов в производство экспертизы не должно негативно отразиться на качестве проводимых исследований.

«В судебной практике имеется достаточно случаев когда в текст экспертного заключения включается учебный материал, носящий общий характер, отмечает д.ю.н., профессор Н.Турецкий. Заключения готовятся сотрудниками без достаточной опытности или специалистами, не являющимися авторитетами в данной отрасли?» [7,с.171].

Поэтому с целью поэтапного внедрения новой модели судебно-экспертной деятельности с учётом регулируемого доступа поставщиков судебно-экспертных услуг предусматривается создание условий для развития конкурентного рынка данной сферы деятельности. В частности, наряду с аккредитацией, то есть официальным признанием уполномоченным органом компетентности органа судебной экспертизы в осуществлении судебно-экспертной деятельности, предполагается внедрение процедуры сертификации судебных экспертов, то есть подтверждение соответствия государственного, частного судебного эксперта требованиям, предъявляемым при занятии судебно-экспертной деятельностью.

Это позволит более эффективно контролировать их соответствие профессиональным, в том числе международным стандартам и современному уровню качества производства судебно-экспертных исследований. Ввод процедуры стандартизации судебно-экспертной деятельности послужит основой формирования единого научно-методического подхода к осуществлению производства судебных экспертиз в Республике Казахстан и повышения объективности, результативности и обоснованности проводимых экспертных исследований.

4. Выводы

Таким образом, предлагаемый законопроект, в качестве мотивации расширения рынка судебно-экспертных услуг предусматривает обеспечение баланса между задачей формирования конкуренции в рассматриваемой отрасли и государственным контролем при внедрении новой модели частной судебной экспертизы.

Это позволит избежать рисков создания нерегулируемого рынка судебно-экспертных услуг и бесконтрольной коммерциализации судебно-экспертной деятельности. Принятие поправок в действующее законодательство по вопросам судебно-экспертной деятельности должно способствовать более широким перспективам в создании и дальнейшем функционировании судопроизводства в Казахстане.

Список литературы

Закон Республики Казахстан от 10 февраля 2017 года «О судебно-экспертной деятельности» // Ведомости Парламента РК, – № 2. – С17-36.

Материалы адвокатской практики Костанайской облколлегии адвокатов / Костанай, – 2017. – 32. – С.7.

Гречкин Н.С. Административное производство в РФ. современное состояние и перспективы развития // Проблемы права и экономики / Костанай. – 2014. – № 4. – С.82-85.

Проект закона РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты по вопросам судебно-экспертной деятельности//zakon.kz.@proekt

Якубенко Р. Организационные, правовые и финансовые проблемы обеспечения обязательного участия адвоката в суде // Достижения и проблемы адвокатуры за годы независимости: сб. материалов международной научно-практической конференции / Алматы. – 2017. – С.56-59.

Нам Г. Как сделать уголовный процесс по настоящему состязательным? // Юридическая газета, – 2000.

Турецкий Н. О проблемах совершенствования экспертизы // сб. материалов «круглых столов» по проблемам повышения эффективности экспертизы / Астана, – 2010.

БОГДАНОВ, А.А.,

НАРЫҚТЫ ДАМУҒА ҮШІН ЖАҒДАЙ ЖАСАУДЫ ЫНТАЛАНДЫРУ СӨТ-САРАПТАМАЛЫҚ ҚЫЗМЕТТЕР

Мақалада Қазақстанның құқықтық саясат тұжырымдамасынан туындайтын сот-сараптама қызметін жетілдіру жөніндегі заңнамалық бастамалар қарастырылады. Қазіргі уақытта елдегі сот-сараптама қызметі тиісті заңмен, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік, азаматтық-процестік, Әкімшілік рәсімдік-процестік Кодексімен, өзге де нормативтік-құқықтық актілермен регламенттеледі. Алайда, сот төрелігі секторын институционалдық нығайту жобасы шеңберінде жеке сот сарапшыларын неғұрлым белсенді тарту арқылы сот-сараптама қызметтерін қолдану саласын кеңейту қажеттілігі туындады. Бұл кәсіби сот-сараптамалық қызметтердің бәсекелестік ортасын құруға және нәтижесінде осы қызметтің тиімділігін арттыруға ықпал етуі керек. Сонымен қатар, бұл жұмыстың бағыты жаңа технологиялық құралдар мен зерттеу әдістерін дамытуға және қолдануға, сондай-ақ сот-сараптамалық қызметтерді жеткізушілерге қолжетімділікті жеңілдетуге бағытталуы керек. Осы алғышарттарға сүйене отырып, автор Республиканың құқықтық саласындағы ұсынылған жаңалықтарды талдайды және олардың өзектілігі мен негізділігі туралы қорытынды жасайды.

Кілт сөздер: сот сараптамасы, сот-сараптама қызметі, сот-сараптама ұйымы

BOGDANOV, A.A.,

MOTIVATION FOR CREATING CONDITIONS FOR MARKET DEVELOPMENT FORENSIC EXPERT SERVICES

The article deals with legislative initiatives to improve forensic expertise, which follow from the Concept of the legal Policy of Kazakhstan. Currently, the forensic expert activity in the country is regulated by the relevant law, as well as the Criminal Procedure, Civil Procedure, administrative Procedural and Procedural Code of the Republic of Kazakhstan, and other regulatory legal acts. However, within the framework of the Project of Institutional Strengthening of the justice sector, there was a need to expand the scope of forensic services by more actively involving private forensic experts. This should contribute to the creation of a competitive environment for professional forensic services and, as a result, increase the efficiency of this activity. Moreover, the vector of this work should be aimed at the development and application of the latest technological tools and research methods, as well as facilitating access to providers of forensic services. Based on these assumptions, the author analyzes the proposed innovations in the legal field of the republic and draws conclusions about their relevance and validity.

Key words: forensic expertise, forensic expert activity, forensic expert organization.

**ЭМПИРИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР
ЭМПИРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ**

УДК 595.36

Брагина, Т.М.,

доктор биологических наук,
профессор, профессор кафедры
биологии и химии,
КРУ им. А.Байтурсынова,
Костанай, Казахстан,
гл. н.с., Азово-Черноморский филиал
ФГБНУ ВНИРО («АзНИИРХ»),
Ростов-на-Дону, Россия

Бойко И.А.

3 курс, биология,
КРУ им. А.Байтурсынова,
Костанай, Казахстан

**МОРФОМЕТРИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ РЕЧНОГО РАКА
(*ASTACUS LEPTODACTYLUS* ESCHSCHOLTZ, 1823)
ОЗЕРА КУЛЫКОЛЬ КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ****Аннотация**

В данной работе впервые приводятся морфометрические показатели популяции речного рака озера Кулыколь (Камыстинский район Костанайской области), входящего в список водно-болотных угодий международного значения (Рамсарских угодий) в составе объекта «Кулыколь-Талдыкольская система озер». Речные раки – ценные водные беспозвоночные, имеющие большое значение в качестве объекта промыслового и любительского лова. Показано, что соотношение морфометрических данных по результатам измерений речного рака в летний период 2020 г. в целом соответствовали показателям для вида *Astacus leptodactylus* Eschscholtz, 1823, хотя размеры измеренных особей не достигали максимальных размеров, приводимых в литературе, видимо, в связи с особенностями экологического состояния водоема.

Ключевые слова: речной рак, морфометрические показатели, Костанайская область, озеро Кулыколь.

1. Введение

Озера Кулыколь-Талдыкольской впадины расположены на западе центральной части Костанайской области в Камыстинском районе (географические координаты 51°20'979 с.ш., 061°52'327 в.д.). Они находятся в правобережье верхнего течения р. Тобол на границе Терсекско-Адаевского плато с холмистыми плато Зауралья. Озеро Кулыколь относится к пресным водоемам паводкового типа питания и циклически изменяющимся гидрологическим режимом, но при маловодье переходит в разряд солоноватых. Расположен водоем примерно в 6 км к западу от села Талдыколь. Площадь поверхности озера составляет 33 км², наибольшая длина озера – 10 км, наибольшая ширина – 5 км, длина береговой линии составляет 35 км. Озеро расположено на высоте 246 м над уровнем моря [1]. По современной классификации озеро Кулыколь относится к малым озерам [2].

Существенную часть водной фауны составляют промысловые ракообразные, но в региональном аспекте они изучены неравномерно. К ценным промысловым ракообразным на

территории Костанайской области относится узкопалый речной рак (*Astacus leptodactylus* Eschscholtz, 1823) [3].

Узкопалый речной рак – вид десятиногих ракообразных из инфраотряда *Astacidea* со стройным телосложением длиной 16-18 см и сильно вытянутыми клешнями [4]. Взрослые особи могут достигать 20-25 см в длину и веса около 200 г. Верх панциря буровато-зелёный, брюшная сторона белая. Иногда встречаются животные с голубоватой окраской. Сросшиеся голова и грудь образуют единую часть тела – головогрудь. Клешни узкие и длинные, способны плотно смыкаться. [5]. Обитает в основном в прибрежной полосе пресных и солоноватых водоемов, осваивая глубины до 3-5 метров. Половозрелости достигают, как правило, на третьем году жизни, когда достигают длины 7-8 см и более. В популяции половозрелых особей узкопалого рака число самцов в два-три раза больше, чем самок. Спаривание обычно проходит с конца сентября. Икра прикрепляется к брюшным ножкам самки и вынашивается около семи месяцев до выхода молоди (конец мая начало июня).

Кульколь-Талдыкольская озерная система не входит в число водоемов для промышленной добычи рака, но в озерах ведется его любительский лов. Узкопалые речные раки относятся к относительно молодой полиморфной группе, в которой выделяют 6 подвидов и 13 морф или рас [6]. В каждом регионе обитания они имеют свои морфологические и биологические особенности, изучение которых является актуальным, учитывая их важное экономическое значение и большую роль в экосистемах.

Целью данной работы является анализ морфометрических показателей речного узкопалого рака оз. Кульколь, которое входит в список водно-болотных угодий международного значения (Рамсарский список) в составе объекта «Кульколь-Талдыкольская система озер» (с 07.05.2009) [7-9]. Озеро играет большую роль как место гнездования, миграции и линьки водоплавающих и водно-болотных видов птиц [1].

2. Материалы и методы

Материалами для данной работы послужили собственные сборы узкопалого речного рака в оз. Кульколь. Вылов речных раков осуществлялся при помощи раколовки. Раколовки имеют различные конструкции открытого (рисунок 1) или закрытого типа (рисунок 2) с приманкой, размещаемых на дне водоема. К конструкциям открытого типа относят и более усложненные сооружения, которые состоят из двух кругов, имеющих различные диаметры.

Рисунок 1 - Раколовка открытого типа. (источник: <https://vsapete.com>)

Их крепят параллельно друг к другу, при этом круг меньшего размера помещают немного выше второго, не затягивая его сеткой, чтобы оставить вход для добычи. Для отбора материала для настоящей работы использовались преимущественно конструкции закрытого типа.

Длину (высоту) нерыбных объектов измеряли циркулем с последующим переносом на миллиметровую шкалу, в качестве которой применялась металлическая или пластиковая линейка по общепринятой методике [8] (рисунок 3).

У каждой особи из выборки были проведены замеры длины тела, головогруди, брюшка, клешни, антенн по методике ГОСТ 7631-2008 [10].

Рисунок 2 - Раколовка закрытого типа (источник: <https://vsapete.com>)

Для определения средних морфометрических показателей популяции оз. Кулыколь были рассчитаны среднее квадратичное отклонение (стандартное отклонение) и ошибка среднеарифметического значения.

Рисунок 3 - Измерение речных раков оз. Кулыколь. Костная область. 26.06.2020 г.

Всего измерено 19 особей, выловленных 26 июня 2020 года.

3. Результаты и обсуждение

В результате проведенных измерений (таблица 1) получено, что полученные измерения соответствуют показателям, идентифицирующим узкопалого речного рака *Astacus leptodactylus* Eschscholtz, 1823. Длина тела (без клешней) в выборке оз. Кулыколь варьировала от 9,2 см до 14 см, показатели длины головогруди изменялись от 4,7 см до 8,3 см, брюшка – от 4 см до 6,2 см, клешни от 4,2 см до 5,5 см. Для каждого измерения были подсчитаны среднеарифметическое значение и ошибка средней. Средняя длина рака в выборке из оз. Кулыколь составила $11,05 \pm 2,53$ см (без длины клешней).

Полученные показатели длины тела узкопалого речного рака оз. Кулыколь меньше приводимой в литературе средней длины речного рака, обитающего, например, в Каспийском море, длина которого в среднем достигает 20 см (без длины клешней). Причиной таких различий, вероятно, является недостаток кормовых ресурсов в водоеме в период исследований из-за продолжающегося в течение несколько лет засушливого периода и повышением показателей солености вод.

Таблица 1- Морфометрические показатели популяции узкопалого речного рака *Astacus leptodactylus* Eschscholtz, 1823, оз. Кулыколь Камыстинский район Костанайской области. 26.06.2020 г.

Длина тела	Длина головогруди	Длина брюшка	Длина клешни	Длина антенн
11	5.9	5.1	5	8.5
13,5	8.3	5	5.4	9.1
9,8	5.3	4.5	4.5	8.2
12,3	6.1	6.2	5.2	8.3
14	8.3	5.7	5.5	9
9,2	4.7	4.5	4.2	8.1
10,6	5.4	5.2	4.6	8.2
12,3	6.8	5.7	5.3	9
11,6	5.8	5.8	5.1	8.6
10,2	5.6	4.6	4.8	7.9
10	5.5	4.5	4.8	8.2
13.9	7.7	6.2	5.5	9
9.3	4.8	4.5	4.2	8
10	5.7	4.3	5	8.2
12.2	6.2	6	5.3	8.9
9.8	4.8	4	4.1	7
11	6.5	4.5	5	8.3
9.4	4.7	4.7	4.2	7.6
10	5.3	4.7	5.1	7.6
$M+m=11 \pm 2,53$	$M+m=5,96 \pm 1,36$	$M+m=5,03 \pm 1,15$	$M+m=4,88 \pm 1,12$	$M+m=7,86 \pm 1,8$

В целом, при вылове рака из озера Кулыколь был соблюден рекомендованный лимитирующий показатель длины в соответствии с утвержденными лимитами вылова рыб и других животных в рыбохозяйственных водоемах на 2014-2021 гг. в соответствии с Постановлением Правительства Республики Казахстан от 10 февраля 2014 года № 76.

4. Выводы

Морфометрические показатели по результатам измерений речного рака в летний период 2020 г. в целом соответствуют показателям для вида *Astacus leptodactylus* Eschscholtz, 1823. Максимальная длина тела рака в выборке составляла 14 см, минимальная 9,2 см (средняя длина тела $11,05 \pm 2,53$ см); длина головогруди 4,7-8,3 см (средний размер $5,96 \pm 1,36$ см); максимальная длина брюшка 6,2 см, минимальная длина брюшка 4 см (средняя длина

брюшка $5,03 \pm 1,15$); максимальная длина клешни 5,5 см, минимальная длина клешни 4,2 см ($4,88 \pm 1,12$ см); длина антенн 7,0-9,1 см, средняя длина антенн $7,86 \text{ см} \pm 1,8$ см.

Полученные показатели измерений рака ниже среднестатистических данных, что, видимо, связано с кормовой базой из-за повышенной солености водоема в расушливый период.

Озеро Кулыкөл Костанайской области входит в перечень водно-болотных угодий объектов международного значения Республики Казахстан (Рамсарское угодье). Промысловый лов рака в водоема не производится, но ведется регулируемый любительский лов.

Список литературы

Брагина Т.М., Брагин Е.А. (ред.) Важнейшие водно-болотные угодья Северного Казахстана / М.: Русский университет, – 2002. – 156 с.

Рянжин С.В., Мякишева Н.В., Жумангалиева З.М. Морфометрические и гидро-химические характеристики озер Казахстана // Водные ресурсы. – 2015. – том 42. – № 5. – С. 510–521.

Брагина Т.М., Бойко И. Анализ динамики рекомендованного промысла речного рака в Костанайской области // Региональная студенческая научно-практическая конференция, посвящённая 1150-летию аль-Фараби «Развитие энциклопедической мысли аль-Фараби в трудах молодых ученых»: Костанай. – 2020. – С. 431-434.

Рахманов А.И. Речные раки. Содержание и разведение / М.: ООО «Аквариум-Принт», – 2007. – 48 с.

Старобогатов Я.И. Высшие раки // Определитель пресноводных беспозвоночных России и сопредельных территорий. Т. 2. Ракообразные / Под ред. С.Я. Цалолихина. СПб: Наука, – 1995. – С. 174–187.

Глушко Е.Ю. Состояние популяций, запасов и промысла раков в водоемах Ростовской области в период 2012-2018 гг. // Водные биоресурсы и среда обитания. – 2019, – том 2, – с. 68–74.

Брагина, Т.М. Водно-болотные угодья международного значения Северного Казахстана и их роль в сохранении редких видов фауны / Т.М. Брагина, Е.А. Брагин // Вопросы сохранения биоразнообразия водных объектов: материалы Международной научной конференции, Ростов-на-Дону, 27 ноября 2015 года / Азовский научно-исследовательский институт рыбного хозяйства (ФГБНУ «АзНИИРХ»). – Ростов-на-Дону: Азовский научно-исследовательский институт рыбного хозяйства, – 2015. – С. 57-62.

Брагина, Т.М. Применение специальных критериев при выделении водно-болотных угодий, имеющих международное значение / Т.М. Брагина // Актуальные проблемы биоразнообразия и природопользования: Материалы Всероссийской научно-практической конференции, Керчь. – 2017. – С. 136-141.

Брагина, Т.М., Брагин Е.А. Рыбохозяйственное и природоохранное значение водных экосистем степной части Тобол-Торгайского водного бассейна (Северный Казахстан) // Актуальные вопросы рыболовства, рыбоводства (аквакультуры) и экологического мониторинга водных экосистем: Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию Азовского научно-исследовательского института рыбного хозяйства, Ростов-на-Дону, 11–12 декабря 2018 года. – Ростов-на-Дону: АзНИИРХ, – 2018. – С. 263-267.

БРАГИНА, Т.М., БОЙКО И.А.,

ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ ҚҰЛЫКӨЛ КӨЛІНІҢ ӨЗЕН ШАЯНЫ (*ASTACUS LEPTODACTYLUS* ESCHSCHOLTZ, 1823) ТӘРІЗДІЛЕРДІҢ МОРФОМЕТРИЯЛЫҚ ПАРАМЕТРЛЕРІ

*Бұл мақала «Құлыкөл-Талдықөл көлдер жүйесі» объектісі өзен шаяны халықаралық маңызы бар сулы-батпақты жерлердің (Рамсар учаскелері) тізіміне енгізілген Құлыкөл көлінің (Қостанай облысы Қамысты ауданы) шаяндар популяциясының морфометриялық көрсеткіштері алғаш рет ұсынылған. Өзен шаяны – бұл кәсіптік және рекреациялық балық аулау объектісі ретінде үлкен маңызы бар құнды су омыртқасыздары. 2020 жылдың жазғы кезеңінде өзен шаяны өлшеу нәтижелеріне негізделген морфометриялық мәліметтердің арақатынасы, әдетте, *Astacus leptodactylus* Eschscholtz, 1823 түрлеріне сәйкес келеді, дегенмен өлшенген даралардың өлшемдері берілген шекті өлшемдерге жете алмады. әдебиетте, су қоймасының экологиялық күйінің ерекшеліктеріне байланысты.*

Кілт сөздер: өзен шаяны, морфометриялық көрсеткіштер, Құлыкөл көлі, Қостанай облысы.

**BRAGINA, T.M., BOIKO, I.A.,
MORPHOMETRIC PARAMETERS OF CRAYFISH (ASTACUS LEPTODACTYLUS
ESCHSCHOLTZ, 1823) OF THE KULYKOL LAKE OF THE KOSTANAY REGION**

*This paper presents for the first time morphometric indicators of the crayfish population of Lake Kulykol (Kamystinsky district of Kostanay region), included in the list of wetlands of international importance (Ramsar sites) as part of the object "Kulykol-Taldykol lake system". River crayfish are valuable aquatic invertebrates of great importance as an object of commercial and recreational fishing. It was shown that the ratio of morphometric data based on the results of measurements of crayfish in the summer period of 2020 generally correspond to those for the species *Astacus leptodactylus* Eschscholtz, 1823, although the sizes of the measured individuals did not reach the maximum sizes given in the literature, apparently due to the peculiarities of the ecological state of the reservoir.*

Key words: crayfish, morphometric indicators, lake Kulykol, Kostanay region.

УДК 581.92

Пережогин, Ю.В.,

кандидат биологических наук, доцент,
профессор кафедры биологии и химии,
КРУ им. А.Байтурсынова

Ерохин, Н.Г.,

Заведующий музеем Института экологии
растений и животных УрО РАН
г.Екатеринбург.

Петров, Г. Д.,

Магистрант, 1 курс, «География»
КРУ им. А.Байтурсынова

**ЭНДЕМИЧНЫЕ ВИДЫ СЕМЕЙСТВА ЯСНОТКОВЫЕ (LAMIACEAE)
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

Аннотация

В процессе изучения эндемичных видов семейства Яснотковые (Lamiaceae) Республики Казахстан было выявлено, что из 46 видов, отмеченных во «Флоре Казахстана» эндемиками только 26 таковыми являются. Полученный в результате исследований конспект дополнит данные об эндемичных растениях для нового издания «Флоры Казахстана».

Ключевые слова: флора Казахстана, эндемичные виды растений, сведения о местонахождении.

1. Введение

Эндемизм – это исключительно важная и показательная характеристика любой флоры. Флора Республики Казахстан, страны, занимающей значительную часть Евразии, обладает большим разнообразием и относительно высоким уровнем эндемизма. Однако, основной источник информации об эндемизме флоры Казахстана – это сводка «Флора Казахстана», данные из которой в значительной степени устарели и требуют ревизии в связи с накопившимися за последние 50 лет новыми публикациями на эту тему.

Наша статья продолжает серию статей об эндемичных растениях Республики Казахстан и посвящена семейству Яснотковые (Lamiaceae).

2. Материалы и методы

Материал получен в процессе изучения Гербария Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова (MW) [1], а также официальных сайтов International Plant Names Index (IPNI) [2] и Global Biodiversity Information Facility (GBIF) [3].

Конспект видов расположен в алфавитном порядке. Для каждого вида приведены: латинское название (International Plant Names Index (IPNI) [2], первоисточник [2], для эндемичных видов распространение на территории Казахстана [4], для субэндемичных видов распространение за пределами Казахстана по Plants of the World online (POWO) [5].

Субэндемичные виды, ареал которых выходит за пределы Республики Казахстан в конспекте не нумеруются.

3. Результаты и обсуждение

Во «Флоре Казахстана» отмечены 46 видов эндемичных видов семейства Яснотковые (Lamiaceae). В результате ревизии часть видов в связи с потерей их таксономического статуса и новыми данными о распространении были сведены в субэндемики или в виды с широким распространением на территории Северной Евразии.

Список видов выглядит следующим образом:

Dracocephalum integrifolium Bunge, in Ledeb. Fl. Alt. ii. 387. (= *Dracocephalum goloskovii* Roldugin). Субэндемичный вид, ареал которого выходит за пределы Казахстана на территории Киргизии, КНР, Монголии и РФ.

1. *Dracocephalum karataviense* Lipsch. & Pavlov, in Sovietsk. Bot. 1934, No. t, 27, in obs., nomen. Встречается в 28. Карат., 29. Зап. ТШ. Общ. распр. Эндем.

2. *Dracocephalum pavlovii* Roldug. (The Plant List with literature) (вид отсутствует в IPNI). Встречается в 29. Зап. ТШ. Общ. распр. Эндем. *Hyssopus macranthus* Boriss., Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Komarova Akad. Nauk S.S.S.R. 12: 260 (1950). Субэндемичный вид, ареал которого выходит за пределы Казахстана на территорию РФ. *Lagochilus acutilobus* Fisch. & C.A.Mey., Enum. Pl. Schrenk 31. Субэндемичный вид, ареал которого выходит за пределы Казахстана на территорию Узбекистана.

3. *Lagochilus androssowii* Knorring, Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Komarova Akad. Nauk S.S.S.R. 15: 340 (1953). Встречается в 15. Кз.-Орд., 28. Карат. Общ. распр. Эндем. *Lagochilus bungei* Benth., Labiat. Gen. Spec. 641 (1834). Субэндемичный вид, ареал которого выходит за пределы Казахстана на территории КНР и Монголии.

4. *Lagochilus longidentatus* Knorring, Bot. Zhurn. S.S.S.R. 23: 217 (1938). Встречается в 16. Бетпакд., 28. Карат. Общ. распр. Эндем. *Lagochilus subhispidus* Knorring, Trudy Bot. Inst. Akad. Nauk S.S.S.R., Ser. 1, Fl. Sist. Vyssh. Rast. 1: 169 (1933) (1933). Субэндемичный вид, ареал которого выходит за пределы Казахстана на территорию Узбекистана.

5. *Leonurus incanus* V.I.Krecz. & Kuprian., Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Komarova Akad. Nauk S.S.S.R. 11: 138 (1949). Встречается в 24. Джунг. Алат. Общ. распр. Эндем.

6. *Leonurus turkestanicus* var. *songoricus* Krestovsk., Bot. Zhurn. (Moscow & Leningrad) 73(12): 1752 (1988). Встречается в 24. Джунг. Алат. Общ. распр. Эндем. *Nepeta mariae* Regel, Trudy Imp. S.-Peterburgsk. Bot. Sada vi. (1879) 359 (= *Nepeta pulchella* Rojark.). Субэндемичный вид, ареал которого выходит за пределы Казахстана на территории Киргизии и Таджикистана.

7. *Nepeta transiliensis* Pojark., Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Komarova Akad. Nauk S.S.S.R. 15: 286 (1953). Встречается в 25. Заил. Кунг. Алат. Общ. распр. Эндем.

8. *Phlomis mindshelkensis* Lazkov, Novosti Sist. Vyssh. Rast. 45: 86 (2014). Встречается в 28. Карат. Общ. распр. Эндем.

9. *Phlomoides affinis* (Schrenk) Salmaki, Taxon 61(1): 175 (2012) (= *Eremostachys affinis* Schrenk). Встречается в 10. Зап. мелкосоп. (крайний юг), 16. Бетпакд., 17. Муюн-кум., 18. Балх.-Алак., 28. Карат. Общ. распр. Эндем.

10. *Phlomoides czuiliensis* (Golosc.) Adylov, Kamelin & Makhm., Opred. Rast. Sred. Azii 9: 96 (1987): (1987) (= *Eremostachys czuiliensis* Golosc.). Встречается в 26. Чу-Ил. горы. Общ. распр. Эндем.

11. *Phlomoides gymnocalyx* (Schrenk) Adylov, Kamelin & Makhm., Opred. Rast. Sred. Azii 9: 99 (1987): (1987) (= *Eremostachys gymnocalyx* Schrenk). Встречается в 18. Балх.-Алак., 24. Джунг. Алат. (западные предгорья), 26. Чу-Ил. горы. Общ. распр. Эндем.

12. *Phlomoides iliensis* (Regel) Adylov, Kamelin & Makhm., *Opred. Rast. Sred. Azii* 9: 98 (1987): (1987) (= *Eremostachys iliensis* Regel). Встречается в 18. Балх.-Алак. (низкогорья Арганаты и Барлык), 24. Джунг. Алат. Общ. распр. Эндем. *Phlomoides karatavica* (Pavlov) Lazkov & Sennikov, *Memoranda Soc. Fauna Fl. Fenn.* 89: 133 (2013) (= *Eremostachys karatavica* Pavlov). Субэндемичный вид, ареал которого выходит за пределы Казахстана на территорию Киргизии. *Phlomoides multifurcata* Salmaki, *Taxon* 61(1): 176 (2012) (= *Eremostachys phlomoides* Bunge). Субэндемичный вид, ареал которого выходит за пределы Казахстана на территории Киргизии, КНР и РФ. *Phlomoides paniculata* (Regel) Salmaki, *Taxon* 61(1): 176 (2012) (= *Eremostachys paniculata* Regel). Субэндемичный вид, ареал которого выходит за пределы Казахстана на территорию Узбекистана.

13. *Phlomoides pectinata* (Popov) Adylov, Kamelin & Makhm., *Opred. Rast. Sred. Azii* 9: 98 (1987): (1987) (= *Eremostachys pectinata* Popov). Встречается в 28. Карат. Общ. распр. Эндем.

14. *Phlomoides rotata* (Schrenk ex Fisch. & C.A.Mey.) Salmaki, *Taxon* 61(1): 176 (2012) (= *Eremostachys rotata* Schrenk ex Fisch. et C.A.Mey.). Встречается в 18. Балх.-Алак. Общ. распр. Эндем.

15. *Phlomoides septentrionalis* (Popov) Adylov, Kamelin & Makhm., *Opred. Rast. Sred. Azii* 9: 98 (1987): (1987) (= *Eremostachys septentrionalis* (Popov) Golosk.). Встречается в 17. Муюнкум. (по границе с Чу-Илийскими горами), 26. Чу-Ил. горы. Общ. распр. Эндем. *Phlomoides sewerzovii* (Herder) Mathiesen, *Kew Bull.* 66(1): 96 (2011) (= *Pseuderemostachys sewerzovii* (Herder) Popov). Субэндемичный вид, ареал которого выходит за пределы Казахстана на территорию Киргизии.

16. *Phlomoides zenaidae* (Popov) Adylov, Kamelin & Makhm., *Opred. Rast. Sred. Azii* 9: 101 (1987): (1987) (= *Eremostachys zenaidae* Popov). Встречается в 25. Заил. Кунг. Алат. (восточная часть хребта Турайгыр, В. Голоскоков), 25а. Кетм. Терск. Алат. (сев.-зап. отроги Кетменьского хребта). Общ. распр. Эндем.

17. *Pseudomarrubium eremostachydioides* Popov, *Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Komarova Akad. Nauk S.S.S.R.* 8: 75 (1940). Встречается в 28. Карат. Общ. распр. Эндем.

18. *Salvia trautvetteri* Regel, *Trudy Imp. S.-Peterburgsk. Bot. Sada* vi. (1879) 355. Встречается в 28. Карат. Общ. распр. Эндем.

19. *Scutellaria androssovii* Juz., *Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Komarova Akad. Nauk S.S.S.R.* 14: 396 (1951). Встречается в 15. Кз.-Орд., 28. Карат. Общ. распр. Эндем.

20. *Scutellaria catharinae* Juz., *Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Komarova Akad. Nauk S.S.S.R.* 14: 386 (1951). Встречается в 18. Балх.-Алак., 24. Джунг. Алат. Общ. распр. Эндем. *Scutellaria flabellulata* Juz., *Fl. URSS* 20: 508 (1954). Субэндемичный вид, ареал которого выходит за пределы Казахстана на территорию Киргизии.

21. *Scutellaria karatavica* Juz., *Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Komarova Akad. Nauk S.S.S.R.* 14: 372 (1951). Встречается в 28. Карат. Общ. распр. Эндем.

22. *Scutellaria kurssanovii* Pavlov, *Bull. Soc. Nat. Mosc.*, *Biol.* 1938, n. s. xlvii. 82. Встречается в 28. Карат. Общ. распр. Эндем.

23. *Scutellaria navicularis* Juz., *Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Komarova Akad. Nauk S.S.S.R.* 14: 377 (1951). Встречается в 18. Балх.-Алак., 24. Джунг. Алат. Общ. распр. Эндем. *Scutellaria sieversii* Bunge, in *Ledeb. Fl. Alt.* ii. 394 (= *Scutellaria soongorica* Juz.). Субэндемичный вид, ареал которого выходит за пределы Казахстана на территории Киргизии, КНР, Монголии и РФ.

24. *Scutellaria subcaespitosa* Pavlov, *Trudy Sredne-Aziatsk. Gosud. Univ.*, *Ser.* 8b, *Bot.* 19: 33 (1935). Встречается в 27. Кирг. Алат., 28. Карат., 29. Зап. ТШ (бассейн р. Машат). Общ. распр. Эндем. *Scutellaria supina* L., *Sp. Pl.* 2: 598 (1753) (= *Scutellaria irregularis* Juz.). Вид широко распространен на территории Северной Евразии. *Scutellaria titovii* Juz., *Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Komarova Akad. Nauk S.S.S.R.* 14: 388 (1951). Субэндемичный вид, ареал которого выходит за пределы Казахстана на территорию Киргизии. *Thymus altaicus* Klokov &

Des.-Shost., Journ. Inst. Bot. Acad. Sci. Ukraine No. 10 (18), 159 (1936). Субэндемичный вид, ареал которого выходит за пределы Казахстана на территории КНР, Монголии и РФ.

25. *Thymus crebrifolius* Klokov, Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Komarova Akad. Nauk S.S.S.R. 16: 306 (1954). Встречается в 10. Зап. мелкосоп. (Тенгиз-Кургальджинская впадина, В. Голоскоков), 10а. Улутаяу. Общ. распр. Эндем. *Thymus eremita* Klokov, Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Komarova Akad. Nauk S.S.S.R. 16: 315 (1954). По данным «Флоры Казахстана» и IPNI, данный вид считается эндемичным, однако в Гербарии МГУ имеется гербарный образец данного вида с территории Киргизии Субэндемичный вид, ареал которого выходит за пределы Казахстана на территорию Киргизии.

26. *Thymus karatavicus* Dmitrieva, in Fl. Kazakhst. vii. 455, 475 (1964). Встречается в 28. Карат., 29. Зап. ТШ (Таласский Алатау). Общ. распр. Эндем. *Thymus kirgisorum* Dubyansky, Consp. Fl. Turkestanicae [O.A. Fedchenko & B.A. Fedchenko] 5: 128 (1913) (= *Thymus kasakstanicus* Klokov et Des.-Shost.). Вид широко распространен на территории Северной Евразии.

Thymus lavrenkoanus Klokov, Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Komarova Akad. Nauk S.S.S.R. 16: 299 (1954). Данный вид отмечен в IPNI только для территории РФ, хотя числится во «Флоре Казахстана» (том VII (1964) с. 448). Субэндемичный вид, ареал которого выходит за пределы Казахстана на территорию РФ.

Thymus mongolicus (Ronniger) Ronniger, Acta Horti Gothob. 9: 99 (1934) (= *Thymus irtyschensis* Klokov). Вид широко распространен на территории Северной Евразии.

Thymus narymensis Serg., in Animadvers. Syst. Herb. Univ. Tomsk. 1936, Nos. 6-7, p. 4 (1937), cum descr.ampl. Субэндемичный вид, ареал которого выходит за пределы Казахстана на территории Монголии и РФ.

Thymus petraeus Serg., in Animadvers. Syst. Herb. Univ. Tomsk. 1938, No. 1, p. 5. Субэндемичный вид, ареал которого выходит за пределы Казахстана на территории КНР, Монголии и РФ.

Thymus rasitatus Klokov, Bot. Mater. Gerb. Bot. Inst. Komarova Akad. Nauk S.S.S.R. 16: 315 (1954). Субэндемичный вид, ареал которого выходит за пределы Казахстана на территорию РФ.

4. Выводы

1. Согласно данным «Флоры Казахстана» количество эндемиков семейства Яснотковые (Lamiaceae) Республики Казахстан составляло 46 видов.

2. Два эндемичных таксона были описаны позднее – *Leonurus turkestanicus* var. *songoricus* Krestovsk. и *Phlomis mindshelkensis* Lazkov.

3. 19 эндемичных видов семейства Яснотковые (Lamiaceae) Республики Казахстан сведены в субэндемики (*Dracocephalum integrifolium* Bunge, *Hyssopus macranthus* Boriss., *Lagochilus acutilobus* (Ledeb.) Fisch. et C.A.Mey., *Lagochilus bungei* Benth., *Lagochilus subhispidus* Knorring, *Nepeta mariae* Regel, *Phlomoides karatavica* (Pavlov) Lazkov et Sennikov, *Phlomoides multifurcata* Salmaki, *Phlomoides paniculata* (Regel) Salmaki, *Phlomoides sewerzovii* (Herder) Mathiesen, *Scutellaria flabellulata* Juz., *Scutellaria sieversii* Bunge, *Scutellaria titovii* Juz., *Thymus altaicus* Klokov et Des.-Shost., *Thymus kirgisorum* Dubj., *Thymus lavrenkoanus* Klokov, *Thymus narymensis* Serg., *Thymus petraeus* Serg. и *Thymus rasitatus* Klokov.).

4. Ареал 2 видов в связи с потерей их таксономического статуса и новыми данными о распространении стал широко распространенным на территории Северной Евразии (*Scutellaria supina* L. и *Thymus mongolicus* (Ronniger) Ronniger).

5. *Thymus eremita* Klokov по «Флоре Казахстана» и IPNI считается эндемичным видом, однако по данным Гербарии МГУ его ареал выходит за пределы Казахстана на территорию Киргизии.

6. Анализ показал, что количество эндемиков семейства Яснотковые (Lamiaceae) Республики Казахстан составляет 26 видов.

Список литературы

Серегин А.П. (ред.) Коллекция «Гербарий МГУ» // Депозитарий живых систем «Ноев Ковчег» (направление «Растения») / М., – 2020.

International Plant Names Index (IPNI). [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.ipni.org>

Global Biodiversity Information Facility. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.gbif.org>

Флора Казахстана / Алма-Ата, Изд. АН КазССР, – 1956-1966. – Т. 1-9.

Plants of the World online. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.ipni.org>

ПЕРЕЖОГИН, Ю.В., ЕРОХИН, Н.Г., ПЕТРОВ, Г.Д.,

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТАУҚАЛАҚАЙ (LAMIACEAE) ТҰҚЫМ-ДАСЫНЫҢ ЭНДЕМИКАЛЫҚ ТҮРЛЕРІ

Қазақстан Республикасының Тауқалақай (Lamiaceae) тұқымдасының эндемикалық түрлерін зерттеу барысында "Қазақстан флорасында" атап өтілген 46 түрдің тек 26-сы эндемикалық болып табылатыны анықталды. Зерттеу нәтижесінде алынған конспект «Қазақстан флорасы» жаңа басылымына арналған эндемикалық өсімдіктер туралы деректерді толықтырады.

Кілт сөздер: Қазақстан флорасы, өсімдіктердің эндемикалық түрлері, орналасқан жері туралы мәліметтер.

PEREZHOGIN, Y.V., EROKHIN, N.G., PETROV, G.D.,

ENDEMIC SPECIES OF THE FAMILY LAMIACEAE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

In the process of studying endemic species of the family Lamiaceae of the Republic of Kazakhstan, it was revealed that out of 46 species noted in the «Flora of Kazakhstan», only 26 are endemic. The summary obtained as a result of the research will supplement the data on endemic plants for the new edition of «Flora of Kazakhstan».

Key words: flora of Kazakhstan, endemic plant species, information on the location.

УДК 582. 998 (574)

Пережогин, Ю.В.,

кандидат биологических наук, доцент,
профессор кафедры биологии и химии,
КРУ им. А.Байтурсынова

Ерохин, Н.Г.,

заведующий музеем Института экологии
растений и животных УрО РАН,
г. Екатеринбург.

Букубаева, А.Р.,

магистрант, 1 курс, «Биология»
КРУ им. А.Байтурсынова

Досекин, А.Б.,

магистрант, 1 курс, «Биология»
КРУ им. А.Байтурсынова

Жолдыбек, М.А.,

магистрант, 1 курс, «География»
КРУ им. А.Байтурсынова

РЕВИЗИЯ ЭНДЕМИЗМА РОДОВ JURINEA И TARAXACUM РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

В процессе изучения эндемичных видов родов Jurinea и Taraxacum Республики Казахстан было выявлено, что из 26 видов, отмеченных во «Фло-

ре Казахстана» эндемиками для рода *Jurinea* и 22 видов для рода *Taraxacum* только 19 и 6 соответственно таковыми являются. 7 видов (*Jurinea*) и 16 видов (*Taraxacum*) сведены в субэндемики. Полученный в результате исследований конспект дополнит данные об эндемичных растениях для нового издания «Флоры Казахстана».

Ключевые слова: флора Казахстана, эндемичные виды растений, сведения о местонахождении.

1. Введение

Вопросы эндемизма во флоре Казахстана изучены пока очень слабо. Это обусловлено в первую очередь устаревшим первоисточником «Флора Казахстана» [1], и недостаточно проработанным вопросом в современной ботанической литературе. Современные авторы уделяют этому вопросу значительное внимание, однако материалы о новых эндемичных видах разбросаны в сборниках, статьях и электронных ресурсах разной значимости и доступности, особенно плохо проанализированы электронные ресурсы. В связи с этим, возникла острая необходимость провести ревизию флоры Казахстана, чтобы иметь представление о реальной картине эндемизма.

В 2018 году вышла статья Куприянова А.Н. «Эндемизм флоры Казахстана (Asteraceae Bercht. et J.Presl.)» [2]. В ней автором отмечается: «во флоре Казахстана в настоящее время насчитывается 123 эндемичных вида семейства Asteraceae из 25 родов, 33 вида изменили свой статус: 28 видов найдены на смежных к Казахстану территориях, 5 видов стали синонимами». В связи с тем, что мы получили новые данные о распространении представителей семейства Asteraceae, мы поставили перед собой цель продолжить ревизию эндемичных видов родов *Jurinea* и *Taraxacum* Республики Казахстан.

2. Материалы и методы

Материал получен в процессе изучения Гербария Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова (MW) [3], а также официальных сайтов International Plant Names Index (IPNI) [4] и Global Biodiversity Information Facility (GBIF) [5].

Конспект видов расположен в алфавитном порядке. Для каждого вида приведены: латинское название (International Plant Names Index (IPNI) [4], данные о распространении [1]. Для субэндемичных видов распространение за пределами Казахстана дается по Plants of the World online (POWO) [6].

3. Результаты и обсуждение

Genus: *Jurinea* Cass. Абдулиной С.А. [7] приводится для флоры рода Наголоватка (*Jurinea*) Республики Казахстан 52 вида. Во «Флоре Казахстана» отмечены 26 эндемичных видов данного рода. Соответственно, процент эндемизма рода составил 50%. Куприянов А.Н. [2] приводит 20 эндемичных видов рода *Jurinea*.

Список видов выглядит следующим образом:

Название вида IPNI	Данные об общем распространении			
	Флора Казахстана	Куприянов А.Н.	POWO	Общ. распр. POWO
<i>Jurinea adenocarpa</i> Schrenk	эндем	субэндем	субэндем	КНР
<i>Jurinea almaatensis</i> Iljin	эндем	эндем	эндем	
<i>Jurinea bracteata</i> Regel et Schmalh.	эндем	эндем	эндем	
<i>Jurinea cephalopoda</i> Iljin	эндем	эндем	эндем	
<i>Jurinea czilikinoana</i> Iljin	эндем	эндем	эндем	
<i>Jurinea dshungarica</i> (Rubtzov) Iljin	эндем	субэндем	эндем	КНР

<i>Jurinea eximia</i> Tekutjev	эндем	эндем	эндем	
<i>Jurinea fedtschenkoana</i> Iljin	эндем	эндем	эндем	
<i>Jurinea kapelkini</i> O.Fedtsch.	эндем	эндем	эндем	
<i>Jurinea karatavica</i> Iljin	эндем	эндем	эндем	
<i>Jurinea kazachstanica</i> Iljin	эндем	эндем	эндем	
<i>Jurinea knorringiana</i> Iljin	эндем	эндем	эндем	
<i>Jurinea krascheninnikovii</i> Iljin	эндем	эндем	эндем	
<i>Jurinea lipskyi</i> Iljin	эндем	субэндем	субэндем	КНР
<i>Jurinea lithophila</i> Rubtzov	эндем	эндем	эндем	
<i>Jurinea margalensis</i> Iljin отсутствует	эндем	эндем	отсутствует	
<i>Jurinea monticola</i> Iljin	эндем	эндем	эндем	
<i>Jurinea mugodsharica</i> Iljin	эндем	эндем	эндем	РФ (фото)
<i>Jurinea multiceps</i> Iljin	эндем	отсутствует	эндем	
<i>Jurinea spiridonovii</i> Iljin	эндем	<i>Jurinea multiflora</i> (L.) B.Fedtsch.	эндем	
<i>Jurinea pineticola</i> Iljin	эндем	<i>Jurinea polyclonos</i> DC.	эндем	
<i>Jurinea rhizomatoidea</i> Iljin	эндем	эндем	эндем	
<i>Jurinea robusta</i> Schrenk	эндем	эндем	эндем	
<i>Jurinea serratuloides</i> Iljin	эндем	эндем	эндем	
<i>Jurinea tenuiloba</i> Bunge	эндем	эндем	субэндем	РФ, Украина
<i>Jurinea xerophytica</i> Iljin	эндем	эндем	эндем	

Как видно из таблицы в целом данные по Plants of the World online (POWO) и Куприянова А.Н. сходятся, отличия выделены жирным шрифтом. По ним даем разъяснения:

Jurinea dshungarica (Rubtzov) Iljin отмечена в POWO как эндем, Куприянов А.Н. сделал пояснения: «Общее распр.: Китай (Huocheng, Zhaosu (Flora of China, vol. 20–21, 2011)), Ср. Азия (Джунг-Тарб.)». Мы считаем, что это ошибка POWO. Вид эндемичным для Казахстана не является.

Jurinea margalensis Iljin отсутствует в International Plant Names Index (IPNI). Данный вид приводим по Catalogue of Life. В Казахстане данный вид встречается в 18. Балх-Алак., 28. Карат. Считаем данный вид эндемичным для Республики Казахстан.

Jurinea mugodsharica Iljin – POWO и Куприянов А.Н. считают эндемичным видом, однако на сайте Плантариум – определитель растений онлайн [8] имеется фото Ярослава Голованова с территории РФ (Оренбургская обл., Соль-Илецкий р-н, Верхнечебендинские меловые горы, подножие склона. 07.06.2016. В связи с этим мы считаем данный вид субэндемичным.

Jurinea multiceps Iljin отсутствует в статье Куприянова А.Н. В Казахстане данный вид распространен в 28. Карат. Считаем данный вид эндемичным для Республики Казахстан.

Jurinea spiridonovii Iljin – данный вид Куприянов А.Н. считает синонимом: «М.М. Ильин описал вид по образцу, представленному несовершенным материалом: разветвленным каудексом, прикорневыми листьями и сухими стеблями с корзинками. Внимательное изучение типа и большого количества гербарных образцов из района произрастания типового

экземпляра позволило О.В. Черновой [9] идентифицировать его как уклоняющуюся форму *J. multiflora*. Вид эндемичным для Казахстана не является.

Jurinea pineticola Ijij признан IPNI как самостоятельный вид, POWO считает его эндемичным видом. Четких объяснений, почему он сведен О.В. Черновой [9] в синонимы *Jurinea polyclonos* DC. нет. Мы считаем его эндемичным видом.

Jurinea tenuiloba Bunge – по данным POWO субэндемичный вид, ареал которого выходит за пределы Казахстана на территории РФ и Украины. Итого, с учетом всех изменений количество эндемиков флоры рода Наголоватка (*Jurinea*) Республики Казахстан составило 19 видов. Процент эндемизма рода снизился до 36,5%.

Genus: *Taraxacum* F.H.Wigg. Для флоры рода Одуванчик (*Taraxacum*) Республики Казахстан Абдулиной С.А. [7] приводится 62 вида. Во «Флоре Казахстана» отмечены 22 эндемичных вида данного рода. Процент эндемизма рода составил 35,5%. Куприянов А.Н. [2] приводит 17 эндемичных видов рода *Jurinea*.

Список видов выглядит следующим образом:

Название вида IPNI	Данные об общем распространении			
	Флора Казахстана	Куприянов А.Н.	POWO	Общ. распр. POWO
<i>Taraxacum alatavicum</i> Schischk.	эндем	эндем	субэндем	Иран, Афганистан http://powo.science.kew.org/taxon/252665-1
<i>Taraxacum botschantzevii</i> Schischk.	эндем	эндем	субэндем	Туркменистан http://powo.science.kew.org/taxon/252900-1
<i>Taraxacum calcareum</i> Korol.	эндем	отсутствует	субэндем	Киргизия http://powo.science.kew.org/taxon/252952-1
<i>Taraxacum glabellum</i> Schischk.	эндем	эндем	субэндем	Киргизия, Туркменистан http://powo.science.kew.org/taxon/253424-1
<i>Taraxacum goloskokovii</i> Schischk.	эндем	субэндем	субэндем	Киргизия, Таджикистан, КНР, Монголия
<i>Taraxacum karatavicum</i> Pavlov	эндем	эндем	эндем	
<i>Taraxacum longipyramidatum</i> Schischk.	эндем	эндем	субэндем	Киргизия, Таджикистан http://powo.science.kew.org/taxon/253877-1
<i>Taraxacum magnum</i> Korol.	эндем	эндем	эндем	
<i>Taraxacum majus</i> Schischk.	эндем	эндем	субэндем	Киргизия, Таджикистан http://powo.science.kew.org/taxon/253939-1
<i>Taraxacum microspermum</i> Schischk.	эндем	эндем	субэндем	Киргизия, Монголия, РФ http://powo.science.kew.org/taxon/254009-1
<i>Taraxacum pavlovii</i> Orazova	эндем	эндем	субэндем	Киргизия http://powo.science.kew.org/taxon/254277-1
<i>Taraxacum perpusillum</i> Schischk.	эндем	эндем	эндем	
<i>Taraxacum pingue</i> Schischk.	эндем	субэндем	субэндем	Киргизия, Таджикистан, КНР, Монголия, РФ

<i>Taraxacum pseudoatratum</i> Orazova	эндем	субэндем	субэндем	Киргизия, КНР, Монголия, РФ
<i>Taraxacum saposhnikovii</i> Schischk.	эндем	эндем	эндем	
<i>Taraxacum schischkinii</i> Korol.	эндем	эндем	эндем	
<i>Taraxacum songoricum</i> Schischk.	эндем	эндем	субэндем	Монголия http://powo.science.kew.org/taxon/254766-1
<i>Taraxacum subglaciale</i> Schischk.	эндем	субэндем	субэндем	Киргизия, Таджикистан, КНР
<i>Taraxacum tjuksuense</i> Orazova	эндем	эндем	субэндем	Киргизия http://powo.science.kew.org/taxon/255015-1
<i>Taraxacum turgaicum</i> Schischk.	эндем	эндем	субэндем	Монголия, РФ http://powo.science.kew.org/taxon/255024-1
<i>Taraxacum urdzhareense</i> Orazova	эндем	эндем	эндем	
<i>Taraxacum vitalii</i> Orazova	эндем	эндем	субэндем	Киргизия http://powo.science.kew.org/taxon/255109-1

Итого, с учетом всех новых данных количество эндемиков флоры рода Одуванчик (*Taraxacum*) Республики Казахстан составило 6 видов. Процент эндемизма рода снизился до 9,7%.

4. Выводы

1. Абдулиной С.А. приводится для флоры рода Наголоватка (*Jurinea*) Республики Казахстан 52 вида. Во «Флоре Казахстана» отмечены 26 эндемичных видов данного рода. Процент эндемизма рода составлял, согласно этим данным 50%. Куприянов А.Н. приводит 20 эндемичных видов рода *Jurinea*. В результате наших исследований количество эндемиков флоры рода Наголоватка (*Jurinea*) Республики Казахстан составляет 19 видов. Процент эндемизма рода снизился до 36,5%.

2. Для флоры рода Одуванчик (*Taraxacum*) Республики Казахстан Абдулиной С.А. приводится 62 вида. Во «Флоре Казахстана» отмечены 22 эндемичных вида данного рода. Процент эндемизма рода составлял 35,5%. Куприянов А.Н. приводит 17 эндемичных видов рода *Taraxacum*. В результате наших исследований количество эндемиков флоры рода Одуванчик (*Taraxacum*) Республики Казахстан составляет 6 видов. Процент эндемизма рода снизился до 9,7%.

Список литературы

- Флора Казахстана / Алма-Ата, Изд. АН КазССР, – 1956-1966. – Т. 1-9.
- Куприянов А.Н. Эндемизм флоры Казахстана (*Asteraceae* Bercht. et J.Presl.) // Ботанические исследования Сибири и Казахстана. – 2018, – 24: 15-44.
- Серегин А.П. (ред.) Коллекция «Гербарий МГУ» // Депозитарий живых систем «Ноев Ковчег» (направление «Растения») / М.: МГУ, – 2020.
- International Plant Names Index (IPNI). [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.ipni.org>
- Global Biodiversity Information Facility. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.gbif.org>
- Plants of the World online. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.ipni.org>
- Абдулина С.А. Список сосудистых растений Казахстана / под редакцией Р.В. Камелина \ Алматы, – 1999. – 187 с.

Плантариум – определитель растений онлайн. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.plantarium.ru>

Чернева О.В. Род *Jurinea* Cass. во флоре Сибири // Проблемы ботаники Южной Сибири и Монголии: материалы II Международной научно-практической конференции (2003 г., Барнаул). Барнаул: Изд-во «Азбука», – 2003. – С. 100–103.

**ПЕРЕЖОГИН, Ю.В., ЕРОХИН, Н.Г., БУКУБАЕВА, А.Р., ДОСЕКИН, А.Б., ЖОЛДЫБЕК, М.А.,
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ JURINEA ЖӘНЕ TARAXACUM ТҰҚЫМДАСТАРЫНЫҢ
ЭНДЕМИЗМІН ҚАЙТА ҚАРАСТЫРУ**

Қазақстан Республикасының Jurinea және Taraxacum тұқымдастарының эндемикалық түрлерін зерттеу процесінде «Қазақстан флорасында» белгіленген Jurinea тұқымына арналған 26 түрдің ішінен және Taraxacum тұқымына арналған 22 түрдің ішінен тек тиісінше 19 және 6 ғана эндемик болып табылатыны анықталды. 7 түрі (Jurinea) және 16 түрі (Taraxacum) субендемик ретінде жинақталған. Зерттеу нәтижесінде алынған конспект «Қазақстан флорасы» жаңа басылымына арналған эндемикалық өсімдіктер туралы деректерді толықтырады.

Кілт сөздер: Қазақстан флорасы, өсімдіктердің эндемикалық түрлері, орналасқан жері туралы мәліметтер

**PEREZHOGIN, Y.V., EROKHIN, N.G., BUKUBAEVA, A.R., DOSEKIN, A.B., ZHOLDYBEK, M.A.,
REVISION OF ENDEMISM OF THE JURINEA AND TARAXACUM OF THE REPUBLIC OF
KAZAKHSTAN**

In the process of studying endemic species of the genera Jurinea and Taraxacum of the Republic of Kazakhstan, it was revealed that out of 26 species noted in the «Flora of Kazakhstan» endemics for the genus Jurinea and 22 species for the genus Taraxacum, only 19 and 6, respectively, are endemic. 7 species (Jurinea) and 16 species (Taraxacum) are subendemic. The summary obtained as a result of the research will supplement the data on endemic plants for the new edition of «Flora of Kazakhstan».

Key words: flora of Kazakhstan, endemic plant species, information on the location.

ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯСЫ МЕТОДИКА И ТЕХНОЛОГИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИН

ӘОЖ 799

Сафарғалиева Г.Н.,

аға оқытушы, педагогика

ғылымдарының магистрі

А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ

Жумекенова, Д.Е.,

аға оқытушы, география

ғылымдарының магистрі

А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ

Қостанай, Қазақстан

САРАЛАП ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ҮРДІСІН ОҢТАЙЛАНДЫРУ ӘДІСТЕРІ

Түйін

Бұл мақалада оқушылардың дене тәрбиесін жақсартудағы бағыттардың бірі-оқыту мен тәрбиелеу процесін оңтайландырудың маңызды шарты ретінде дене шынықтыру сабақтарында сараланған әдісті қолдану қазіргі таңда өзекті екені айтылған. Дене шынықтыру сабағында жоғары нәтижелі білім алу үшін сараланған әдісті қолдану арқылы балалардың тақырыпты дұрыс меңгеруіне мүмкіндіктері жоғары екенін көрсеткен. Оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттыруда тапсырмаларды саралай отыра беру, оларды негізгі, дайындық және арнайы топтарға бөлуден басталады. Бағдарламалық материалды игерудің міндеттері, мазмұны мен қарқынын саралау және жетістіктерді бағалау арқылы ұйымдастыру тиімділігі айқындалған. Практикалық тәжірибе көрсеткендей, барлық сыныптарда күшті, әлсіз және орташа оқушылар топтары бар және бұл топтардың үлгерімі арасында статистикалық маңызды айырмашылықтар көрсетілген. Оқу сабақтарының мазмұны мен сипаты әр түрлі деңгейдегі оқушылардың жеке ерекшеліктері арасындағы байланысты орнатуға бағытталған әдістер жүйесі көрсетілген. Оқушыларды өзара оқыту әдістері және оны оқу процесінің тиімділігін арттыру үшін қолданудың маңыздылығы айтылған.

Кілт сөздер: саралап оқыту технологиясы, деңгейлік тапсырмалар, жаттығулар, дене шынықтыру сабағы, сабақ бөлімдері.

1. Кіріспе

Қазіргі жағдайда оқушыларға жеке көзқарас қана емес, сонымен қатар бірдей мүмкіндіктері бар оқушылардың, сыныптың барлық топтарының жемісті жұмысы үшін оңтайлы жағдайлар жасау қажет. Осыған байланысты оқушыларды сабақта тиімді жұмыс істеу үшін олардың мәліметтеріне байланысты топтарға жіктеу қажеттілігі туындайды. Оқыту біртұтас әдіспен жүргізіледі, одан кейін саралау (техника бөлшектерін бөліп алу және оларды күрделілігі бойынша «көбейту»), содан кейін жаттығуларды сапалы орындау мақсатында білім алушылардың техникалық даярлық деңгейіне байланысты осы бөліктерді әртүрлі тәсілдермен біріктіру жүргізіледі.

2. Материалдар мен әдістер

Әр топқа әр түрлі оқу тапсырмаларын беру ұтымды: біреуі-жеңіл жағдайларда орындалатын дайындық немесе жетекші жаттығулар; екіншісі – күрделі жетекші жаттығулар; үшіншісі – жалпы әрекет, бірақ жеңіл нұсқада және т.б. мысалы, алға қарай секіру: нашар

дайындалған оқушылар оны жеңіл жағдайда көлбеу жазықтықта, ал қалыпты жағдайда гимнастикалық төсеніштерде жақсы дайындалған оқушылар орындайды. Биіктікке секіру: әр түрлі биіктіктегі жолақтар тіректерге орнатылады, сондықтан әр түрлі дайындықтың 4 тобы бір уақытта жұмыс істей алады, жолақтар әр топ үшін бөлек көтеріледі. Бұл барлық оқушылар үшін оңтайлы оқу жағдайларын жасайды.

Нашар дайындалған оқушылар үшін үшінші кезең мүлдем болмайды – олар оқу материалын жақсы игере алмайды. Бұл балалар біршама күрделі болса да, екінші кезеңнің жұмысын жалғастыруда. Неғұрлым дайындалған балалар жаттығуларды бәсекелестік жағдайда немесе өзгеретін күрделі жағдайларда (салмақ қолдану, қолдаудың жоғарылауы, әртүрлі қарсылықтар) орындайды, сонымен қатар олар үшін қайталану саны мен шеңбердің өту саны артады. Аз дайындалған оқушылар стандартты жағдайда жұмыс істейді [1].

Гимнастика сабақтарында сіз балаларға өз элементтерін комбинацияға қосуға, тірек секіруде снарядтың биіктігі мен көпірге дейінгі қашықтықты өзгертуге рұқсат ете аласыз. Әр түрдің құрамында негізгі компонент те, ауыспалы бөлік те болуы мүмкін, онда акробатикалық және басқа жаттығулар техникасын терең зерттеу қарастырылған.

Сабақта белгілі бір қозғалыс әрекетін орындай алмайтын оқушылармен жеке жұмыс жүргізу қажет. Бұл балалар сабақта да, үй тапсырмасында да осы қозғалыс әрекеті бойынша жеке тапсырмалар алады. Сабақтың әртүрлі кезеңдерінде оқушылармен жеке жұмыс оқушылардың физикалық, адамгершілік және әлеуметтік денсаулығын сақтауға ықпал етеді.

Физикалық қасиеттерді саралап дамыту. Әр түрлі дайындық топтарындағы физикалық қасиеттердің сараланған дамуы бірдей және әртүрлі құралдар мен әдістерді қолдана отырып жүзеге асырылады, бірақ жүктеме мөлшері әрдайым әр түрлі болады, нәтижесінде оқушылардың дене шынықтыру деңгейі бастапқы деңгеймен салыстырғанда едәуір жақсарады. Әлсіз топтарда балалар тапсырмаларды ертерек аяқтайды, демалуға және қалпына келтіруге көп уақыт қалады.

Дене шынықтыру дайындығының деңгейі жеткіліксіз білім алушылар үшін жаттығуларды, оларды орындау реттілігін, мөлшерін көрсете отырып, жеке тапсырмалар карточкаларын пайдалануға болады.

Сабақтарда стандартты емес ұсақ жабдықтар (гимнастикалық таяқшалар, секіртпелер, шеңберлер, гантельдер, резеңке және серіппелі эспандерлер және т.б.) қолданған, музыкалық сүйемелдеумен сабақтар жүргізген, аэробты гимнастика, ырғақ элементтерін, бұлшық еттерді босаңсыту жаттығуларын, тыныс алу жаттығуларын енгізген жөн. Бұл сабақтардың моторлы тығыздығын арттыруға және оларды қызықты етуге мүмкіндік береді.

Сабақтың дайындық бөлігінде тапсырмаларды барлық балалар орындайды, бірақ әлсіздер үшін жүктеме азаяды, тапсырмаларды орындау уақыты, олардың көлемі, қарқындылығы, қайталану саны, қозғалыс қарқыны азаяды; қарапайым жеткізу және дайындық жаттығулары беріледі, дем алуды жиі және ұзақ кідіртуге рұқсат етіледі.

Дене шынықтыру-сауықтыру жұмысының тәжірибесінде оқушыларды ынталандыру, дамыту мәселелерін ғана емес, сонымен қатар денсаулықты сақтау мен әлеуметтендіруді шешуге көмектесетін бәсекеге қабілетті және ойын технологиялары кеңінен қолданылады. Жаттығуларды ойын түрінде немесе жарыс түрінде өткізген кезде әлсіз оқушылар барлық командаларға бөлінеді және осы ойыншыларды ауыстыру жиірек жүргізіледі [2].

Егер кедергілер жолағы еңсерілсе, олардың бір бөлігі әлсіз балалар үшін алып тасталады.

Эстафеталарда дайындалған оқушылар ойынды бастайды және аяқтайды және қажет болған жағдайда екі қайталау жасайды. Жұпта тапсырмаларды орындау кезінде балалар күш-жігеріне сәйкес таңдалуы керек және оларға әртүрлі жаттығулар беріледі, сонымен қатар тапсырмалар мен жаттығу схемалары бар карталарды қолдануға болады.

Сабақта артық салмағы бар және әлсіз балаларға ерекше назар аударыңыз, олар өздерінің ыңғайсыздығына байланысты айналысқысы келмейді. Егер сіз алдымен осындай балаларды ашық ойындар мен эстафеталарды өткізуге көмектессеңіз, жақсы нәтиже алуға

болады. Алдымен олар төрешілікке көмектеседі, содан кейін оқиғаларға қатысады, ойынға қатысады және қозғалудың ыңғайсыздығынан ұялмайды. Осылайша сабақтарда жаттығуды жалғастыра отырып, бұл балалар өз қабілеттеріне деген сенімділікке ие болады және біртіндеп тұрақты сабақтарға қосылады.

Сабақтың соңғы бөлігінде сынып бір топқа біріктіріледі, барлық оқушылар бірдей жаттығулар жасайды. Ерекшеліктер-бұл дене шынықтыру сабағының кестесі бойынша соңғы және соңында үлкен ұтқырлық ойынын өткізуге болатын жағдайлар, мұндай ойынға аз дайындалған балалардың қатысуы шектеулі [3].

Білім мен әдістемелік дағдыларды саралап қалыптастыру технологиясы мыналарды қамтиды:

1) нормативтік бақылау көмегімен білім және әдістемелік дағдылар саласындағы оқушылардың білім деңгейін анықтау (әр тақырыптың соңында өткізіледі және оқушыларды әртүрлі дайындық топтарына бөлуге негіз болады);

2) оқушылардың оқу деңгейлері және әртүрлі дайындық топтары бойынша тақырыпты зерттеу міндеттерін «өсіру»;

3) бағдарлама мазмұнын «өсіру».

Білім алушыларға күрделілігі, мазмұны, көлемі бойынша әртүрлі тапсырмалар ұсынылады. Бұлар: кішігірім хабарламалар, егжей-тегжейлі есептер, жобалық іс-шаралар (презентациялар), таңертеңгілік жаттығулар немесе заттармен жаттығулар жасау.

1-4 сыныптардағы сабақтарда жалпақ аяқтың алдын алуға, аяқтың дұрыс қалыптасуына, таңертеңгі гимнастика кешендерінің дамуына жеткілікті уақыт бөлінеді. Жаттығуларды орындау барысында білім алушыларды қандай да бір дене жаттығуы (дене тұрысы, күш, ептілік және т.б.) әсер ететіндігімен таныстыру, жаттығуларды орындау кезінде орындау техникасы мен қауіпсіздік техникасына назар аудару; жаттығулардың орындалуына жалпы талдау жасау және техникалық қателерге назар аудару. Әр сабақтарда қауіпсіздік техникасы ережелері және спорт залдарында оқушылардың мінез-құлық ережелері бойынша нұсқаулық өткізу.

3. Нәтижелер мен талқылау

Бұл технология оқу процесін жеңілдетеді, оқушы қажетті іс-әрекет қалыптасатын қозғалыс дағдыларының қорын біртіндеп жинақтай отырып, мақсатына сәйкес келеді. Жаттығулардың, формалардың және оларды қолдану әдістерінің байлығынан сабақтар әр түрлі болады, ал оқу процесі қызықты болады. Оқушылар ерікті түрде айналысады, мүмкін болатын және әртүрлі тапсырмаларды қызығушылықпен қабылдайды, оларды саналы түрде орындайды.

Оқушылардың дене дамуы мен қимыл - қозғалыс дайындығын ескере отырып, оларға сараланған көзқарасты қамтамасыз ету; жоғары мотор тығыздығына, эмоционалдылыққа, сабақтардың білім беру және нұсқаулық бағытына қол жеткізу, білім алушыларда дене жаттығуларымен өз бетінше айналысу дағдылары мен біліктерін қалыптастыру-мұның бәрі қазіргі дене шынықтыру сабағының маңызды талаптары [4].

Жалпы осы саралап оқыту технологиясын сабақтарда қолдану бастапқыда балалардың өзіне таңдау еркін беру керек. Алғашқыда спорт залының кіре берісіне қызыл, жасыл, сары түсті әр кезде арқалай жасалған фигураларды қою керек. Бастапқыда ол түстердің, мысалы: қызыл- ол дайындығы жақсы, мұғалімнің тақырыпқа сай дайындаған жаттығуларын жоғары деңгейде мүлтіксіз орындай аламын; жасыл- мұғалімнің тапсырмасын жасауға мүмкіндігім жетеді, орындауға тырысамын, сары- мұғалімнің тапсырмасын орындауға қорқамын, оған күшім жетпеуі мүмкін деген оқушылар өздері таңдау жүргізеді. Алдын-ала саралау тәсілін қолдана отырып дайындалған тапсырмаларды балаларға жасатқан уақытта, олар өздерінің қаншалықты деңгейде ол жаттығуларды меңгере алатыны көріне бастады. Кей оқушылар өзін-өзіне сенімсіздік білдіріп сары- төменгі деңгейді таңдағандары байқалды. Олар тапсырманы орындау уақытында жасай алатынына көздері жетіп сенімділік орната білді. Ал керісінше, жоғары және ортаңғы деңгейді таңдаған кей оқушылар өз тапсырмаларынан қинал-

ғаны көрінді. Осындай әдістерді қолдана отырып алғашқыдағы балалардың денгейін осылай, оқушылардың өздерінің көмегімен анықтауға мүмкіндіктер туындады.

1 станция

Оқушылардың секіргіштік қабілетін дамытатын жаттығулар

Жаттығуларды секіртпе жіп арқылы орындау

Төменгі денгей – секіртпе жіпті екі аяқтың астынан айналдырып қос аяқтап секіру – 10 рет.

Орта денгей – секіртпе жіп арқылы оң аяқпен – 5 рет секіру;

- секіртпе жіп арқылы сол аяқпен – 5 рет секіру;

- секіртпе жіп арқылы екі аяқпен – 5 рет секіру.

Жоғары денгей- секіртпе жіппен бір уақытта оң аяқпен 5 рет, сол аяқпен 5 рет, қос аяқпен 10 рет секіру (тоқтамай).

2 станция

Күштілікті дамытатын жаттығулар

Жаттығуларды батпанмен (гантель) орындау

Төменгі денгей – Б.Қ. аяқты қосып , гантельді қолға ұстап отырып тұру – 7 рет

Орта денгей – Б.Қ. аяқ иық денгейінде, қолымызды жанарымызға ұстап гантельді жоғары жанарымызға көтереміз – 10 рет;

Жоғарғы денгей – Б.Қ. аяқ иық денгейінде гантельді жоғары қолды бүгіп жазып жоғары көтеру – 10 рет

3 станция

Ептілікті дамытатын жаттығулар

Төменгі денгей – үлкен теннис добын жоғарыға лақтырып қағып алу – 10 рет;

Орта денгей – үлкен теннис добын жоғарыға лақтырып, қол шапалақтап қағып алу – 10 рет;

Жоғарғы денгей – үлкен теннис добын жерге соғу арқылы, қол шапалақтап қағып алу – 10 рет.

4 станция

Тепе-теңдікті дамытатын жаттығулар

Төменгі денгей – гимнастикалық орындық үстімен тепе-теңдікті сақтай жүру;

Орта денгей – гимнастикалық таяқшаны алдына ұстай, тепе-теңдікті сақтай жүру;

Жоғарғы денгей – гимнастикалық орындық үстінен гимнастикалық таяқшаны желкесіне ұстай жүру;

Негізгі бөлімдегі тапсырмалар:

Волейбол ойынында допты ойынға қосу әдістері

Төменгі денгей – допты төменнен ойынға қосу – 5 рет;

Орта денгей – допты жоғарыдан ойынға қосу – 5 рет;

Жоғарғы денгей – допты нүктелерге ұру – 10 рет.

Волейбол ойынында допты төменнен қабылдау әдістері

Төменгі денгей – допты жарға лақтыру арқылы төменнен қабылдау 5 рет;

Орта денгей – екі бала қарама-қарсы тұрып, допты бір-біріне беріп екі қолмен қабылдау – 5 рет;

Жоғарғы денгей – допты екі бала бір-біріне беріп 2 доппен алма кезек қабылдау – 10 рет.

Волейбол ойынында допты жоғарыдан қабылдау

Төменгі денгей – допты екі қолмен, қабырғадағы дәлдікке лақтыру арқылы қабылдау (жеке) -5 рет;

Орта денгей – допты екі қолмен жоғарыдан қабылдау –10 рет;

Жоғарғы денгей – 2 бала бір-біріне лақтырып, допты екі қолмен жоғарыдан қабылдау – 10 рет.

Баскетбол элементтерімен ойналатын эстафеталық ойындар

1 ойын.

Төменгі денгей – допты жерге соғып қағып алу арқылы кедергілерден өту, келе жатқанда допты қолына ұстап жүгіріп келу;

Орта денгей – допты бір қолмен соғу арқылы кедергілерден өту, келе жатқанда допты қолына ұстап жүгіріп келу;

Жоғарғы денгей – допты оң және сол қолымен соғу (алма кезек) арқылы кедергілерден өту, келе жатқанда допты қолына ұстап жүгіріп келу;

2 ойын.

Төменгі денгей – екі бала қарама қарсы тұрып, допты екі қолмен беру арқылы жүгіріп барып келу;

Орта денгей – екі бала қарама қарсы тұрып, допты екі қолмен кеудеден беру арқылы жүгіріп барып келу;

4 сынып – допты кеудеден жерге соғып беру арқылы жүгіріп барып келу.

3 ойын.

Төменгі денгей – допты соғып қағып алу арқылы барып, қабырғадағы дәлдікке лақтыру, келе жатқанда допты қолына ұстап жүгіріп келу;

Орта денгей – допты бір қолмен соғу арқылы кедергілерден өту, қабырғадағы дәлдікке лақтыру келе жатқанда допты қолына ұстап жүгіріп келу;

Жоғарғы денгей – допты оң және сол қолымен соғу (алма кезек) арқылы кедергілерден өту, допты 1 қолмен иықтан және кеудеден лақтыру.

Бірінші кезең-жаңа оқу материалымен танысу.

Сабақ бүкіл сыныпта бір уақытта өткізіледі, барлық оқушылар бірдей тапсырма алады, мысалы, мұғалім көрсеткен жаңа жаттығуларды орындау [5].

Екінші кезең-оқу материалын игеру және бекіту.

Әр топқа әр түрлі оқу тапсырмаларын беру ұтымды: біреуі-жеңіл жағдайларда орындалатын дайындық немесе жетекші жаттығулар; екіншісі – күрделі жетекші жаттығулар; үшіншісі – жалпы әрекет, бірақ жеңіл нұсқада және т.б.

Үшінші кезең-қозғалыс әрекетін жетілдіру.

Нашар дайындалған оқушылар үшін үшінші кезең мүлдем болмайды – олар оқу материалын жақсы игере алмады. Бұл балалар біршама күрделі болса да, екінші кезеңнің жұмысын жалғастырады. Неғұрлым дайындалған балалар жаттығуларды бәсекелестік жағдайда немесе өзгеретін күрделі жағдайларда (салмақ қолдану, қолдаудың жоғарылауы, әртүрлі қарсылықтар) орындайды, сонымен қатар олар үшін қайталану саны мен шеңбердің өту саны артады. Аз дайындалған оқушылар стандартты жағдайда жұмыс істейді [6].

Орта буындағы сыныптарда сабақ өткізу командалар мен қолданыстағы қабылдауларды нақты жүзеге асыруға неғұрлым жоғары жағдайлар ұсынылады. Тапсырманың кіріспе бөлігінде оқушылардың денесінің ерекшеліктерімен байланысты оқушыларды моториканы игеруге дайындауға арналған жаттығулар саны біршама артады. Оқушылардың жоғары қозғыштығы, әсіресе қозғалыс және спорттық ойындардан кейін, бізді соңғы бөліктің уақытын арттыруға мәжбүр ететіндігін ескеру қажет.

4. Қорытынды

Жағдайды талдап, мынадай қорытынды жасауға болады: әлсіз оқушыларда біліктілігі жетіспеушілігі байқалады, сондықтан мүмкін емес тапсырманы орындау олардың қолынан келе қоймайды. 5-7-ші сыныпқа дейін дене шынықтыру сабақтарына қызығушылық жоғалады. Нәтижесінде олардың дене шынықтыруға деген қызығушылығы айтарлықтай төмендейді. Мықты оқушылар үшін, керісінше, оқу міндеті тым оңай, сондықтан олардың танымдық қызығушылығын дамытпайды. Орташа дайындық деңгейіндегі оқушылар жалпы көңіл-күйдің әсерінен жеткілікті түрде уәждемелейді. Осыған сүйене отырып, қажеттілік туындады:

- 1 оқушылардың бір топтан екінші топқа ауысу мүмкіндігімен барлық үш топты ескеретін әдістеме құру;

- 2 балалардың қозғалыс функцияларын дамытуға ғана емес, сонымен қатар дене шынықтыруға деген тұрақты қызығушылықты дамытуға ықпал ететін құралдар мен әдістерді табу.

Сабақтың басталуы мен қалай аяқталғаны сабақтың сәттілігіне байланысты болғандықтан, сабақтың дайындық және қорытынды бөлігін жоспарлауға үлкен рөл беріледі. Дене шынықтыруға деген қызығушылықты дамытуға ықпал ететін тиімді құралдардың бірі-ашық ойындар, сондықтан оларды сабақтың дайындық және қорытынды бөліктеріне қосу керек. Позитивті эмоциялар адамды қуантып қана қоймайды, сонымен бірге оның бұлшықет қызметін тиімді ынталандырады.

Сондықтан жұмыс оқушыларға сараланған көзқарасқа негізделуі керек. Бағдарламалық материалды бөлімдер бойынша өткізудің басында студенттерді бөлімдер бойынша бөлу керек, олардың әрқайсысында әр түрлі деңгейдегі балалар болады және жұмысты келесідей ұйымдастырады:

а) бөлімшелерді жинақтау баланың мүдделері мен мүмкіндіктеріне қарай жүзеге асырылды;

б) бөлімше командирі таңдалды, әр сабақ сериясында ол өзгерді және нәтижесінде әрқайсысы бөлімше командирі рөлінде болды;

в) бөлімше командирінің міндеті сақтандыру, көмек көрсету, бөлімше жолдастарының қателіктерін түзету болды;

г) тапсырмалар (комбинациялар) деңгейі балалардың жеке қабілеттерін ескере отырып таңдалды;

д) егер әлсіз топта снарядтарда комбинациялар пайда болса, онда оған келесі – орта топ және т.б. басқа топтарға қатысты жаттығулар жасау ұсынылды.

Осылайша, сараланған оқыту келесі ережелердің орындалуын қамтамасыз етуі керек:

- оқушылардың дене дайындығын тестілеу және түрлі бақылау сынақтары бойынша педагогикалық бақылау;

- оқушылардың бұрын өткен оқу материалын алдын ала тексеру бойынша қимыл әрекеттерін меңгеру дәрежесін есепке алу;

- қимыл-қозғалыс қасиеттерін дамыту және қимыл-қозғалыс дағдыларын меңгеру деңгейі бойынша топтастырылған оқушылардың қолжетімділігін ескере отырып, оқу материалы мен оқыту әдістемесін іріктеу.

Оқушыларды жан-жақты және терең зерттеу, әртүрлі деректерді салыстыру мұғалімге балалардың артта қалу себептерін анықтауға және сараланған оқыту әдісіне негізделген педагогикалық әсерді жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

Сапарбаев М.Б. Дене тәрбиесі пәнінің мұғалімдеріне үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесінің теориясы мен практикасы. п.ғ.д. дисс. Авторефераты / Алматы, – 1993

Гейнца К.А. Қазақстандағы жалпы білім беретін мектептердегі 1-9 сынып оқушыларының нұсқалық бөлімдерін жете зерттеу. п.ғ.к. дисс. Авторефераты / М., – 1995

Жумашева С.С. Основы педагогических знаний: Учебное пособие для студентов специальности «Физическая культура и спорт» / Алматы: Казахская академия спорта и туризма. – 2001.

Болдырев Н.И. Мектептегі тәрбие жұмысының методикасы / Алматы, – 1987

Атропова М.В., Мойке Г.Г., Кузова Л.И., Бородин Г.В. Индивидуально-дифференцированное обучение в гимназии // Педагогика, – 1996. – № 5.

Монахов В.М., Орлов В.А., Фирсов В.В. Проблема дифференцированного обучения в средней школе / М., – 1990.

САФАРГАЛИЕВА, Г.Н., ЖУМЕКЕНОВА, Д.Е.,

МЕТОДЫ ОПТИМИЗАЦИИ ПРОЦЕССА ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ТЕХНОЛОГИИ ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ

В данной статье рассматривается одно из направлений совершенствования физического воспитания учащихся, использование дифференцированного подхода на уроках физической культуры как важнейшее условие оптимизации процесса обучения и воспитания. На уроках физической куль-

туры с использованием дифференцированного подхода для получения высокоэффективных знаний показали, что дети имеют больше возможностей для правильного усвоения темы. Повышение интереса учащихся к занятиям начинается с дифференциации заданий, деления их на основные, подготовительные и специальные группы. Определены задачи, содержание и темпы освоения программного материала, эффективность организации через ранжирование и оценку достижений. Практический опыт показывает, что все классы имеют группы сильных, слабых и средних учеников, и статистически значимые различия между успеваемостью этих групп. Показана система методов, направленных на установление взаимосвязи между содержанием и характером учебных занятий с индивидуальными особенностями учащихся разных уровней. Изложены методы взаимного обучения учащихся и важность их использования для повышения эффективности учебного процесса.

Ключевые слова: технология дифференцированного обучения, физкультурные задания, упражнения, физкультурные занятия, разделы урока.

SAFARGALIEVA, G.N., ZHUMEKENOVA, D.E.,

METHODS FOR OPTIMIZING THE PROCESS OF PHYSICAL EDUCATION USING THE TECHNOLOGY OF DIFFERENTIATED EDUCATION

This article discusses one of the areas of improving physical education of students, the use of a differentiated approach in physical education lessons as the most important condition for optimizing the process of learning and education. In physical education classes, using a differentiated approach to obtain highly effective knowledge, it was shown that children have more opportunities for proper assimilation of the topic. Increasing students' interest in classes begins with the differentiation of tasks, dividing them into basic, preparatory and special groups. The tasks, content and pace of mastering the program material, the effectiveness of the organization through ranking and evaluation of achievements are determined. Practical experience shows that all classes have groups of strong, weak and average students, and statistically significant differences between the performance of these groups. The system of methods aimed at establishing the relationship between the content and nature of training sessions with the individual characteristics of students at different levels is shown. The methods of mutual learning of students and the importance of their use to improve the effectiveness of the educational process are described.

Key words: differentiated learning technology, physical education tasks, exercises, physical education classes, lesson sections.

ӘОЖ 796.799

Балтабай, Д.Ө.,

«Дене шынықтыру және спорт» мамандығының
4 курс студенті,

А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ

Ибраева, Р.Ж.,

п.ғ.к., қауымдастырылған профессор,

аға оқытушы,

А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ

Бекмухамбетова, Л.С.,

Экономика ғылымдарының

магистрі, аға оқытушы,

А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ

Қостанай, Қазақстан

**ДЕҢГЕЙЛЕП ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ
САБАҚТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ**

Түйін

Бұл мақалада деңгейлеп оқыту арқылы дене шынықтыру сабақтарын ұйымдастыру туралы жазылған. Бұл технологияда бірінші орында оқушы

тұрады және өз бетімен білім алудағы белсенділігіне аса назар аударылды. Бүгінгі таңда еліміздің білім беру жүйесінің ең басты міндеті – білім берудің ұлттық модуліне өту арқылы жас ұрпақтың білім деңгейін халықаралық дәрежеге жетелеу. Деңгейлеп оқыту технологиясының төрт деңгейлік тапсырмаларын барлық оқушылардың толық орындауы талап етіліп, әр деңгей ұпаймен белгіленіп, рейтингті жүйелеп есептелінеді, мониторинг бойынша баға қойылады. Деңгейлеп оқыту технологиясы әр оқушының қабілеті мен мүмкіндік деңгейіне орай оқытуды көздейді. Яғни мықтылар өз қабілеті мен икемдігін бекіте түседі. Әлсіздер өзіне сыни көзбен қарауға дағдыланып сенімсіздіктен арылып, белсенділігі артады. Күшті топтарда оқуға деген құлшыныс ұлғайып, білім дәрежесі деңгейлес топтарда оқу жеңілдейді

Қазіргі кезде бүкіл дүние жүзілік білім әлеміне кіру мақсатында Қазақстанда білімнің жаңа жүйесі құрылуда. Бұл үрдіс педагогика теориясы мен оқу-тәрбие үрдісіне нақты өзгерістер енгізумен қатар жүргізіледі. Елімізде болып жатқан түрлі бағыттағы өзгерістер білім беру саласына жаңаша қарауда: мұғалімнің оқу-тәрбие үрдісін жаңаша тұрғыда ұйымдастыруды, оқушылардан танымдық, шығармашылық потенциалдық дамытуды талап етеді.

Еліміздің болашағы көркейіп, өркениетті елдер қатарына қосылуы, бүгінгі ұрпақ бейнесімен көрінеді. Дүниежүзілік озық тәжірибелерге сүйеніп, жаңа типті оқыту, яғни әр баланың табиғи қабілетін дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасай отырып, оны жан-жақты дамыту керек. Қазіргі білім беру мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас пайда болып, оқытудың жаңа технологиясы өмірге келді. Яғни педагогикалық технология ұғымы іс-әрекетімізге кеңінен еніп, қолданылуда.

***Кілт сөздер:** педагогикалық технология, деңгейлеп-саралап оқыту, деңгейлік тапсырмалар, мониторинг, саралап оқыту.*

1. Кіріспе

Деңгейлеп саралап оқыту технологиясы 1998 оқу жылынан бастап мектептің барлық сатысына, барлық пәндерге еніп, оқу үрдісін жандандыруға үлкен үлес қосып келеді. Профессор Ж.Қараевтың деңгейлеп-саралап оқыту технологиясы жаңаша өзгерген мақсатпен оқушылардың өздігінен танып, іздену іс-әрекеттерін меңгертуді талап етеді. Бұл технологияда бірінші орында оқушы тұрады және өз бетімен білім алудағы белсенділігіне аса назар аударылды [4].

Бүгінгі таңда еліміздің білім беру жүйесінің ең басты міндеті – білім берудің ұлттық модуліне өту арқылы жас ұрпақтың білім деңгейін халықаралық дәрежеге жетелеу. Келер ұрпақ алдында зор жауапкершілік жүгін аркалап келеміз» деген Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың сөзі ұстаз қауымына үлкен тапсырыстарды артып отыр. Еліміздің болашағы көркейіп, өркениетті елдер қатарына қосылуы, бүгінгі ұрпақ бейнесімен көрінеді. Дүниежүзілік озық тәжірибелерге сүйеніп, жаңа типті оқыту, яғни әр баланың табиғи қабілетін дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасай отырып, оны жан-жақты дамыту керек. Қазіргі білім беру мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас пайда болып, оқытудың жаңа технологиясы өмірге келді. Яғни педагогикалық технология ұғымы іс-әрекетімізге кеңінен еніп, қолданылуда [2].

Зерттеудің мақсаты: жалпы орта білім беретін мектептердегі оқу-тәрбие үрдісінде «Деңгейлеп оқыту технологиясын» пайдалануды теориялық, практикалық жағынан негіздеу және дене шынықтыру пәнінде тиімділігін көрсету.

Жалпы білім беру саласындағы жаңа саяси ұстанымның біртіндеп іс жүзіне асуы егемен еліміздің өркендеу бейнесінің бір көрінісі. Өркениетті елдер мен тереземіз тең болуы үшін әлемдік білім аясына кіргізуді мақсат тұтқан еліміздің білім беру саясаты оқытуды демократияландыру, ізгілендіру арқылы жаңа сапалық деңгейге көтеруге көздейді. Осыған байланысты білім берудегі бірыңғайлықтан бас тартып көп нұсқалы білім алу жүйесіне бет бұрып тұрған жағдайда оқушылардың топтық ерекшелігімен қоса жеке танымдық ерекшелік-

терін ескеріп, саралап оқытуды ұйымдастыру-бүгінгі мектеп өміріндегі өзекті мәселе. Еліміздің басынан өтіп жатқан жанартаудай «сілкіністер» бүгінгі білім беру жүйесіне де түрлі өзгерістер енгізуде. Заман талабы «білу аз, сол білгенінді іске қолдана білу» дейді. «Әркім қолда барын ұсынады» деп немқұрайдылыққа салынсақ алдымызда отырған бейкүнә шәкірттердің тағдырына қиянат жасаған болар едік.

Өзектілігі – Профессор Ж.Қараевтың деңгейлеп-саралап оқыту технологиясы жаңаша өзгерген мақсатпен оқушылардың өздігінен танып, іздену іс-әрекеттерін меңгертуді талап етеді. Бұл технологияда бірінші орында оқушы тұрады және өз бетімен білім алуғағы белсенділігіне аса назар аударады.

Саралап оқыту әрекеті – білім алуға бағытталған әрекет. Ол өз бетінше, әр мұғалімнің жетекшілігімен жүзеге асады. Біз басшылыққа алып отырған саралай оқытудың жүйелік негізін Л.Вьютский, А.Леонтьев, Б.Ананьев, С.Рубинштейн т.б. ғалымдар жасаған. Ал бастауыш мектеп кезеңіндегі оқу әрекеті В.Давыдов, Л.Занков, Ш.Амонашвили, т.б. зерттеулерінде қарастырылады.

Деңгейлеп оқыту технологиясының мақсаты: әрбір оқушы өзінің даму деңгейінде оқу материалын меңгергенін қамтамасыз етеді.

1) Деңгейлеп оқыту әр оқушыға өз мүмкіндіктерін пайдалана отырып, білім алуына жағдай жасауға мүмкіндік береді;

2) Деңгейлеп оқыту әр түрлі категориядағы балаларға, олармен саралай жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

3) Деңгейлеп-саралап оқыту құрылымында білімді игерудің бірнеше деңгейі қарастырылады: ең төменгі деңгей (базалық), бағдарламалық, күрделенген деңгей сондықтан әрбір оқушы меңгеруі тиіс.

Міндеттері:

1. Ақпараттық және деңгейлеп оқыту технологиясының тиімді әдістерін пайдалану арқылы білімге деген қызығушылығын арттырып, танымдық қабілеттерін дамытуға жағдай жасау. Деңгейлеп оқыту технологиясын қолдану нәтижесінде дене шынықтыру пәндерінде спортқа бейім оқушыларды (болашақ спортшыларды) анықтау және олармен жұмыс істеу.

Деңгейлеп-саралап оқытудың негізгі бағыттары: оқушыларды қабілеті бойынша топтау, кәсібі бағдар бойынша топтау; сынып ішінде саралау. Жалпы білім беретін мектептерде саралап оқытуда әртүрлі әдістер қолданылады. Соның ішінде саралаудың маңызды түрі – деңгейлеп саралап оқыту. Бұның басты ерекшелігі – оқушыларға берілетін тапсырмалардың деңгейлерге бөлінуі және олардың меңгерген білімі мен іскерліктеріне қойылатын талаптардың саралануы материалды меңгерудің төменгі жеткілікті шегін қамтитын міндетті дайындық. Бұл деңгей – барлық оқушылардың шамасы жететін деңгей. Осы деңгейдің барысында курсты меңгерудің жоғары деңгейлері қалыптасады. Оқушылар бір сыныпта бір бағдарлама бойынша білім ала отырып, қабілеттеріне, қызығушылығына сай деңгейді талдауға мүмкіндік табады. Сонымен бірге оқушының төменгі деңгейден жоғарғы деңгейге ұмтылуын қамтамасыз етеді [1].

Деңгейлеп-саралап оқыту технологиясының оқушыларға тиімділігі:

- сынып оқушыларының барлығы деңгейлік тапсырма орындауы;
- білім көрсеткішінің нақты және сапалы болуы;
- оқушының өз білімін өзі бағалап, білім деңгейін дамыта алуы;
- деңгейлеп-саралап оқыту технологиясының мұғалімдерге тиімділігі;
- деңгейлеп-саралап оқытуда білім игерудің үш деңгейінің қарастырылуы;
- оқушылардың сабақ үстінде бірнеше деңгейде жұмыс жүргізуі;
- білім дәрежесі бірдей топтарды тексеру ісінің жеңілдеуі.

Деңгейлеп оқыту ерекшелігі:

1. Деңгейлеп оқыту әр оқушыға өз мүмкіндіктерін барынша пайдалана отырып білім алуына жағдай жасап, мүмкіндік береді.

2. Деңгейлеп оқыту әртүрлі категориялардағы балаларға бірдей зейін аударып, олармен саралай жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

3. Деңгейлеп-саралап оқыту құрылымында білім игерудің негізгі үш деңгейі қарастырылады: ең төменгі деңгей (минималды базалық), бағдарламалы, күрделенген деңгей. Базалық деңгей – мемлекеттік стандарт бойынша анықталған ең төменгі шек. Сондықтан оны әрбір оқушы меңгеруі тиіс. Бұл деңгей оқушыға өзінің қызығушылығы мен қабілетін ескере отырып, уақытымен күшін дұрыс пайдалануына мүмкіндік береді [3].

Сабақта негізінен 4 деңгейлі тапсырмалар берген ұтымды. Деңгейлік тапсырмаларды құрастыруға төмендегідей талаптар қойылады.

Бірінші деңгейдегі тапсырмаларға:

1. Жаттап алуға лайықталған болуы керек.

2. Алдыңғы сабақта жаңадан меңгерілген білімнің өзін өзгертпей қайталап, пысықтауына мүмкіндік беруі тиіс.

3. Тапсырмалар жаңа тақырып үшін типті және өмірмен байланысты болуы керек.

Екінші деңгейдегі тапсырмаларға: Өтіп кеткен материалдарды реттеуге және жүйелеуге берілген тапсырмалар. Бұлар өзгертілген жағдайлардағы тапсырмалар, яғни бұрынғы тапсырмаларға ұқсас, бірақ оларды орындау үшін алғашқы алған білімдерін түрлендіріп пайдалану қажет болады. Оқушылардың ойлау қабілетін жетілдіруге берілетін тапсырмалар.

Ребустар мен сөзжұмбақтар.

Үшінші эвристикалық деңгейдегі тапсырмалар түрлері.

1) Танымдық іздену (эвристикалық) түрдегі тапсырмаларды орындау барысында оқушылар жаңа тақырып бойынша меңгерген алғашқы қарапайым білімдерін жетілдіріп, тереңдетумен қатар, ол тағыда жаңа білімді меңгеріп, өзі үшін жаңалық ашуы тиіс.

2) Әртүрлі әдіс-тәсілдермен шешілетін тапсырмалар.

3) Өздігімен мысалдар, тапсырмалар құрастыру және оны өздігінен шешімін табу. Диаграмма, сызбалар салу, жергілікті жағдайда өлшеу жұмыстарын жүргізу, көрнекті құралдар дайындауға берілетін тапсырмалар.

Төртінші шығармашылық деңгей тапсырмалары:

1) Оқушыларың жинаған өмірлік тәжірибесі мен белсенді ой еңбегінің нәтижесінде жаңаша, бұған дейін болмаған, белгілі бір дәрежеде олардың жеке басының икемділігін байқататын дүние жасап шығуына негізделген.

2) Олимпиадалық (спортакиадалық) тапсырмалар.

3) Берілген тақырыптарға өз бетінше реферат, баяндамалар, ғылыми жобалар дайындау.

Демек бұл тапсырмалар – оқушылардың біліктілігі мен дағдысын қалыптастыру және оны бағалау деңгейі болады. Сонымен, олар бірінші деңгей үшін – игерілген материалды пысықтаумен қайталауға, командалар мен операторлар қызметін жаттауға арналған. Жоғары деңгей үшін – алған білімдерін өздігінен қорыту мен жүйелеуге және тәжірибеде қолдануға арналған тапсырмалар.

Деңгейлік тапсырмалардың ауқымы өте кең.

Оқулықтағы жаттығулар – өтілген ережелер бойынша қайталау, пысықтау, бекіту жұмыстарына арналған жұмыстар жүйесі. Деңгейлік тапсырмалар құрамында мәтіндер, сөзжұмбақ, қызықты грамматика, тестік сұрақтар, іскерік ойындар мен тренингтер жүйесі қамтылады. Бұлар оқытудың деңгейіне сәйкес оқушыны саралап оқытуға ыңғайлы, әрі оқу бағдарламасы бойынша оқушының жас ерекшелігі мен білім деңгейіне сай құрылып, оқулыққа қосымша пайдалануға беріледі. Оқушыны деңгейге бөліп оқыту үшін сабақ жаңаша жоспарланады. Оқушыларға деңгейлік тапсырмалар беру арқылы сан түрлі жұмыс жүргізіледі. Оқушының алған білімін жүзеге асыра алатындығы тексеріледі. Өз бетімен жұмысты орындауға бейімділігі бақылауға алынады. Қорытындысына деңгейлік тапсырмалар арқылы жұмыс жасаудың тиімділігі байқалады. Қорыта келе, деңгейлік тапсырмалар ауқымы өте кең. Мектеп оқушыларына берілетін тапсырмалар оқушылардың ойлауына әсер етеді. Тасырманы

орындау үшін бала жауапты өзі іздестіреді. Оны шешуде ақыл-ойы дамиды, ойлануына жан-жақты әсер етеді деп түйіндеуге болады [5].

2. Материалдар мен әдістер

Дене шынықтыру пәндерінде деңгейлеп оқыту технологиясының мүмкіндіктеріне сүйену оның тиімділігін арттырып, маңыздылығын ескеру жөніндегі менің болжамым. Зерттеу кезеңінің бірінші кезеңінде ең алдымен сыныптағы оқушылардың бірін-бірі таңдауды (симпатия) бақылаудан бастадық. Бақылау жұмысын мынандай міндетті алға қойды:

- жаттығуды орындау арқылы оқушылар өз деңгейіне байланысты тапсырмаларды таңдайды;

- дене шынықтыру пәнін алдымен стандартты бағамен жүргіздік;

- осы пәннен алған білімдерінің көрсеткіш үлгерім сапасын анықтап алдық.

15 оқушыға жүргізген тест жауаптарын талдай келе оқушыларды міндетті деңгейдегі мүмкіндіктерін бастапқы кезеңді анықтадық. Оқушылардың жаңа тақырыпты өз беттерімен меңгерілуі үшін қолайлы әдіс-тәсіл: тапсырмаларды сұрақ-жауап, диалог түрінде беріп, оқушылардың танымдық іс-әрекетін дамытуға бағыт-бағдар беру. Бұл тапсырмалар негізінен жаңа тақырып бойынша ережелерді оқушылар өз бетімен орындауы және тапсырмаларды өздігінен құрастыруға жетелейді.

Зерттеу барысында 15 оқушы тестке қатысты. Мұнда эксперименттік тобының жоғары деңгейі 25,6%, орта 30,8%, төмен 43,6% көрсетсе оқушылардың тек стандартты деңгейде жұмыс істеулері пәндік білім беру мазмұнының өз деңгейінде болмай, тек бір дарынды тұрғыда ғана берілмеуі, балалардың жасап жатқан жаттығулар әрекетіне көңіл бөлмеуі ескерілді.

Эксперимент жүргізудің екінші кезеңінде білім берудегі инновациялық технологиялар әдістерін басшылыққа ала отырып, деңгейлеп оқыту технологиясының негізіне сүйендім. Дене шынықтыру пәнінде оқушыларға сабақ беру процесінде деңгейлеп оқыту технологиясын үйрету. Бұл дегеніміз деңгейлік тапсырмаларды әрбір өтілген сабақ тақырыбына құру.

Арнайы тест, сауалнама жүргізу арқылы білім мониторингін базалау, реттік көрсеткіштерін алып отыру. Әрине, оқушыда алгоритмдік, эвристикалық және шығармашылық деңгейдің қалыптасуы қарастырылды. Ол үшін әрбір оқушымен сабақта деңгейлеп оқыту технологиясының элементтерін қолданудан бастадым. Әрбір деңгей тапсырмасын оқушы үшін бір мәселе тудырды. Әрбір сабақта түрлі тәсілдерді ұйымдастырдым.

Біріншіден сұрақ қою арқылы, екінші арнайы даярланған жаттығулар, сызбалар, логикалық тапсырмалар беру арқылы. Үшіншіден, пікір айту тапсырмаларын талдау, өз пікірлерін қолдау, шешім қабылдау. Төртіншіден, тапсырма бойынша немесе оқыған тақырып бойынша деңгейлік жаттығулар жасау қарастырылады.

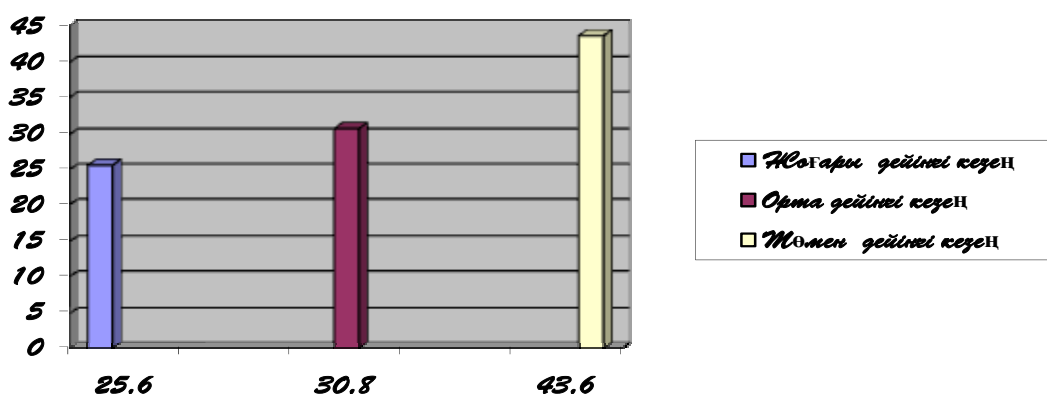
Сауалнама жүргізу.

Сауалнаманың мақсаты: Оқушының мұғалімді бағалауы, оқушының өзін-өзі бағалау деңгейіне деген көзқарасты анықтау. 9 «а» сынып оқушылары арасында өтілген сауалнамаға 15 оқушы қатысты. Сауалнама өткізу барысында, оқушылар уақытың үнемдеп, жалқырмай және шың жауап беру үшін сауалнамада құс белгісімен белгілеу әдісін қолдандым.

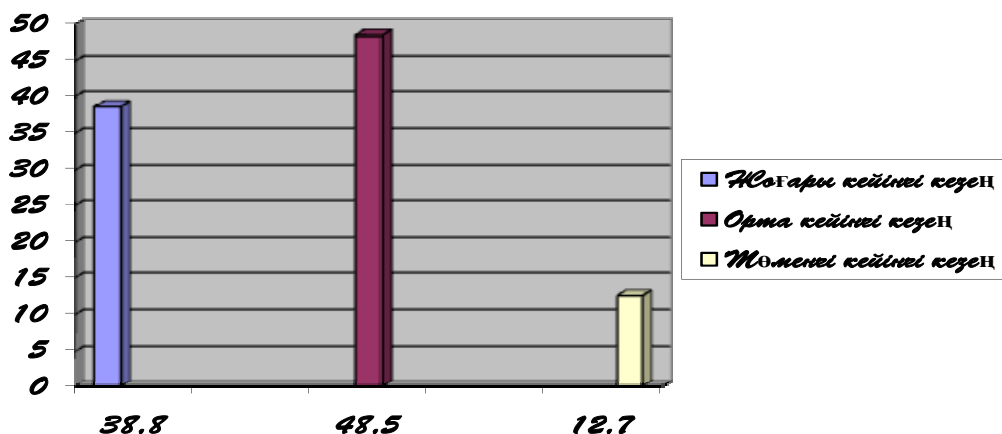
Оқушылардың жаңа тақырыпты өз беттерімен меңгерілуі үшін қолайлы әдіс-тәсіл: тапсырмаларды сұрақ-жауап, диалог түрінде беріп, оқушылардың танымдық іс-әрекетін дамытуға бағыт-бағдар беру. Бұл тапсырмалар негізінен жаңа тақырып бойынша ережелерді оқушылар өз бетімен орындауы және тапсырмаларды өздігінен құрастыруға жетелейді.

3. Нәтижелер мен талқылау

Экспериментке дейінгі нәтежиені (1-суретте көрсетілген), эксперименттен кейінгі нәтежиені (2 -суретте көрсетілген).

1-сурет – Дене шынықтыру сабағында деңгейлеп оқыту технологиясын қолданудың тиімділігі (эксперимент топ) Экспериментке дейінгі кезең

2-сурет – Дене шынықтыру сабағында деңгейлеп оқыту технологиясын қолданудың тиімділігі (эксперимент топ) Экспериментке дейінгі кезең

Алынған нәтиже бойынша дене шынықтыру пәндерінде деңгейлеп оқыту технологиясы бойынша сабақ жүргізудің толық мүмкіндіктері бар. Себебі: бұл технологияға сүйене отырып сабақта жеке тұлғаны шығармашылық тұрғыда дамытатын көрсеткіштер талданып маңыздылығы анықталған. Дене шынықтыру сабақтарында деңгейлеп оқыту технология сының тиімділігі мен маңыздылығын анықтау жұмысымызды жасап қорытындыға келдім.

Эксперимент нәтижесі бойынша мұндай модельді сабақтар технологиясының басты деңгей + оқыту әдісінің жағдайы + оқытудың әр түрлі формасы + әр түрлі тексеру + дидактикалық материал жеке жаттығулар жасау ретінде тапсырмалар:

- оқушының танымын, қызығушылығын, ойлау қабілетін ояту;
- өз бетінше жұмыс істеуге жол берді;
- оқушылардың тақырыпты түсінуге құлшынысының пайда болуы;
- оқушының жеке дара қасиетін дамытады;
- психологиялық процестердің барлық түрін дамытады;
- өзіндік жұмыс жасауға әсер етеді;

- жаңа тақырыпты түсінуге, естуге, көруге оқушыларды дамытады.

Сондықтан, мұндай сабақ моделін оқушының білімдерін дамытады деп есептеуге болады деген қорытындыға келдім. Деңгейлеп оқыту технологиясын қолдана отырып, оқушылардың оқуға, білімге деген көзқарастарын және де қызығушылығын ояттым.

4. Қорытынды

Қорыта айтқанда, деңгейлеп оқыту технологиясының иімділігі осы тәжірибе барысында байқалып, оқушылардың оқуға деген қызығушылығы мен қатар шығармашылық деңгейі де көтерілді. Нәтижесінде: жан-жақты шығармашылық іс-әрекеті бар тұлға болып қалыптаса алады.

Зерттеу нәтижелері мен жоғарыда айтылған қорытындылар негізінде келесі практикалық ұсыныстар ұсынылады: деңгейлеп оқытуды жүйелі ұйымдастыру үшін толық анализ жасаған жөн, оқушылармен саунамалар мен әнгімелесі арқылы деңгейлік тапсырмалды жасау үшін оқушыларды қызығушылықтары мен қиыншылықтарын білу қажет, қажетті талдау жұмыстарынан кейін әр сабақтарға жоспар құру керек, сабақты жаңа оқу технологиясы дұрыс бастау үшін мұғалім алдымен тапсырмаларды жаттығуларды дұрыс орындалу алгоритмын көрсету маңызды, оқыту барысын бағалау үшін әр сабақтың соңында мұғалім мен оқушы кері байланыс жасау қажет, оқушыларды өзің-өзі басқару үшін бағалау критериялары мен дискрипторлар берілу қажет, алынған білімнің сапасы анықтау үшін сынақтар өткізу керек, айтылған ұсыныстар тәжірибе барысында еліміздегі жағдайларға байланысты толыққанды қолданыста бола алмады. Деңгейлеп оқыту технологиясын дене шынықтыру сабақтарында қолдану үшін тағы да бірақ эксперимент жұмыстарын жасаған жөн.

Әдебиеттер тізімі

Базарбегі Т. «Бастауыш мектептегі дене тәрбиесі» / Алматы; Рауан, – 1994 ж.

Брусиловский М.В. «Қазақстандағы дене тәрбиесі және спорт очерктері» / Алматы, «Кітап», – 2001 ж.

Берібекова Ф.Б., Жанатбекова Н.Ж. «Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар» / Алматы, – 2014 ж.

Қараев Ж. «Оқушылардың шығармашылық қабілетін деңгейлеп оқыту технологиясы арқылы дамыту жолдары» / Алматы, – 2008 ж.

Уанбаев Е.Қ. «Спорт және дене тәрбиесі пәнін оқыту әдістемесі» / Өскемен, – 2014 ж.

БАЛТАБАЙ, Д.Ө., ИБРАЕВА, Р.Ж., БЕКМУХАМБЕТОВА, Л.С.,

ОРГАНИЗАЦИЯ ФИЗИЧЕСКИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ЗАНЯТИЙ ЧЕРЕЗ УРОВЕНЬ ПОДГОТОВКИ

В этой статье рассказывается об организации занятий по физической культуре с помощью уровневого обучения. В этой технологии на первом месте стоит ученик и особое внимание было уделено его активности в самообразовании. Сегодня главная задача системы образования страны-повышение уровня образования подрастающего поколения на международном уровне путем перехода к национальному модулю образования. Четырехуровневые задания технологии уровневого обучения требуют полного выполнения всеми учащимися, каждый уровень определяется баллами, систематизируется рейтинг, выставляется оценка по мониторингу. Технология уровневого обучения предусматривает обучение в зависимости от уровня способностей и возможностей каждого учащегося. То есть сильные укрепляют свои способности и гибкость. Слабые, привыкшие к критическому отношению к себе, избавляются от неуверенности и активизируются. Увеличивается желание учиться в сильных группах, облегчается обучение в группах с уровнями образования

В настоящее время в Казахстане создается новая система образования, чтобы войти в мир образования. Этот процесс сопровождается конкретными изменениями в теории педагогики и образовательного процесса. Изменения в различных сферах страны требуют нового подхода к обучению: новой организации учебного процесса учителя, развития познавательного и творческого потенциала учащихся.

Будущее нашей страны и ее включение в число цивилизованных стран отражается в образе сегодняшнего поколения. Необходимо развивать новый тип обучения, основанный на лучших мировых практиках, то есть создавать благоприятные условия для развития природных способностей

каждого ребенка. Обновилось содержание современного образования, появился новый подход, появились новые технологии обучения. То есть в нашей деятельности широко используется понятие педагогической технологии.

Ключевые слова: педагогическая технология, дифференцированное обучение, уровневые задания, мониторинг, дифференцированное обучение.

**BALTABAY, D.O., IBRAEVA, R.ZH., BEKMUKHAMBETOVA, L.S.,
ORGANIZATION OF PHYSICAL EDUCATIONAL ACTIVITIES THROUGH TRAINING LEVEL**

This article describes the organization of physical education classes with the help of level training. In this technology, the student is in the first place and special attention was paid to his activity in self-education. Today, the main task of the country's education system is to raise the level of education of the younger generation at the international level by switching to the national education module. Four-level tasks of level-based learning technology require full completion by all students, each level is determined by points, a rating is systematized, and a monitoring score is set. The technology of level-based learning provides training depending on the level of abilities and capabilities of each student. That is, the strong strengthen their abilities and flexibility. The weak, who are used to being critical of themselves, get rid of their insecurities and become more active. The desire to learn in strong groups increases, and learning in groups with different levels of education becomes easier.

Currently, a new education system is being created in Kazakhstan to enter the world of education. This process is accompanied by concrete changes in the theory of pedagogy and the educational process. Changes in various areas of the country require a new approach to learning: a new organization of the teacher's educational process, the development of the cognitive and creative potential of students.

The future of our country and its inclusion in the number of civilized countries is reflected in the image of today's generation. It is necessary to develop a new type of education based on the best world practices, that is, to create favorable conditions for the development of natural abilities of each child. The content of modern education has been updated, a new approach has appeared, and new teaching technologies have appeared. That is, the concept of pedagogical technology is widely used in our activities.

Key words: pedagogical technology, differentiated training, level tasks, monitoring, differentiated training.

УДК 372.881.111.1

Balzhanova, A.M.,
senior lecturer of foreign
languages department,
A.Baitursynov KRU,
Kostanay, Kazakhstan

PROMOTING LEARNING SKILLS (4Cs) IN THE ENGLISH CLASSROOM

Abstract

The article explores the issue of developing students' learning skills (4Cs): critical thinking, communication, collaboration, creativity. These skills are included in the list of competencies of 21st century and students also need these skills to succeed in their future professional life. The special role is given to knowledge of foreign language that is considered to be one of the tools for enhancement of professional knowledge and opportunities. The article presents some techniques to support developing students' learning skills (4Cs) at English classes.

Key words: education, foreign language, learning skills (4Cs), critical thinking, communication skills, creativity.

1. Introduction

One of the aspects of education development in the world is enhancement of 21st century skills, and in this regard it is also of high priority for the education system of Kazakhstan. The

relevance is caused by the needs of the modern society and new requirements to education results. It is a good tendency that nowadays people are becoming more creative problem solvers, better communicators and lifelong learners.

In the context of modernization of education in the Republic of Kazakhstan it is required to introduce new educational programs, innovation approaches and technologies on the basis of international standards. New educational programs are focused on formation of soft and hard skills necessary in the rapidly changing VUCA world and for lifelong learning. Therefore schools and universities transfer to updated programmes with the goal to develop such skills as creative usage of knowledge, critical thinking, using information-communication technologies, research work, problem solving, decision making, and argumentation skills. The key competence is communicative skills of students in three languages [1].

Besides subject competencies, the Partnership for 21st Century Learning offers a framework for 21st century skills where «innovative skills» are defined: critical thinking and problem solving, creativity and innovation, communication and collaboration skills, and also a great set of «life» or «career» skills [2].

Among them are learning skills or 4Cs that include such skills as critical thinking, communication, collaboration, and creativity. When you combine them with the other 21st century skills you get a well-rounded student who is able to discern accurate information in an age of Internet when there is so much data out there available. All of these skills students are bound to use in their personal and professional life.

The relevance of the research is defined by the requirements of modern continuous language education in preparation of future specialists capable to realize teaching goals according to the new educational standards, global tendencies of updating of the purposes, the content and forms of educational interaction, ready to solve professional aims of foreign language teacher.

In the epoch of scientific and technical progress, a wide cultural exchange and market relations between the countries there is a great need in knowledge of foreign languages. Development of the international cooperation in all spheres of life demands fast and effective mastering of foreign language as well as its high level of knowledge. Nowadays the knowledge of foreign language is one of the major characteristics of any top specialist. Therefore, fostering the positive attitude to learning foreign language is of great importance in the preparation of future specialist.

Moreover, it should be noted that foreign language promotes learners' general educational and cultural development by enriching their knowledge about foreign countries, and acquainting them with the traditions of the people whose language they study. It is an effective means to communicate, to participate in international business activities, and to obtain information about the events all around the world. In this case, it is essential to foster in students understanding of the importance and necessity of foreign language knowledge in the modern world as it opens many opportunities for professional development in the future career.

In this regard the goal of teachers is to teach students to get knowledge, to develop communicative skills and to solve problems themselves. It includes selecting appropriate methodologies and resources for introducing, developing and evaluating learners' skills and demonstrating the value and importance of 21st century skills to and for learners. Much attention is paid to increasing of the role of education efficiency and qualitative professional training of specialists.

2. Materials and methods

With the goal to consider the issue of promoting learning skills (4Cs) in the English language classroom, we studied and analyzed scientific and methodological literature on the research problem; described the importance of developing learning skills (4Cs) in the process of teaching and learning foreign language; defined peculiarities of 4Cs in the foreign language classroom; and considered the techniques focused on development of students' learning skills (4Cs).

Methods of the research: theoretical analysis of scientific and methodological literature on the given problem; methods of generalization and description.

Scientists have long paid great attention to the problem of teaching and learning principles. The first attempts in this direction were made by J.A. Komensky, J.J. Russo, I.G. Pestalozzi, K.D. Ushinsky. J.A. Komensky who already in the 17th century urged «to teach children to think» was one of the first supporters of active training. According to him only the knowledge that person can use in life and in practice is of high-grade and value. K.D. Ushinsky attached great importance to the principles of teaching and one of them is that education should in every way develop students' autonomy, activity, initiative [3]. R.A. Nizamov notes that learning demands high activity of personality. For this reason it is important for teacher to conduct classes or lectures taking into account the activity of students themselves [4].

A number of the researches have been made with the aim to find out what competences the professional community is focused on, and what is included into the national educational policy. One of the researches was made in the countries of the Asian-Pacific region to which modern leaders of education belong - Hong Kong, South Korea, Singapore, Japan [5].

The researchers studied the educational policy documents and educational standards of these countries, and defined most often used competences, values and other educational results which students should possess. Among them the first positions have critical and creative thinking, ability to collaborate with others. One of the latest researches was conducted in 152 countries and it shows that the most frequent competencies used in the documents defining the content and direction of education development are communication, creativity, critical thinking and problems solving [6].

3. Results and discussion

English language teachers have at their disposal a number of instructional methodologies. However, it is important that English teachers carefully consider their teaching context before choosing a particular methodology or certain techniques from a methodology. As J.Scrivener notes, «the right methodology is the right methodology for a context» [7].

What might be an effective method in one context might not work in another. Teachers need to carefully consider such factors as their learners' past educational experience, access to resources, class size, and appropriate topics before making choices regarding methodologies or techniques. It is also essential to keep in mind that we are living in a VUCA world where rapid unpredictable change has become the norm. VUCA stands for Volatility, Uncertainty, Complexity, Ambiguity [8]: Volatility refers to the speed of change in a society, or the world in general. Change could be violent and uncontrollable.

Uncertainty refers to the extent to which we can confidently predict the future. We are uncertain of what might happen in the future. The future is unpredictable, making it hard to prepare for. Complexity refers to the number of factors that we need to consider or take into account. With so much going on, things can often feel chaotic and confused. Ambiguity refers to a lack of clarity about how to interpret something. We lack clarity because it is hard to know what the root cause of the problem is.

Therefore it is vital to know how to manage in a VUCA world. The main thing that should be taken into account is that new conditions mean new opportunities, but in this case it is not easy to adapt to changes and to acquire new skills. That's why lifelong learning is of great importance and comes as a necessity. In this regard, for learning it is better to choose the skills that could be used in different scenarios of the future, i.e. universal or the so called metaskills. Metaskills are basic abilities and competencies of a person through which individual skills are developed [9]. It is valuable what you can do and can use, but not just know.

Moreover, it is important to be flexible, to communicate with other people and here soft skills are essential, particularly communicative skills and empathy, ability to make decisions and to realize goals. Curiosity also helps be open to new experience, creatively solve problems, collaborate and study. In this way it promotes developing such soft skills as empathy, adaptability, logical thinking.

Promoting 21st century skills in the classroom is crucial nowadays as it presents a holistic view of teaching and learning. Students need the following learning skills or competences «4Cs» to

fully participate in today's global community: creativity, critical thinking, communication and collaboration. Critical thinking is one of the 4Cs. The person starts to think when there arises a question (problem) or a new information, when he tries to find an answer to this problem or tries to understand something new. Critical thinking is an important and vital topic in modern education. Surely it is very important for students as it will equip them with specific skills that can be used in every sphere of their life. Formation of critical thinking skills at foreign language lessons is a very complex process and requires the teacher to organize training activities at the appropriate level. The technology of teaching these skills is based on using of various methods and techniques.

A variety of definitions of critical thinking have been provided by theorists and educators, but there is no any concrete definition. The literature on critical thinking coming from psychology, philosophy, and education, agrees somewhat with this point. Critical thinking refers to the ability to analyze information objectively and make a reasoned judgment. Critical thinking means the formulation, definition, justification and analysis of the thoughts and ideas discussed.

It is necessary to note that the most known scientists and teachers in the different countries, in different cultural and historical contexts, are very close in understanding of the nature of critical thinking. According to Moore's research, critical thinking is the judgement of whether something is good, bad, valid, or true; rational or reason-based; skeptical thinking; productive thinking [10].

American researcher Peter A. Facione understands «critical thinking to be purposeful, self-regulatory judgment which results in interpretation, analysis, evaluation, and inference, as well as explanation of the evidential, conceptual, methodological, criteriological, or contextual considerations upon which that judgment is based» [11].

One more definition states that «...critical thinking is a skill built on our ability to conduct careful and thoughtful analyses of issues» [12].

Thus, critical thinking refers to students' abilities to analyze, to interpret, evaluate, make decisions, and solve problems. In this regard, the use of critical thinking technology in teaching and learning foreign language is of great importance. All four language skills (speaking, reading, listening, writing) can easily be activated when students are asked to research a topic, discuss or debate that topic with each other, and write about what they find. Part of critical thinking is the ability to carefully examine something, whether it is a problem, some data, or a text. Students can examine information, understand what it means, and properly explain to others the gist of that information.

Critical thinking often involves creativity and innovation. In this case students show their personal vision on this or that point drawing connections, making predictions, presenting different approaches, developing their imagination and outlook. Creativity also includes such abilities as brainstorming, refining ideas, being responsive to ideas from others.

Problem solving is another critical thinking skill that involves analyzing a problem, generating and implementing a solution. Here students need such skills as attention to details, decision making, innovation, evaluation.

Along with developing students' critical thinking skills in the classroom it is necessary to build their communicative skills with the aim they could be able to interact with groupmates, share their opinion and ideas while expressing their thoughts to others, work in teams and in pairs. It demands strong and active listening, collaboration, and evaluation skills.

The problem faced by students is low critical thinking, and it can be seen from their speaking activities. The students have some difficulties when they should state their idea, give their reasons, give facts, and hold their argument. It is obvious that success in developing students' speaking skills will fully depend on the teacher's ability to create situations for speaking, and favorable conditions for students to speak. Tasks should be designed so that students have a reason or a purpose for speaking. Thus, carefully setup tasks (picture description, role-play, problem-solving, debate, etc.) provide the reason, purpose and guidelines within which students can speak more freely.

Students need opportunities to be creative and express themselves while learning a foreign language during classroom activities. In this regard debate is an excellent activity for language

learning because as an educational technology it forms students' four language skills: speaking, listening, reading and writing. In addition, debate is also highly effective for developing argumentation skills, for persuasive speech and writing [13].

Debate is a gaming technology that has its own principles and rules, which allows developing both communication skills of students and skills to conduct polemics, defend their position on the basis of knowledge and logical reasoning. Besides, debate participants develop thinking, including the ability to match, compare, independently find and analyze information from different sources [14].

One more method that promotes critical reading involves the use of mass media in the classroom. Newspapers, magazines, television, and radio can motivate students to develop critical listening and reading skills. Critical thinking skills help people of all ages shape their own opinions based on facts and data presented through research, news stories and experience. For learning critical thinking skills it is helpful to use newspaper articles and books, and analyze the presented information forming opinion and arguments that are in favor or against the topic. Students should be trained to become critical readers who can ask questions, interpret, synthesize, and digest what they read. The reading texts chosen for teaching must arouse students' interest and motivation, providing challenge to their thinking. Students are not simply receiving the facts and knowledge in the text, but try to form their own opinions and viewpoints about what they read from texts. After comprehending and evaluating of the text, students will be required to write summaries or create similar stories.

One of the ways that can be used to make the students speak actively is by PMI technique (Plus, Minus, and Interesting). The reason is that PMI is the simplest way of thinking. Besides, it is suitable for the beginning learners. Instead of just deciding whether or not the students like an idea, this thinking operation encourages them to find the good points (Plus), the bad points (Minus), and the interesting points about an idea (Interesting). The interesting points are those which are neither good nor bad but are worth noticing. The PMI is a way of treating ideas, suggestions and proposals [15].

It helps to develop speaking skills and critical thinking skills too. It should be added that in PMI technique, the students learn and work in group to give ideas, comments, and responses. Teachers also could use such activities as SWOT analysis, KWL-chart, Mind mapping to develop students' learning skills. Engaged in the interactive activities while practicing both communicative skills and critical thinking, students have a better chance to improve understanding of their abilities, to increase their self-esteem and self-confidence and to become more autonomous thinkers.

The use of critical thinking technology and other techniques in the classroom makes foreign language classes more informative, motivated, increases interest in learning a foreign language. This enables students also to work in microgroups where communication activities provide a good environment for language learning. Moreover, it plays a huge role in teaching the phonetic, lexical and grammatical aspects of a foreign language, and all this allows students to achieve good results in learning English. They have a rich vocabulary, are fluent in grammatical material, freely express their thoughts in a foreign language.

4. Conclusions

The integral part of educational process is application of innovative educational technologies promoting formation of student personality, development of key and professional competencies, and enhancement of cognitive activity. A foreign language can become the factor forming the personality of students, promoting their all-round development, realization of their possibilities in the future professional work. In other words, language teaching is a process which involves different activities, and it is the responsibility of the teacher to decide when and how to engage learners in the classroom, what could be done to encourage motivation and desire to know in learners.

Learning activities and assignments should have clear expectations for learners to generate critical and creative thought. These techniques and activities are aimed to support developing students' learning skills (4Cs) and promote an effective organization of the process of studying a

foreign language. As for the technology of creative thinking development and its elements, they are able to motivate students to independently study a foreign language and apply it in communicative situations, which is today one of the main goals of teaching a foreign language at school or university. Moreover, critical thinking not only helps learning to communicate, but also to convince, to look at things from different points of view, to challenge facts and ideas, to build arguments. The skillful and appropriate use of this technology will have a positive impact on the whole process of teaching foreign languages.

Teachers are faced with the challenge of equipping students with a range of skills: creative and critical thinking, problem-solving abilities, communicative skills, collaborative skills, leadership, and digital literacy. In this case digital tools can help foster these skills in students. They can help students think critically, communicate, collaborate, and be creative, and we know that these skills foster higher-order thinking, which is crucial for 21st century learning.

Formation of learning skills in foreign language lessons is a very complex process and requires the teacher to organize training activities at a level where feedback is provided between the teacher giving knowledge and forming skills to use this knowledge in practice and students showing in the training how correctly this process was organized. If we think about consistent and continued development of the 4Cs we must understand it as a process. One lesson cannot be sufficient to achieve the complex purpose of developing these skills.

References

Об утверждении Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2020-2025 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года №988.

The Partnership for 21st Century Learning. Framework for 21st Century Learning. – 2019.

Сысоев П.В. Язык и культура: в поисках нового направления в преподавании культуры страны изучаемого языка / П.В. Сысоев // Иностранные языки в школе. – 2001. – № 4. – С. 12-18.

Низамов Р.А. Проблемы развития познавательной активности студентов / Казань: КГУ, – 1980. – 175с.

School and teaching practices for twenty-first century challenges: lessons from the Asia-Pacific Region - Regional Synthesis Report. UNESCO, – 2016.

Care, E., Kim, H., Vista, A., Anderson, K. Education System Alignment for 21st century skills. Focus On Assessment. – 2018.

Scrivener, J. Learning teaching: The essential guide to English language teaching. 3rd ed. Oxford, UK: Macmillan Education. – 2011. – p.121.

Nathan Bennett, G.James Lemoine. What VUCA Really Mean for You. [Electronic resource].- Access mode: <https://hbr.org/2014/01/what-vuca-really-means-for-you>

Moore, T. Critical thinking: seven definitions in search of a concept // Studies in Higher Education. – 2013. – No 38(4). – P.506-522.

Facione, P. Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction. The California Academic Press. – 1990

Хаимова Е. Использование технологии «Дебаты» на уроках английского языка // English. – 2010. – № 7

Meier, J.D. How to use the PMI technique to think better.

БАЛЖАНОВА, А.М.,

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУ ДАҒДЫЛАРЫН (4CS) ДАМУ

Мақалада студенттерге оқу қызметінде қажетті дағдыларды (4 Cs) дамыту мәселесі қарастырылады: сыни ойлау, коммуникация, ынтымақтастық, креативтілік. Бұл дағдылар XXI ғасыр құзыреттіліктерінің қатарына жатады және студенттерге болашақта табысты кәсіби қызмет жасау үшін де қажет. Бұл ретте кәсіби білім мен мүмкіндіктерді арттыру құралдарының бірі ретінде шет тілін білуге ерекше рөл беріледі. Мақалада ағылшын тілі сабақтарында студенттердің оқу дағдыларын (4 Cs) дамыту тәсілдері берілген.

Кілт сөздер: білім беру, шет тілі, оқу дағдылары (4Cs), сыни ойлау, коммуникация дағдылары, креативтілік.

БАЛЖАНОВА, А.М.

РАЗВИТИЕ УЧЕБНЫХ НАВЫКОВ (4Cs) НА ЗАНЯТИЯХ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

В статье рассматривается вопрос развития навыков, необходимых студентам в учебной деятельности (4Cs): критическое мышление, коммуникация, сотрудничество, креативность. Данные навыки входят в компетенции XXI века и необходимы студентам также в будущем для успешной профессиональной деятельности. Особая роль при этом отводится знанию иностранного языка как одному из средств повышения профессиональных знаний и возможностей. В статье представлены приемы развития у студентов учебных навыков (4Cs) на занятиях по английскому языку.

Ключевые слова: образование, иностранный язык, учебные навыки (4Cs), критическое мышление, навыки коммуникации, креативность.

ЖАС ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ НАУЧНЫЕ РАБОТЫ МОЛОДЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

УДК 633.88

Брагина, Т.М.,
доктор биологических наук,
профессор кафедры биологии и химии,
КРУ им. А.Байтурсынова,
Костанай, Казахстан,
гл. н.с., Азово-Черноморский филиал
ФГБНУ ВНИРО («АзНИИРХ»),
Ростов-на-Дону, Россия
Борисова, Е.С.,
магистрант,
КРУ им. А.Байтурсынова,
Костанай, Казахстан

АНАЛИЗ ЛЕКАРСТВЕННОЙ ФЛОРЫ ПАМЯТНИКА ПРИРОДЫ «НАСАЖДЕНИЯ БЕРЕЗОВЫХ И СОСНОВЫХ ЛЕСОВ У ОЗЕРА БОРОВСКОЕ» МЕНДЫКАРИНСКОГО РАЙОНА КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

В настоящей работе приведен анализ лекарственной флоры памятника природы местного значения на территории Мендыкаринского района Костанайской области как эталона сохранения видового и генетического разнообразия. В составе флоры памятника природы «Насаждения березовых и сосновых лесов у озера Боровское» выявлено 32 вида лекарственных растений, признаваемых официальной медициной, что составляет 23,7% от общей флоры обследованной территории. В работе рассматриваются различные аспекты применения выявленных видов в медицинских целях.

Ключевые слова: флора, лекарственные растения, памятник природы, Костанайская область

1. Введение

Фитотерапия является эффективным и относительно безопасным способом лечения. Лекарственные растения, входящие в состав фитопрепаратов, как правило, не имеют побочных эффектов, таких как при приеме синтетических препаратов, гормонов и антибиотиков. В результате комплексного воздействия лекарственных трав, у человека повышается иммунитет к различным патогенам [1], снижается микробная активность патогенных организмов [2,3].

В настоящее время изучению полезных свойств растений уделяется повышенное внимание в связи с необходимостью поиска более эффективных и безопасных лекарственных средств [4-6], составлен аннотированный список лекарственных растений Казахстана [7].

Государственный ботанический памятник природы областного значения «Насаждения березовых и сосновых лесов у озера Боровское» расположен в Мендыкаринском районе Костанайской области на территории Боровского государственного учреждения по охране лесов и животного мира в Боровском лесничестве (кварталы 73,74, выделы 16,3) [8].

Первоначальная площадь памятника составляла 6,0 га. С 2005 г. была уменьшена до 4,0 га. В подлеске березовых и сосновых лесов встречаются рябина сибирская, кизильник черноплодный, бузина сибирская, смородина черная, купена лекарственная, грушанка зеленоцветковая, ятрышник широколистный, ятрышник фукса, любка двулистная, колокольчик перси-

колистный, папоротник шитовник, папоротник болотный и другие виды [8-9]. Особо охраняются березняки болотно-папоротниковый и костянично-грушанковый и сосняки – хвощовый и костяничный [8-10].

В настоящей работе дан анализ лекарственных растений, произрастающих на территории памятника природы «Насаждения березовых и сосновых лесов у озера Боровское» на территории Мендыкаринского района Костанайской области.

2. Материалы и методы

Материалом для данной работы послужил анализ лекарственной флоры памятника природы областного значения «Насаждения березовых и сосновых лесов у озера Боровское» в составе общего списка видов растений [8,9] на основе литературных данных [7,9] и собственных сборов.

3. Результаты и их обсуждение

В результате проведенных работ в составе флоры памятника природы областного значения «Насаждения березовых и сосновых лесов у озера Боровское» из 135 видов высших растений из 18 семейств выявлено 32 вида (23,7%) лекарственных, используемых в официальной медицине. Наиболее богатыми в видовом отношении выступали представители семейств Asteraceae Dumort. – 44,4%; Rosaceae Juss – 22,2%; Polygonaceae Juss. – 16,7%; Betulaceae S.F.Gray – 11,1%; Solanaceae Juss. – 11,1% (рисунок 1).

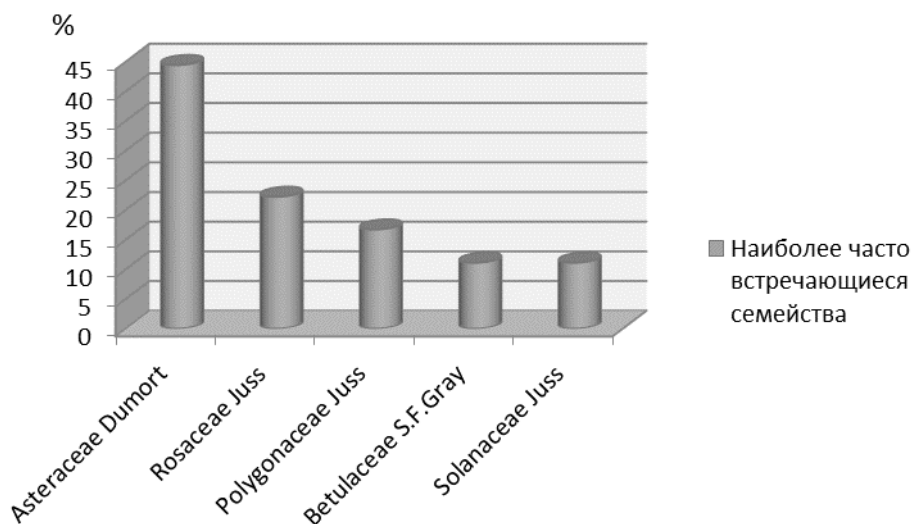

Рисунок 1 – Распределение видов лекарственных растений по семействам.
Памятник природы «Насаждения березовых и сосновых лесов у озера Боровское».
Мендыкаринский район. Костанайская область

По частоте встречаемости среди изучаемых лекарственных растений первое место принадлежит видам семейства Asteraceae, на втором месте – сем. Rosaceae, на третьем месте – Polygonaceae, далее в порядке убывания следуют такие семейства, как Betulaceae, Solanaceae, Convallariaceae, Cupressaceae, Grossulariaceae, Hypericaceae, Orchidaceae, Pinaceae, Poaceae, Pyrolaceae, Ranunculaceae, Rhamnaceae, Salicaceae, Sambucaceae, Urticaceae.

По применению частей лекарственные растения распределились следующим образом: только листья в лекарственных целях могут быть использованы у 25,0% растений; надземная часть – 31,3%; все растение – 21,9%; только почки – 15,6%; подземная часть – 3,1% (рисунок 2).

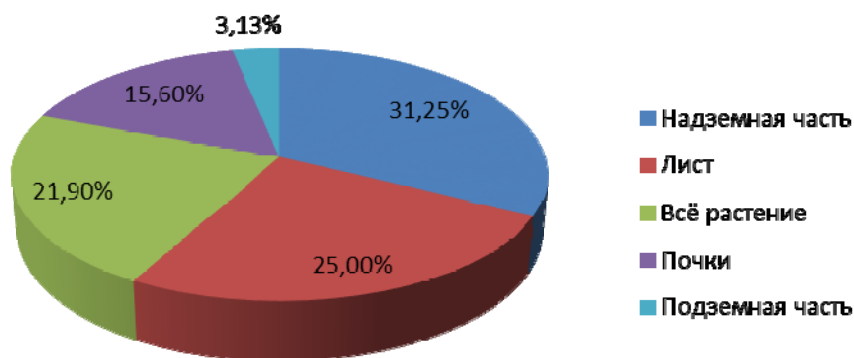

Рисунок 2 – Соотношение частей растений, используемых в лекарственных целях. Памятник природы «Насаждения березовых и сосновых лесов у озера Боровское». Мендыкаринский район. Костанайская область

В качестве лекарственного сырья среди изученных растений наиболее часто (31,25%) используется надземная часть растения. Также используются листья, почки и все растение в целом. Лишь в единственном случае используется только подземная часть.

С лекарственной целью используется только надземная часть у таких растений как Полынь обыкновенная (*Artemisia vulgaris* L.), Черёда трехраздельная (*Bidens tripartita* L.), Серпуха венценосная (*Serratula coronata* L.), Золотарник обыкновенный (*Solidago virgaurea* L.), Зверобой продырявленный (*Hypericum perforatum* L.), Гореч перечный (*Persicaria hydropiper* (L.) Spach.), Зимолюбка зонтичная (*Chimaphila umbellata* (L.) W. Barton), Паслен сладко-горький (*Solanum dulcamara* L.), Паслен черный (*Solanum nigrum* L.), Крапива двудомная (*Urtica dioica* L.).

К растениям, во врачебной практике которых используется лист, относятся Лопух войлочный (*Arctium tomentosum* Mill.), Береза повислая (*Betula pendula* Roth.), Береза пушистая (*Betula pubescens* Ehrh.), Ландыш майский (*Convallaria majalis* L.), Смородина черная (*Ribes nigrum* L.), Черемуха обыкновенная (*Padus avium* Mill.), Тополь дрожащий (*Populus tremula* L.), Бузина сибирская (*Sambucus sibirica* Nakai.).

Также в медицинской практике может быть использовано все растение. Такими растениями являются: Мать-и-мачеха обыкновенная (*Tussilago farfara* L.), Любка двулистная (*Platanthera bifolia* (L.) Rich.), Вейник наземный (*Calamagrostis epigeios* (L.) Roth.), Гореч птичий (*Polygonum aviculare* L.), Щавель конский (*Rumex confertus* Willd.), Василистник холмовой (*Thalictrum minus* L.), Лабазник вязолистный (*Filipendula ulmaria* (L.) Maxim.).

Лекарственные растения, во врачебных целях которых используются почки: Береза повислая (*Betula pendula* Roth.), Береза пушистая (*Betula pubescens* Ehrh.), Смородина черная (*Ribes nigrum* L.), Сосна обыкновенная (*Pinus sylvestris* L.), Тополь дрожащий (*Populus tremula* L.)

Среди изученных на исследуемой территории лекарственных растений используется только подземная часть у Кровохлебки лекарственной (*Sanguisorba officinalis* L.).

Анализ лекарственной флоры показал, что при использовании в качестве лекарственного сырья надземной части растения наиболее часто встречающимися являются лекарственные растения из семейств *Hypericaceae* Juss, *Pyrolaceae* Dumort, *Solanaceae* Juss, *Urticaceae* Juss, *Asteraceae* Dumort; при использовании листьев и почек – *Betulaceae* S.F.Gray, *Grossulariaceae* DC, *Salicaceae* Mirb. Растения, применяющиеся в целом, относятся к семействам *Asteraceae* Dumort, *Orchidaceae* Juss, *Poaceae* Barnhart, *Polygonaceae* Juss, *Ranunculaceae* Juss,

Rosaceae Juss. Лекарственное растение, в качестве лекарственного сырья которого применяется только подземная часть, относится к семейству Rosaceae Juss.

По применению во врачебных целях лекарственные растения распределились на следующие основные группы: диуретические – 68,75%, противовоспалительные – 59,4%, антигельминтные – 53,13%, потогонные – 43,8%, ранозаживляющие – 40,6% (рисунок 3).

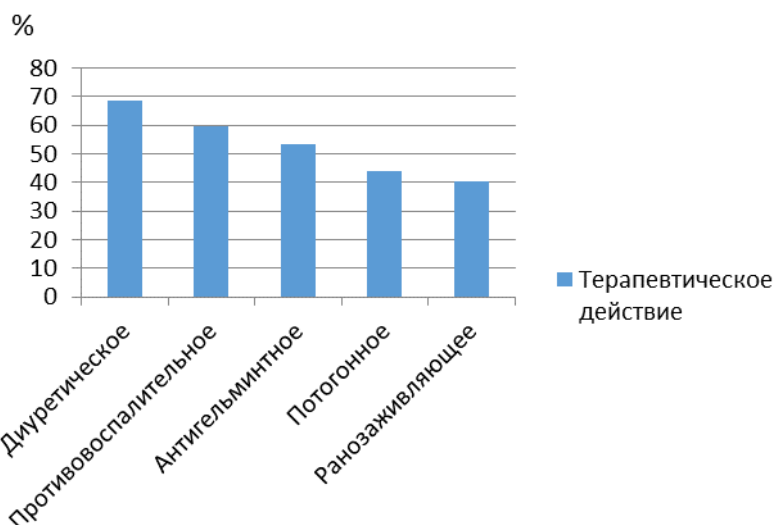

Рисунок 3 – Распределение лекарственных растений по типам биологической активности.
Памятник природы «Насаждения березовых и сосновых лесов у озера Боровское».
Мендыкаринский район. Костанайская область

По частоте встречаемости среди изучаемых лекарственных растений наибольшее количество оказывает диуретическое действие, 22 растения; противовоспалительный эффект оказывает 19 растений; антигельминтное – 17; потогонное – 14; ранозаживляющее – 13.

В официальной медицине используются следующие лекарственные растения, оказывающие диуретическое действие: Лопух войлочный (*Arctium tomentosum* Mill.), Золотарник обыкновенный (*Solidago virgaurea* L.), Пижма обыкновенная (*Tanacetum vulgare* L.), Бессмертник песчаный (*Helichrysum arenarium* (L.) Moench), Береза повислая (*Betula pendula* Roth.), Береза пушистая (*Betula pubescens* Ehrh.), Ландыш майский (*Convallaria majalis* L.), Можжевельник обыкновенный (*Juniperus communis* L.), Смородина черная (*Ribes nigrum* L.), Зверобой продырявленный (*Hypericum perforatum* L.), Любка двулистная (*Platanthera bifolia* (L.) Rich.), Вейник наземный (*Calamagrostis epigeios* (L.) Roth.), Горец птичий (*Polygonum aviculare* L.), Зимолюбка зонтичная (*Chimaphila umbellata* (L.) W. Barton), Василистник холмовой (*Thalictrum minus* L.), Лабазник вязолистный (*Filipendula ulmaria* (L.) Maxim.), Черемуха обыкновенная (*Radus avium* Mill.), Кровохлебка лекарственная (*Sanguisorba officinalis* L.), Бузина сибирская (*Sambucus sibirica* Nakai.), Паслен сладко-горький (*Solanum dulcamara* L.), Паслен черный (*Solanum nigrum* L.), Крапива двудомная (*Urtica dioica* L.).

К противовоспалительным лекарственным растениям относятся: Лопух войлочный (*Arctium tomentosum* Mill.), Золотарник обыкновенный (*Solidago virgaurea* L.), Пижма обыкновенная (*Tanacetum vulgare* L.), Мать-и-мачеха обыкновенная (*Tussilago farfara* L.), Бессмертник песчаный (*Helichrysum arenarium* (L.) Moench), Береза повислая (*Betula pendula* Roth.), Береза пушистая (*Betula pubescens* Ehrh.), Смородина черная (*Ribes nigrum* L.), Зверобой продырявленный (*Hypericum perforatum* L.), Сосна обыкновенная (*Pinus sylvestris* L.), Горец птичий (*Polygonum aviculare* L.), Щавель конский (*Rumex confertus* Willd.), Зимолюбка зонтичная (*Chimaphila umbellata* (L.) W. Barton), Лабазник вязолистный (*Filipendula ulmaria* (L.) Maxim.), Гравилат городской (*Geum urbanum* L.), Бузина сибирская (*Sambucus sibirica* Nakai.), Паслен сладко-горький (*Solanum dulcamara* L.), Паслен черный (*Solanum nigrum* L.), Крапива двудомная (*Urtica dioica* L.).

Лекарственные растения с антигельминтным действием: Полынь обыкновенная (*Artemisia vulgaris* L.), Череда трехраздельная (*Bidens tripartita* L.), Пижма обыкновенная (*Tanacetum vulgare* L.), Бессмертник песчаный (*Helichrysum arenarium* (L.) Moench), Береза повислая (*Betula pendula* Roth.), Зверобой продырявленный (*Hypericum perforatum* L.), Горец птичий (*Polygonum aviculare* L.), Щавель конский (*Rumex confertus* Willd.), Крушина ломкая (*Frangula alnus* Mill.), Лабазник вязолистный (*Filipendula ulmaria* (L.) Maxim.), Гравилат городской (*Geum urbanum* L.), Кровохлебка лекарственная (*Sanguisorba officinalis* L.), Тополь дрожащий (*Populus tremula* L.), Бузина сибирская (*Sambucus sibirica* Nakai.), Паслен сладко-горький (*Solanum dulcamara* L.), Паслен черный (*Solanum nigrum* L.), Крапива двудомная (*Urtica dioica* L.).

К потогонным лекарственным растениям относятся: Лопух войлочный (*Arctium tomentosum* Mill.), Полынь обыкновенная (*Artemisia vulgaris* L.), Золотарник обыкновенный (*Solidago virgaurea* L.), Пижма обыкновенная (*Tanacetum vulgare* L.), Мать-и-мачеха обыкновенная (*Tussilago farfara* L.), Бессмертник песчаный (*Helichrysum arenarium* (L.) Moench), Береза повислая (*Betula pendula* Roth.), Любка двулистная (*Platanthera bifolia* (L.) Rich.), Сосна обыкновенная (*Pinus sylvestris* L.), Лабазник вязолистный (*Filipendula ulmaria* (L.) Maxim.), Гравилат городской (*Geum urbanum* L.), Черемуха обыкновенная (*Padus avium* Mill.), Тополь дрожащий (*Populus tremula* L.), Паслен сладко-горький (*Solanum dulcamara* L.).

Ранозаживляющее действие оказывают следующие лекарственные растения: Серпуха венценосная (*Serratula coronata* L.), Береза повислая (*Betula pendula* Roth.), Зверобой продырявленный (*Hypericum perforatum* L.), Сосна обыкновенная (*Pinus sylvestris* L.), Щавель конский (*Rumex confertus* Willd.), Василистник холмовой (*Thalictrum minus* L.), Крушина ломкая (*Frangula alnus* Mill.), Лабазник вязолистный (*Filipendula ulmaria* (L.) Maxim.), Гравилат городской (*Geum urbanum* L.), Кровохлебка лекарственная (*Sanguisorba officinalis* L.), Бузина сибирская (*Sambucus sibirica* Nakai.), Паслен сладко-горький (*Solanum dulcamara* L.), Паслен черный (*Solanum nigrum* L.).

Наиболее используемыми в официальной медицине среди лекарственных растений, произрастающих на исследуемой территории являются: Лопух войлочный (*Arctium tomentosum* Mill.), Золотарник обыкновенный (*Solidago virgaurea* L.), Пижма обыкновенная (*Tanacetum vulgare* L.), Бессмертник песчаный (*Helichrysum arenarium* (L.) Moench), Береза повислая (*Betula pendula* Roth.), Бузина сибирская (*Sambucus sibirica* Nakai.), Паслен сладко-горький (*Solanum dulcamara* L.), Паслен черный (*Solanum nigrum* L.), Гравилат городской (*Geum urbanum* L.).

4. Выводы

В составе флоры памятника природы областного значения «Насаждения березовых и сосновых лесов у озера Боровское» Мендыкаринского района Костанайской области из 135 видов высших растений к лекарственным растениям, используемым в официальной медицине, относится 23,7% видов. По применению во врачебных целях лекарственные растения распределились на следующие основные группы: диуретические – 68,8%, противовоспалительные – 59,4%, антигельминтные – 53,1%, потогонные – 43,8%, ранозаживляющие – 40,6%.

В качестве сырья в большинстве случаев используется надземная часть растения (31,25%), листья – 25,00%, все растение – 21,90%, почки – 15,60%, только подземная часть в 3,13%.

Список литературы

Чабан Н.Г., Степанов А.Е., Рапопорт Л.М. Лекарственные растения в научной медицине // Биотехнология. Взгляд в будущее: IV Международная научная интернет-конференция: материалы конф. / Казань, – 2015. – С. 115-117.

Брагина Т.М., Торыбаев Ж.С. К методике снижения микробиальной активности биогенными экстрактами // Актуальные проблемы экологии и природопользования: Мат-лы между. научно-

практ. конф. посвященной 70-летию д.т.н., проф., академика НИА РК Ахметова А.С. / Тараз, – 2020. – С. 59-61.

Брагина Т.М., Торыбаев Ж.С. Влияние экстракта туи западной (*Thuja occidentalis* L.) на микробиальную активность бактерий ротовой полости человека // Методология, теория и практика современной биологии: V Междунар. научно-практ. конф. студентов и молодых ученых. / Костанай: КГУ им. А. Байтурсынова, – 2020. – С. 440-443.

Кабанова С.А., Стихарева Т.Н. Перспективные виды лекарственных и пищевых растений во флоре лесов северного Казахстана // Лесное хозяйство и зеленое строительство в западной Сибири: материалы III-го международного интернет-семинара. – 2007. – С.142-144.

Куркина А.В., Хусаинова А.И., Рыжов В.М., Тарасенко Л.В. Анатомо-морфологическое исследование цветков пижмы обыкновенной // Традиционная медицина. – 2014. – №3(38). – С. 28-35.

Патсаев А.К., Махатов Б.К., Кучербаев К.ДЖ., Бухарбаева А.Е., Анес А.Т. Исследование лекарственных растений южного Казахстана // Вестник КГМА им. И.К. Ахунбаева. – 2017. – №5. – С. 96-97.

Торыбаев Ж.С., Брагина Т.М. Нарастающая угроза патогенных бактерий и способы влияния на их активность биологическими веществами // Развитие энциклопедической мысли аль-Фараби в трудах молодых ученых: Региональная студ. научно-практ. конф., посвященная 1150-летию аль-Фараби. / Костанай: КГПУ. – С. 582-585.

Грудзинская Л.М., Гемеджиева Н.Г., Нелина Н.В., Каржаубекова Ж.Ж. Аннотированный список лекарственных растений Казахстана / Алматы, – 2014. – 198 с.

Брагина Т.М. Особо охраняемые природные территории Казахстана и перспективы организации экологической сети (с законодательными основами в области особо охраняемых природных территорий) / Костанай: Костанайский Дом печати, – 2007. – 164 с.

Пугачев П.Г. Сосновые леса Тургайской впадины / П.Г. Пугачев / Кустанай, – 1994. – 406 с.

Пережогин Ю.В., Бородулина О.В., Конысбаева Д.Т., Курлов С.И. Эталонные и охраняемые территории Костанайской области (Государственный ботанический памятник природы местного значения «Насаждения березовых и сосновых лесов у озера Боровское») / Костанай: КГПИ, – 2012. – 210 с.

БРАГИНА, Т.М., БОРИСОВА, Е.С.,

КОСТАНАЙ ОБЛЫСЫ МЕНДІҚАРА АУДАНЫНЫҢ «БОРОВСКОЙ КӨЛІНДЕ ҚАНАҚ ЖӘНЕ ҚАРАҒАЙЛЫ ОРМАНДАРДЫ ОТЫРҒЫЗУ» ЕСКЕРТКІШ ЕСІМДІК ЕСКЕРТКІШТІҢ ДӘРІЛІК ТАҢДАУ ҚАСИЕТТІ. ОНЫҢ ФЛОРА ТАҢДАУ ЖОЛДАРЫ

Бұл жұмыста түрлер мен генетикалық әртүрлі сақтау стандарты ретінде Қостанай облысы Мендіқара ауданы аймағындағы жергілікті маңызы бар табиғи ескерткіштің дәрілік флорасына талдау жасалған. «Боровское көлінің маңындағы қайың және қарағайлы орман екпелері» табиғи ескерткіштің флорасы ресми медицинада танылған дәрілік өсімдіктердің 32 түрін анықтады, бұл зерттеліп жатқан аймақтың жалпы флорасының 23,7% құрайды. Жұмыста анықталған түрлерді медициналық мақсатта пайдаланудың әртүрлі аспектілері талқыланады.

***Кілт сөздер:** флора, дәрілік өсімдіктер, табиғат ескерткіші, Қостанай облысы.*

BRAGINA, T.M., BORISOVA E.S.

ANALYSIS OF THE MEDICINAL FLORA OF THE NATURE MONUMENT «PLANTING BIRCH AND PINE FORESTS AT LAKE BOROVSКОЕ» MENDYKARA DISTRICT OF KOSTANAY REGION

This paper presents an analysis of the medicinal flora of a natural monument of local importance on the territory of the Mendykara district of the Kostanay region as a standard for the conservation of species and genetic diversity. The flora of the natural monument "Plantations of birch and pine forests near Lake Borovskoye" identified 32 species of medicinal plants recognized by official medicine, which is 23.7% of the total flora of the surveyed area. The paper discusses various aspects of the use of the identified species for medical purposes.

***Key words:** flora, medicinal plants, monument of nature, Kostanay region.*

УДК 376

*Алипбаева, Г.А.,
магистр биологии,
старший преподаватель
кафедры специального образования,
КРУ им. А.Байтурсынова*
*Нурова, А.К.,
магистр педагогических наук,
старший преподаватель кафедры
специального образования,
КРУ им. А.Байтурсынова,
Костанай, Казахстан*

ЗНАЧИМОСТЬ И АКТУАЛЬНОСТЬ ПРОФЕССИИ ДЕФЕКТОЛОГА В ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

В статье раскрывается социальная значимость профессии педагога-дефектолога в обществе. Обращается внимание на уникальность и востребованность данных выпускников КРУ имени А.Байтурсынова для работы с детьми с особыми образовательными потребностями. Решение этих и многих других вопросов возможно через модернизацию содержания, форм, методов и технологий высшего дефектологического образования как механизма совершенствования процесса подготовки специалистов для образовательных организаций. В связи с этим, особенность сегодняшнего периода требует осмысления той глобальной задачи, на решение которой направлена подготовка учителей дефектологов как одного из важных путей по оказанию помощи людям с особыми образовательными потребностями и их успешной социализации.

***Ключевые слова:** профессионализм, профессиональная деятельность, эмпатия, профессиональный уровень, особые образовательные потребности.*

1. Введение

Осуществляемая в наше время переоценка сложившейся общественной практики относительно детей с особыми образовательными потребностями изменяет систему требований, предъявляемых к специалисту в области специальной педагогики, и системе его подготовки. Решение этих и многих других вопросов возможно через модернизацию содержания, форм, методов и технологий высшего дефектологического образования как механизма совершенствования процесса подготовки специалистов для образовательных организаций. В связи с этим, особенность сегодняшнего периода требует осмысления той глобальной задачи, на решение которой направлена подготовка учителей дефектологов как одного из важных путей по оказанию помощи людям с особыми образовательными потребностями и их успешной социализации.

Сегодня во всём мире происходят существенные изменения в сфере образования. Важнейшим стратегическим направлением обновления образовательной системы выступает модернизация педагогического образования, поскольку именно система подготовки педагогических кадров является центральным элементом национальных образовательных систем в целом [1].

2. Материалы и методы

Одной из ведущих идей Концепций непрерывного педагогического образования и Концепция высшего педагогического образования Республики Казахстан (К.К. Жампеисова

соруководитель проекта, Н.Д. Хмель, Н.Н. Хан, А.А. Бейсенбаева, С.И. Калиева, Р.Б. Мухитова) являлась переориентация педагогических вузов на подготовку самостоятельно мыслящих учителей, способных к постановке целей, планированию и реализации учебного процесса, обладающих способностью и готовностью к всемерному формированию у учащихся ключевых компетенций, созданию доброжелательной атмосферы в классе и умеющих отслеживать и оценивать результаты своей деятельности, осуществлять духовно-нравственное, гражданско-патриотическое, экологическое и здоровьесберегающее воспитание молодого поколения казахстанцев [2].

В своей программной статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» Елбасы Нурсултан Назарбаев подчеркнул высокую значимость образования как фундаментального фактора успеха граждан. Особенно это касается молодого поколения в контексте его будущего. Во многом именно в процессе получения образования люди учатся мыслить системно и объективно оценивать окружающую их реальность.

Область профессиональной деятельности выпускников по направлению подготовки «Специальное (дефектологическое) образование», включает образование лиц (детей, подростков и взрослых) с ограниченными возможностями здоровья на базе организаций образования, социальной сферы и здравоохранения. Цель данной образовательной программ заключается в подготовке педагогов-дефектологов для работы с детьми с различными нарушениями развития, обладающих современными научными знаниями и владеющих эффективными технологиями решения профессиональных задач дошкольной дефектологии в условиях изменчивой инновационной среды системы специального и инклюзивного образования, подготовленных к профессиональной деятельности и продолжению профессионального образования.

Развитию профессиональной компетентности способствуют личностные качества педагога-дефектолога – его профессионализм.

Термин «профессионализм» нами понимается как особое качество людей систематически, эффективно и надежно выполнять профессиональную деятельность в самых разнообразных условиях. В понятии «профессионализм» рассматривается степень овладения педагогом психологической структурой профессиональной деятельности, которая соответствует существующим в обществе стандартам и объективным требованиям.

К основным объектам профессиональной деятельности будущих педагогов-дефектологов относятся: коррекционно-развивающий (учебно-воспитательный) и реабилитационный процессы; коррекционно-образовательные, реабилитационные, социально-адаптационные и образовательные системы [3].

Очень часто опытные дефектологи занимаются частной практикой, работая с одним или несколькими учениками. Коррекционные педагоги востребованы в учреждениях, специализирующихся на обучении, лечении, социализации детей и подростков. В настоящее время в Казахстане насчитывается около 150 тыс. детей имеют статус «с особыми образовательными потребностями». В категорию детей с особыми образовательными потребностями входят: дети с нарушением зрения, категории детей незрячих и слабовидящих (в настоящее время их число составляет 8 312 детей); дети с нарушением слуха, в эту категорию входят неслышащие и слабослышащие дети – 5 911 детей; дети с нарушением опорно-двигательного аппарата – 18 841 ребенок; дети с нарушениями речи – 47 022 ребенка; дети с задержкой психического развития – 50 826 детей; дети с аутизмом – 5 193 и дети с нарушением интеллекта, число которых составляет 25 045. [4]. Почти 12 тысяч детей с особыми потребностями обучаются на дому.

Особые образовательные потребности – понятие, получившее распространение в большинстве стран мирового сообщества, поскольку, соответствуя принципам инклюзивного образования, позволяет сосредоточить внимание школы на создании условий для успешного обучения каждого ученика. В Казахстане к детям с ООП относят тех, кто «испытывают постоянные или временные трудности в получении образования, обусловленные здоровьем и

нуждающиеся в специальных, общеобразовательных учебных программах и образовательных программах дополнительного образования» [6].

Выделяют следующие группы детей с особыми образовательными потребностями:

1 группа. Дети с нарушениями психофизического развития: нарушениями слуха, зрения, интеллекта, речи, опорно-двигательного аппарата, задержкой психического развития и эмоционально-волевыми расстройствами.

2 группа. Дети со специфическими трудностями в обучении, поведенческими и эмоциональными проблемами.

3 группа. Обучающиеся, у которых в силу социально-психологических, экономических, языковых, культурных причин возникают особые образовательные потребности.

Сюда можно отнести микросоциальную и педагогическую запущенность детей из малообеспеченных семей или не уделяющих должного внимания воспитанию и развитию детей, семей социального риска (родителей с алкоголизмом, наркоманией и пр.), а также у детей, испытывающей трудности адаптации к местному социуму (беженцы, мигранты, оралманы) или плохо понимающих и неговорящих на языке обучения в школе и др.

Для педагогов общего образования РК, которые в настоящее время внедряют принципы инклюзивного образования важно понять, что ученик с особыми образовательными потребностями, это не только и не столько ученик с нарушениями психофизического развития, а любой обучающийся, испытывающий трудности в обучении.

Дети с ООП – очень большая и разнородная группа, не в равной степени нуждающиеся в поддержке. К примеру, ребенку-мигранту достаточно небольшой социально-педагогической поддержки, тогда как ребенку с нарушением зрения необходим отдельный педагог, постоянное коррекционное сопровождение, специальные программы и учебники. То есть уровень поддержки будет намного выше. Поэтому оценивать уровень поддержки необходимо.

Для детей с инвалидностью применяются и другие варианты обучения:

- Домашнее обучение;
- Дистанционное обучение;
- Специальные школы и интернаты;
- Коррекционные классы общеобразовательных школ.

По мнению родителей детей с особенными потребностями их адаптация в общеобразовательных школах проходит лучше, чем в специализированных учреждениях, поскольку дети получают там также и социальный опыт. Кроме того, считается, что здоровые дети, обучаясь вместе с детьми с особыми потребностями, развивают толерантность и ответственность, становятся самостоятельнее.

Обучение в специальном классе (для детей с нарушениями психофизического развития) проводится по специальным учебным планам и программам соответствующего типа, которые в установленном порядке утверждены Министром образования и науки РК [7,8,9].

3. Результаты и их обсуждение

На территории Костанайской области подготовка педагогов-дефектологов осуществляется в Костанайском региональном университете им. А.Байтурсынова, в частности в педагогическом институте на кафедре специального образования. В настоящее время на кафедре специального образования реализуется подготовка бакалавров по Образовательной программе 6В01901 Специальная педагогика, в числе которых по очной форме обучается 129 студентов и 74 студента на очно-сокращенной форме.

Работа профессорско-преподавательского состава кафедры специального образования направлена на качественную подготовку компетентных специалистов для системы специального (коррекционного) образования на основе инновационных образовательных технологий в рамках регионального аспекта.

Отмечая социально-педагогическую направленность деятельности учителя-дефектолога, исследователи указывают на следующие качества личности: эмпатия, толерантность, гуманность, милосердие, высокая духовная культура и нравственность и т.д.

Высокий профессиональный уровень подготовки студентов не может быть обеспечен вне связи с профильными учреждениями, где будущие педагоги-дефектологи отрабатывают профессионально-педагогические умения при прохождении производственной практики на базах образовательных организаций, например в КГУ «Кабинет психолого-педагогической коррекции города Костанай», ГУ «Средняя школа №115 отдела образования акимата города Костаная», КГУ «Костанайская специальная школа для детей с особыми образовательными потребностями» Управления образования акимата Костанайской области, ГУ «Средняя школа № 29 отдела образования акимата города Костаная», ГУ «Средняя школа № 19 отдела образования акимата города Костаная», ГУ «Основная школа № 14 отдела образования акимата города Костаная» и т.д.

Дефектологи являются востребованными специалистами, которые могут трудоустроиться в следующие государственные и частные образовательные заведения: школы-интернаты; детские центры; детские сады; санатории; специализированные школьные учреждения. По итогам анализа процент трудоустройства выпускников по специальности 5В010500-Дефектология за последние пять лет составляет 89-90%.

Попробуем рассмотреть, в чем заключается социальная значимость профессии в обществе. Работа дефектолога позволяет ребёнку с особыми образовательными потребностями в физическом или психическом развитии жить полноценной жизнью, приобщиться к окружающему миру, его достижениями и ценностям. Обладая специальными знаниями, коррекционный педагог помогает родителям справляться с трудностями в воспитании и обучении детей.

4. Выводы

Необходимыми качествами дефектолога являются эмпатия, умение в ребёнке с отклонениями от нормы увидеть уникальную личность. Работа с такими детьми часто сопряжена с большими эмоциональной, психологической, а иногда и физической нагрузкой. Но, данному качеству как эмпатия, еще со студенческой скамьи необходимо учить и примером того может служить участие студентов ОП Специальная педагогика и ОП Дефектология на протяжении всего периода обучения в волонтерском движении «Доброе сердце» и не только. Так в рамках обучения дисциплины Community Service_Learning (Служение обществу) студенты посещают детские дома, дома инвалидов и престарелых и многие другие социальные организации. Основной целью таких посещений, является волонтерство (проведение утренников, творческих занятий для детей из КГУ «Центра поддержки детей, находящихся в трудной жизненной ситуации города Костаная» УО акимата Костанайской области, оказание помощи одиноким пожилым людям и так далее). Все это способствует развитию не только эмпатии у будущих специалистов, но и умению находить общий язык развивать коммуникативные навыки.

Программа «Рухани жаңғыру», ориентированная на возрождение духовных ценностей казахстанцев с учетом всех современных рисков и вызовов глобализации, призвана повысить конкурентоспособность Казахстана в мире, сохранить национальную идентичность, популяризовать культ знания и открытость сознания граждан. Эти качества должны стать основными ориентирами современного дефектолога.

Список литературы

<https://articlekz.com/article/19494>

Жампеисова К.К., Хан Н.Н., Колумбаева Ш.Ж., Жексенбаева У.Б. Технологический и организационно-управленческий аспекты государственно-общественного управления образованием как целостного педагогического процесса // Педагогика и психология. – 2011. – № 2 (7). – с. 20 – 25.

Развитие профессиональных компетенций педагога дефектолога как основа повышения качества специального образования. Сариева Кульпаш Нтымакбаевна д-р пед. наук, профессор, завед. кафедрой педагогики и инклюзивного образования филиала НЦПК «Өрлеу» РИПКСО РК, г. Алматы

Саякова Анжела Мырзагалиевна магистр дефектологии, старший преподаватель кафедры педагогики и инклюзивного образования филиала НЦПК «Өрлеу» РИПКСО РК, г. Алматы.

Елисеева И.Г., Ерсарина А.К. Психолого-педагогическое сопровождение детей с особыми образовательными потребностями в общеобразовательной школе: метод. Рекомендации / Алматы, – 2019.

Типовые учебные планы начального образования для учащихся с ограниченными возможностями. Приказ МОН РК от 24 ноября 2017 года, № 592.

Типовые учебные программы для обучающихся с ограниченными 55 возможностями 5-10 классов уровня основного среднего образования по обновленному содержанию. Приказ МОН РК от 20 сентября 2018 года, №469.

АЛИПБАЕВА, Г.А., НУРОВА, А.К.

ДЕФЕКТОР КӘСІБІНІҢ ҚОҒАМДАҒЫ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ МЕН АШЫҚТЫҒЫ

Мақалада педагог-дефектолог мамандығының қоғамдағы әлеуметтік маңызы ашылады. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалармен жұмыс істеу үшін А.Байтұрсынов атындағы жру түлектерінің бірегейлігі мен сұранысына назар аударылады. Осы және басқа да көптеген мәселелерді шешу білім беру ұйымдары үшін мамандар даярлау процесін жетілдіру тетігі ретінде жоғары дефектологиялық білім берудің мазмұнын, нысандарын, әдістері мен технологияларын жаңғырту арқылы мүмкін болады. Осыған байланысты, бүгінгі кезеңнің ерекшелігі ерекше білім беру қажеттіліктері бар адамдарға көмек көрсету және олардың сәтті әлеуметтенуі бойынша маңызды жолдардың бірі ретінде дефектолог мұғалімдерді даярлауға бағытталған жаһандық міндетті түсінуді талап етеді.

Кілт сөздер: кәсіпқойлық; кәсіби қызмет; эмпатия; кәсіби деңгей, ерекше білім беру қажеттіліктері.

ALIPBAEVA, G.A., NUROVA, A.K.

THE IMPORTANCE AND RELEVANCE OF THE PROFESSION OF A DEFECTORAL IN SOCIETY

The article reveals the social significance of the profession of a teacher-defectologist in society. Attention is drawn to the uniqueness and relevance of these graduates of the A. Baitursynov KRU for working with children with special educational needs. The solution of these and many other issues is possible through the modernization of the content, forms, methods and technologies of higher defectology education as a mechanism for improving the process of training specialists for educational organizations. In this regard, the peculiarity of today's period requires an understanding of the global task that the training of teachers of speech pathologists is aimed at solving as one of the important ways to help people with special educational needs and their successful socialization.

Key words: professionalism; professional activity; empathy; professional leve, special educational needs.

ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА В ПОТОКЕ ИСТОРИИ

ӘОЖ 8.81

*Есіркепова, К.Қ.,
филология ғылымдарының кандидаты,
тіл және әдебиет теориясы кафедрасының
қауымдастырылған профессоры*
*Кенжебай, Л.А.,
Бекетаева, А.А.,
Миранбек, Д.Д.,
Қазақ тілі мен әдебиеті
оқу бағдарламасының 2 курс студенттері
А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ
Қостанай, Қазақстан*

ӘЗІЛХАН НҰРШАЙЫҚОВТЫҢ «МАХАББАТ, ҚЫЗЫҚ МОЛ ЖЫЛДАР» РОМАНЫНДАҒЫ АНТОНИМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫС ЕРЕКШЕЛІГІ

Түйін

Мақалада антонимдердің шығу төркіні, түрлері зерттеуші ғалымдардың айтып кеткен ой-пікірлері жайлы сөз қозғалады. Сондай-ақ Әзілхан Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдар» романындағы антонимдердің стильдік қызметі талдауға түседі.

Кілт сөздер: антоним, зат есімге тән антонимдер, кереғар, стиль, мағына.

1. Кіріспе

Зерттеуші ғалымдар Ә.Болғанбаев пен Ғ.Қалиев «Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» еңбегінде: Антонимдер өмірдегі барлық нәрсенің сапасын, артық-кемін, үлкен-кішілігін салыстырып, кереғар етуінен шығады. Мысалы: биік-аласа, үлкен-кіші.

Антоним дегеніміз – бір-бірімен мағыналары кереғар сөздер болып келеді. Антонимдер өзара қарсылық ұғымды білдіретін болғандықтан, бұлардың сөз таптарына қатынасы бірдей бола бермейді. Сөз таптарының бірі антонимге көп те, біреулері аз, тіпті жоқ болуы да ықтимал. Тілімізде бұл сөздер көбінесе сын есімдерден болып келеді, одан кейін етістік, зат есім, үстеулерден кездеседі. Антонимдерді қолданудың неізінен төрт жолы бар:

1. Өзара бір сөйлемнің ішінде антонимдер теңестіріліп айтылады. Мәселен: Қорлық ғұмырдан ерлік ажал артық.

2. Іргелес сөйлемде кереғар болып шендестіріледі. Мәселен: Батыр бір рет өледі, су жүрек мың рет өледі.

3. Антонимдер қолайласып, алмасу арқылы жұмыс атқарады. Мәселен: Арымақ, семір-мек көңілден.

4. Фразеологизмдер тура сөйлемдерде бір-біріне кереғар келіп, антонимдік қатынаста бола алады. Мәселен: құл жүйрік-тіл қысқа, жат жер-туған жер.

Ана тіліміздегі антонимдерді реттестіру жайлы екі түрлі пікір қалыптасқан: біріншісі – түсініктердің қандай да бір логикалық қатарындағы кереғар ұғымдарына құрылған тіл бірліктерінің қарама-қарсылықты мәнді сипаттайтын антонимдік жұптар есебінен тоқтайтын ғалым Ж.Мусиннің пікірі бойынша, екіншісі, антонимдердің логикалық, грамматикалық, психолингвистикалық түсініктерге құрылған универсалды ұғым ретінде санайтын ғалым А.Жұмабекованың ой-пікірін айтуымызға болады. Бұл ғалымның айтуы бойынша, осы уақытқа дейін тіл бірліктерінің кереғарлығы ғана антонимдік жұп жасауға себепші болып келген, ал

енді логикалық, психологиялық, тілдің ұғымдарды кең ауқымда кешенді бағытта зерттеуші С.Трубецкой жасаған оппозиция әдісі тарапынан реттеу қажеттігін айтады [1].

Бүгінгі уақытқа дейін қазақ тілімізде антонимдердің шығу төркіні, қалыптасу жағдайына қатысты ауыз толтырып айтарлықтай еңбектердің ішінен айрықша аталатын Ж.Мусиннің «Қазақ тілінің антонимдер сөздігі» еңбегі. Тіліміздегі антонимдерді реттестіру жайлы қандай да бір логикалық қатардағы кереғар ұғымды анықтайтын жұптар деп топастырып, айқын тілдік деректер есебінен талдау жүргізіп, құнды ой-пікірлер айтады. Бұл еңбегінде, антонимдерге түрлі тараптағы мәліметтер берілген:

1. Әдеттегідей мағыналары бір-біріне кереғар сөздер антоним болып табылады.
2. Антонимдік мағына сапалық мәндерге тиесілі болып келеді деген пікірлер көп кездеседі.
3. Антоним сөздердің кереғар типті мәні, олар бір сөйлемнің ішінде қатар көрініс тапқанда анық аңғарылады.

Тіл көркемдігін арттыру мақсатында антонимдердің қызметі орасан зор. Сол себептен де антонимдер сонау халық ауыз әдебиетінен бастау алып осы замандағы әрбір ақиық ақын, жазушы еңбектерінде ауқымды болып келеді. Антоним сөздерді тіпті ғибратты сөздерден, мақал-мәтелдерден көптеп кездестіре аламыз [2].

Зерттеуші Ж.Асқардың «Қазіргі қазақ тіліндегі қарама-қарсылықтың коннекторлары» еңбегінде: Тілімізде антоним сөздердің барына әлдекім дау айтып, күмән келтірмейді. Алайда антонимия құбылысын растамауға талаптанған. (М.Лесник, Э.Сэпир) секілді зерттеушілер де болған. Дегенмен мағына қарама-қарсылығы деген ұғымды қалай түсінеміз. Ана тіліміздегі әрбір сөздерге антоним бола береді ме сынды жағдаяттар зерттеушілерді ой елегінен өткізгендері де рас. XX ғасырдың бастапқы уақытта «Антоним» сынды ұғым жеке сөз ретінде ауқымды түрде қолданыс таппаған. Сонымен қатар кей сөздердің ішінде де көрінісі байқалмаған. Антонимдер жайлы құнды мақалалар мен ой-пікірлер XX ғасырдың 50-шы жылдарында жарыққа шыға бастаған болатын. Мысалы М.Д. Лесник, В.Н. Ключева, Л.Ю. Максимова т.б. XX ғасырдың алпысыншы жылдарының бас кезінде антонимия тек қана көршілес орыс тілінде болмай, басқа да тілдердің материалдары есебінен зерттеле бастады [3].

Зерттеуші ғалым К.Қ. Есіркепова «1960-1980 жылдардағы әйел-ақындар поэзиясының тілі (Ф.Оңғарсынова, М.Айтқожина, А.Бақтыгереева, К.Ахметова шығармалары негізінде)» сынды еңбегінде антонимдерді былайша сипаттайды: «антоним сөздердің көркем әдебиеттегі алатын орны да, атқаратын қызметі де өзгеше. Себебі тіліміздегі осы сынды тараптағы сөздерді ақын-жазушылар бір-бірімен кереғар қойып, шығарма тілінің әсерлілігін шындай түскен» деп айтады. Осы өмірдегі бұйым мен құбылыстардың заттың сапасын, қадірін, көлемін теңестіріп және кереғар қою, өмір мен ажал, қайырымдылық мен жағымсыздық, ақыл мен ақылсыздық секілді қарама-қарсы түсініктерді айқындау арқылы философиялық ой пікірін, тіршілікке деген тұжырымы ақындар өздерінің өлеңдерінде антонимдерді жүзеге асыру арқылы, атап айтқанда контрасты суреттерді сипаттауда көптеп қолданылады [4].

2. Материалдар мен әдістер

Бұл мақаланы жазу барысында жалпы теориялық әдіс қолданылды. Атап айтқанда, зерттеуші ғалымдардың еңбектеріндегі антоним жайлы ой-пікірлері, ғылыми тұрғыдан зерттелуі қарастырылды. Мақалаға қажетті материалдар жинақталып, бір жүйеге келтірілді. Салыстыру әдісі арқылы антонимдердің қолдану аясының кеңдігі мен әртүрлілігі ажыратылды. Әзілхан Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдар» романында қолданылған антонимдер этнолингвистикалық сипаты жағынан талданды.

3. Нәтижелер мен талқылау

Жазушы Ә.Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдар» романындағы антонимдер қолданысы, зат есімге тән антонимдер:

1. Ең ақырғы жігерлік бұрыңғысынан да мықтыраққа айналды да, өлім мен өмірдің арпалысындай соғыста біз жеңіп шықтық [5].

«Өмір» және «өлім» антонимдері зат есімге қатысты болып келеді. Өлім – бұл белгілі бір тірі ағзаның өмірінің соңы, яғни тоқтауы болса, өмір – сол уақыттың жалғасуы. Жазушы

бұл сөйлемде екі қарама-қарсы антоним сөздерді ұтымды пайдаланды. Себебі өмір болғаннан кейін өлімнің де болатыны хақ екенін айқын көрсетіп тұр.

2. Жол ортасына бейнелеген «Сын есім» деген сөзден басқа ештеңе таппай, бас жағын көре алмағандықтан, аяқ жағын басқа бетке жазды деп ойлаған шығар [5].

3. Қазір мен осы өмірдің тозағынан кетіп, пейішке келіп тұрған сияқтымын [5]. Ербол Меңтайдың қасына жақындаған сайын ол өзін бейне бір пейіште жүргендей сезінеді.

4. 9май күні батыста немістің фашистері жеңілді, 3 сентябрьде шығыста жапондар жеңіліп, қолдарын көтерді [5].

5. Жолда кездесе қалған көптеген село, көп қаланың біріне тоқтамай әркім өз ауылына, өздерінің үйіне жетуге асықты [5].

6. Осындай неше түрлі алуан ойларды ойлап, таң атқанша тыным таппай шыққан ол түн өмірімдегі ең ауыр күндерімнің бірі болды [5]. «Таң» мен «түн» – зат есімнен жасалған антонимдік қатар, яғни қарама-қарсы уақытты көрсетеді. Таң-күн шыққан кез болса, түн күн батқан уақытты білдіреді. Автор бұл сөйлемде антонимдердің қатар қолдану арқылы басты кейіпкердің мазасыз күндерін өткізгенін аңғаруға болады.

7. Әке не шеше, не тіпті туысқандарыңыз бар шығар [5].

8. Алайда Пенелопа күндіз өрген өрмегінің жібін өзі үнемі түнде тарқатады [5].

9. Пенелопаның атасына жасап бергісі келіп, күндіз-түні сонымен айналысып жатқаны, Құртқаның тұлпарды мәпелеп, бабын тауып өсіруі біршама еңбекті керек етпейді ме деймін [5].

10. Ербол менің туған бауырым Жүніске қатты ұқсайсыз, – деді Меңтай шайын алып отырып, – біздер бір әке, бір шешеден Жүніс екеуіміз ғана едік [5]. Бұл сөйлемде автор «әке» және «шеше» яғни, бір-біріне қарама-қарсы антоним сөздерді қолданған. Себебі, әке – ер азамат, шеше – әйел адам. Бір әке, бір шешеден туған, яғни бір туған деген мағынаны беріп тұр. Бұл сөз сөйлемде қарама-қарсы мағынаны білдірсе де, біртұтас мағынаны көрсетіп тұр. Автор бұл жерде бауырлар ұғымын көрсету мақсатында зат есімге тән антоним сөздерді, яғни «әке-шеше» антонимін шебер қолдана білген.

Үстеуге тән антонимдер:

1. Маған қатты ұнайтыны қыздардың күлкісі. Себебі ол немістердің бізге алды-артымыздан атып жатқан зиян бомбалары емес [5].

2. Не істесекте, ары аунадық, бері аунадық – бомбалар атылмады [5].

3. Жертөлеге келіп, ішіне аяқ басқанымда сырт жақтан бомба атылмады, сөйтсе оның кейінірек атылатын снаряд екенін мен сол кезде ұқтым [5].

4. Ол қыз менің көзімше қысқа костюммен алды-артын көрсетіп жүруге ұялған сияқтанды [5]. Автор бұл сөйлемде қыз баланың ұяңдығын, ер адамның көзінше өзін қысқа киіммен ыңғайсыз сезінгенін суреттейді. Осы арқылы кейіпкердің мінез-құлқын, бейнесін айқын көрсетеді. Үстеуге тән «алды-арты» антонимі бұл сөйлемнің мағынасын тереңдетіп, одан сайын жандандыра түскен.

5. Сол кітаптың ішіне кіріп тұтқаны әне кілттеймін деп, міне кілттеймін осылай жүріп ұмытып кеткенмін [5]. Автор бұл жерде басты кейіпкердің білімге құштар әрі ізденімпаз екендігін, яғни Ерболдың кітапқа қызыққаны соншалық, жасап жатқан іс-әрекетін ұмытып кеткенін көрсетіп тұр. Осы сөйлемді көркейту мақсатымен «әне-міне» үстеуге тән антонимдерді қолданған.

6. Кейіннен орнымнан тұра сала, Меңтай шифонерінің есік жағында сыртындағы ілгішке ілінген қасқырдың терісіндей киімнің ішкі қалташасынан ылғал өткізбейтін жылтыр қағазға қапталған хаттарды қолыма алдым [5].

7. Ол үнемі телеграмманы Алматыда жүрген маған, өз елінде жүрген саған да жазып отырады [5].

Сын есімге тән антонимдер:

1. Төрт жыл соғысқа қатысып, жаман не жақсыны көп көргенімнен бе, кім біледі, енді мен қыздардың желкелеріне қызыға қарауға жарадым [5].

Бұл тарапта автор төрт жыл бойы сұрапыл соғысты басынан кешірген солдат студенттің ішкі жан дүниесін сын есімге тән «жаман-жақсы» антонимдері арқылы сипаттап бере

білген. Мағына жағынан бір-біріне кереғар бұл сөздердің бірі адамның көңіл-күйін, қуанышты сәтін білдірсе, енді бірі кейіпкердің соғыстан кейінгі кездегі бейбіт өмірдегі ішкі жан дүниесін білдіреді. Мұндай антонимдердің көмегімен автор көрермендеріне айтар ойын тиянақты сипаттай алған.

2. Майданда кіші сержант, үлкен сержант жайлы оның хабары бар ма хабары жоқ па екені маған белгісіз [5].

3. Үлкен де емес, кіші де емес дөңгелек қап-қара көздер «тергеуші» қыздың көзіндей өтірік күлімдемей, өзгеше бір пәк, таза көзқараспен жаудырай қарайды [5]. Сын есімнен келген антонимдерді қолдана білу жағынан автор майталман жазушы. Өзінің шығармасында антонимдерді пайдаланғанда айқын әрі көрерменге түсінікті тілде жеткізе білген. Соның ішінде «үлкен-кіші» антонимі. Үлкен бұл-зор, алып мағынасында жұмсалып тұрған антоним сөз. Ал оның кереғар мағынасы, кіші – сөзі тұрғысынан қолданып кейіпкердің бейнесін суреттеу ұғымы түрінде білдірген. Жазушы бұл антонимдерді қолдану арқылы шығарма желісіне ерекше реңк беріп, көркейте түскен.

4. Оң қолымен тездетіп конспект жазып отырған қыз жаңағы жұдырығын дәптер шетінде кішкене ұстап, мен көріп қоймасын деп талпынып, сол қолын асықпай тартып алып, төменге қарай түсірді [5].

5. Жаманның білімі артынан түседі дегендей осы сияқты жақсы ойлар маған үнемі кейіннен келеді [5].

Етістікке тән антонимдер:

1. Майдандағы жігіттерді бір кезде болаттай қатайтып, бір кезде лезде ерітіп жіберетін сендер едіңдер ғой, сендердің керемет хаттарың еді, қыздар [5]. Жазушы қыз баланың майдандағы ер жігіттерге жазатын хаттың адамның жан дүниесін нұрға бөлейтін құдіретті сөздерін айта отырып, «ерітіп» деген етістікке тән антонимнің көмегімен ұтымды жеткізеді. Автор бір ғана хаттың ер адамға сыйлар эмоциялық әсерін екі антоним сөздерді қолдану арқылы, сөйлемнің мағынасын арттыра түскен. Етістікке тән бұл антоним сөздер жазушы стилінің ерекше реңкін береді.

2. Бұнысы Ментай қыздың мына мені жазғырғаны ма, не болмаса жақтағаны ма - көңіл аудармадым [5].

Автор өзінің шығармасында кереғар ұғымды сөздерді пайдаланып, оның тек сапасын, мөлшерін, заттық мәнін қолданып қана қоймай, сондай-ақ іс-қимылын суреттеуді де ұмытқан емес. Осы сөйлемде қолданылған антонимдер жеке тұрғанда белгілі бір мән, айқын ой беріп тұрған жоқ. Ал антоним түрінде шығарма желісінде экспрессивті мәнге ие болуда. Жазушы қыз баланың әрекетінен белгісіздікті көрсету үшін «жақтағаны» және «жазғырғаны» етістікке тән антонимдерді орынды пайдалана білген. Осы арқылы оқырманның өзіне Ментайдың әрекеті расымен қандай болғаны туралы ой тастайды.

4. Қорытынды

Қорыта келгенде, ғылыми мақала Әзілхан Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдар» романындағы антонимдердің қолданыс ерекшелігін анықтауға арналған. Антоним дегеніміз – мағыналары бір-біріне кереғар сөздер болып келеді. Антоним сөздердің ерекшелігі кереғар мәнде болғанымен, сөйлем ішінде біртұтас мағынаны білдіреді. Жазушы шығарма жазу барысында, оқырмандарға ерекше әсер қалдыру мақсатында, әрбір сөйлемге экспрессивтік-эмоционалдық мән бере, қолдана отырып жазған. Сондай-ақ, антонимдерді ұтымды пайдалану арқылы шығарма тілін одан сайын байыта түскен. Оған мысал, мақаламыздағы майталман жазушы Әзілхан Нұршайықов шығарма желісін одай сайын тереңдету үшін антонимдерді шебер қолдана білген. Романды талдау барысында 39 антоним табылып, 24 антоним талдауға түсті. Зат есімге тән антонимдер – 10, сын есімге тән антонимдер – 5, үстеуге тән антонимдер – 7, етістікке тән антонимдер – 2. Соның ішінде «күндіз-түні» антонимі – 2 рет, «жақсы-жаман» антонимі – 2 рет, «әке-шеше» антонимі – 2 рет, «үлкен-кіші» антонимі – 2 рет, «іші-сырты» антонимі – 2 рет қолданылған.

Әдебиеттер тізімі

Болғанбаев Ә., Қалиев Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы: Оқулық / Алматы, – 2006. – 256 б.

Мусин Ж. Қазақ тілінің антонимдер сөздігі / Алматы: мектеп, – 1984. – 176 б.

Асқар Ж. Қазіргі қазақ тіліндегі қарама-қарсылықтың коннекторлары / Астана, – 2004, – 29 б.

Есіркепова К.Қ. 1960-1980 жылдардағы әйел-ақындар поэзиясының тілі (Ф.Оңғарсынова, М.Айтқожина, А.Бақтыгереева, К.Ахметова шығармалары негізінде) / Қостанай, – 2010. – 153 б.

Нұршайықов Ә. «Махаббат, қызық мол жылдар», – 2002.

ЕСІРКЕПОВА, К.К., КАНАПИНА, С.Г., БЕКЕТАЕВА, А.А., КЕНЖЕБАЙ, Л.А., МИРАНБЕК, Д.Д., ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ АНТОНИМОВ В РОМАНЕ АЗИЛЬХАН НУРШАЙКОВА «МАХАББАТ, КЫЗЫК МОЛ ЖЫЛДАР»

В статье анализируется этимология антонимов, дается ссылка на высказывания ученых-исследователей. Также рассматривается стилистическая функция антонимов в романе Азильхана Нуршаикова «Махаббат, кызык мол жылдар».

Ключевые слова: антоним, антонимы присущие существительному, противоположность, стиль, значение.

ESIRKEPOVA, K.K., KANAPINA, S.G., BEKETAEVA, A.A., KENZHEBAY, L.A., MIRANBEK, D.D., FEATURES OF THE USE OF ANTONYMS IN THE NOVEL «MAHABBAT, KYZYK MOL ZHYLDAR» BY AZILKHAN NURSHAIKOVA

The article analyzes the etymology of antonyms, there is a link to the publication of scientific researchers. Also considered is the stylistic function of antonyms in the novel Azilkhan Nurshaikova «Mahabbat, kzyyk mol zhyldar».

Key words: antonym, antonyms inherent in the noun, opposite, style, meaning.

ӘОЖ 8.81**Қанапина, С.Ғ.,**

*филология ғылымдарының кандидаты,
тіл және әдебиет кафедрасының
қауымдастырылған профессоры*

Наби, Т.Б.,

*Қазақ тілі мен әдебиеті
оқу бағдарламасының 2 курс студенті*

Жетписбай, С.Б.,

*Қазақ тілі мен әдебиеті
оқу бағдарламасының 2 курс студенті*

Қабдрахим, Ұ.Қ.,

*Қазақ тілі мен әдебиеті
оқу бағдарламасының 2 курс студенті
А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ
Қостанай, Қазақстан*

**ЖҮСІПБЕК АЙМАУЫТОВТЫҢ «ҚАРТҚОЖА» РОМАНЫ ТІЛІНДЕГІ
МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ**

Түйін

Қазақ ауыз әдебиетінің гасырлар бойы халықпен бірге өмір сүріп, атадан балаға мұра болып келе жатқан бай саласының бірі – қазақтың мақал-мәтелдері. Берілген мақала Жүсіпбек Аймауытовтың «Қартқожа» романындағы мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық сипатын зерттеуге арналған.

Кілт сөздер: мақал-мәтел, этнолингвистика, даналық ой, рухани қазына, әдеби мұра.

1. Кіріспе

Халық ауыз әдебиетінің өзге түрлерімен салыстырғанда, мақал-мәтелдердің өзіне тән ерекшеліктері мен өзгешеліктері болады. Біріншіден, мақал үлкен толғау арқылы берілген тұжырымдалған ой қорытындысы. Ол адамның тұрмысында, күнделікті өмірде кездесетін сан қилы өмірлік құбылыстарға, тарихтағы маңызды орны бар оқиғаларға берілген тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні.

Мақал-мәтелдердің басқа мәдениет мұраларынан ерекшелігі көлемі жағынан шағын, мазмұны жағынан бай ғана емес, оның барлық қазақ қауымына ортақтығында, ойға қонымды, жалпыға түсінікті болуында [1, 78б.].

Мақал араб тілінен аударғанда «орынды айтылған сөз» деген мағынаны береді. Мәтел сөзі де түпнұсқада айтылуына, жазылуына [масал]>[мәсел] байланысты тұлғасы өзгертіліп алынған араб сөзі. Бұл сөздерді мақал-мәтел деп қосарлап айтқандағы мақсат – «әрі мысал, әрі тәмсіл дегенді аңғарту».

Біздің халқымыздың өмірінде маңызды орын алған халық ауыз әдебиетінің бұл жанры қағаз беттеріне ХІХ ғасырдың екінші жартысында ғана түскен болатын. Тіл ғылымының профессоры Дандай Ысқақ «мақал әр кезеңнің оқиғасынан сыр шертеді» дейді. Ал мақал-мәтелдерді зерттейтін ғылым паремиология ғылымы деп аталады.

Мақалдар мен мәтелдердің өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтарына тоқталсақ. Әбдуәли Қайдардың «Халық даналығы» еңбегінде мақал-мәтелге берген тұжырымдамасы: «мақал-мәтелдің жалпы мағынасы оның құрамындағы компоненттердің (мақал және мәтел) тура мағыналарынан туындаса, мәтелдердің жеке мағынасы оның астарлап айтылған ауыспалы, идиомалық мағыналары негізінде қалыптасады. Мақал мен мәтелдің айырмашылығын ажыратудың бір өлшемі осы. Екінші өлшемі мақал, әдетте жалпылама мағынаны білдірсе, мәтел белгілі бір жағдаятқа байланысты іске асқан, не асуға тиісті құбылыстың, іс-әрекеттің тек өзіне ғана тән мағынасын білдіруге бейімділігі» [2, 56б.].

Қазақ мақал-мәтелдерінің маңыздылығы біздің заманымызда өте қатты ұлғаюда. Бүгінгі таңда еліміз егеменді ел болып, дамып жатқанда, бұл ортақ қазына қараңғы түнде тура жол сілтеп тұрған жарық жұлдыз іспеттес [3; 5б.].

Жәрдем Кейкіннің «Қазақтың 7777 мақалы мен мәтелі» атты еңбегінде мақал мен мәтелге мынадай анықтама берілген: Мақал – сөз анасы. Әдемі ұйқасты, үйлесімді ырғақты, өлеңді өрнекпен не шешендік қара сөзбен айшықталған, қысқа да нұсқа айтылатын нақыл сөздердің мәйегі. Көбінесе екі тармақтан құрылады. Бірінші тармағында ойдың түп негізі пайымдалады, екіншісінде ой қорытындыланып түйінделеді. Мақал сөздер тура және ауыс мағынада қолданылады.

Мәтел мақалға ұқсас, бірақ мақалдай екі-үш тармақты емес, өлеңде тұжырымы тұспал түрінде болатын, ықшам да кестелі нақыл сөз. Толғана, зерделей білер адамның санасына терең ой салуға сұранып тұрған сөз өрнегі делінген [3; 6].

Мақал мен мәтел құрылысы, түрі, сөз саптауы жағынан бір-біріне жақын және ұқсас келеді. Бірақ өзара айырмашылығы да бар. Басты айырмашылық – бұлардың мазмұнында. Қай мақалды алсақ та, оның мазмұнында өмірде болған елеулі оқиға, әңгімелер жатады, мақал соларға берілген даналық қорытынды, тұжырымды түйін болып табылады. Ал мәтелдерде бұл секілді мазмұнды, оқиғалы әңгімелер өте аз кездеседі. Мәтелдер, көбінесе, сөз айшығы, көркем теңеу, сөз образы («Ханнан қазық, биден тоқпақ», «Көппен көрген ұлы той») ретінде қолданылады. Мәтел айтылатын ойды турасынан білдірмей, тұспал түрінде, әр қилы салыстыру, теңеу арқылы жеткізеді; кейбір жеке сөздер тыңдаушы өзі аңғарып түсінеді деген оймен әдейі қалдырылып кетеді. Бұл мәтелдің өзіне тән ерекшелігінің бірі. Егер мақалда дәлелдеу мен қорытынды пікір бірдей келіп отырса, мәтелде бұл екеуінің бірі ғана болады. Мақал аз сөзге терең мағына сыйғыза отырып, күнделікті өмірде көріп білгендерін, басынан өткізген кезеңдерін, алған тәжірбиелерін қысқа, әрі үлгі түрінде береді. Бұл жақтан алғанда, мақалдар өсиет-өнеге, нақыл сөздер есебінде қызмет атқарады. Мақалды тудырушы – қарапайым халықтың өзі.

Мақал адам өмірінің барлық салаларын қамтыған. Бірақ заман талабына сай өзгеріске ұшыраған. Мысалы, еңбек туралы айтылған мақалдардан халықтың оған деген көзқарасын

білуге болады. «Еңбегі бардың – өнбегі бар», «Еңбек түбі – мереке». Сонымен қатар мал сырын жақсы білген дана халқымыз төрт түліктің өзіне тән ерекшелігін де атап өткен. «Ат шаппайды, бап шабады», «Ұрыға мал құтаймас», «Жылқы – малдың патшасы» деп ойын нақты білдіріп отырған. Бір айта кететін жайт, қазақ мақал-мәтелдерінің басты қасиетінің бірі қанша уақыт өтсе де мән-мағынасын жоймаған, ескірмеген. Тіліміздегі мақал-мәтелдер фразалық тіркестер тізіміне жатады. Дегенмен мақал-мәтелдер мен идиомалардың өздеріне ғана тән белгілері бар.

Мақал-мәтелдердің сөздерінің өзі көбінесе тиянақты болып келеді, алайда ол тиянақтылық идиомадағыдай бір тұтас лексикалық мағынамен бірігіп кеткен тұтастық емес. Мәселен, «білген кісі тауып айтады, білмеген кісі қауып айтады», «жаман туған бергенше, жақсы жолдас бер» деген мақалдарды алсақ, осындағы мақалдардың ішіндегі сөздердің де өз орнын тапқанын байқаймыз, сөздердің орнын ауыстырсақ, мағынасы өзгеріп, орныққан норманы бұзған боламыз. Мақал-мәтелдің арасына артық сөз салып ара жігін ажыратып айтуға да болмайды. Бұл тұста сөздердің тиянақты орналасуы жағынан мақал-мәтел мен идиомалардың өзара ұқсастығы бар екенін аңғарамыз. Солай бола тұрса да, мақалдардың синтаксистік тиянақтылығы идиомалардағыдай, сөздердің лексикалық формасы және лексикалық мағынасымен ұласып кете алмайды. Осы себепті де мақалдағы сөздер, көбіне, өзінің бастапқы дара мағынасын сақтап тұрады.

Ғалым Нұрғалиұлы Нұқанның айтуы бойынша: «Қазақ мақал-мәтелдері – белгілі бір тарихи кезеңнің ғана жемісі емес, қайта адамзат қоғамы жаратылғаннан бастап, әсіресе, оның басты белгісі сөйлеу құралы тіл пайда болғаннан бергі аса ұзақ замандардың жемісі. Халық бұқарасы өзінің өмір мен өндіріс және таптық күрес заңдылықтарын аңғарып, оны зерттеп-зерделеу, қорытындылау негізінде, қысқа да нұсқа жинақтап, мазмұн жағынан да, форма жағынан да образды да әсерлі бейнелеп, оны ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып, үздіксіз дамытып келген. Мақал-мәтел халқымыздың ұшан-теңіз мол тәжірибесінен, рухани өмірінен, ұшқыр қиялынан, ақыл ойынан туған тапқырлық өнерінің ең биігі саналады» [4;5]

Қазақ мақал-мәтелдерінде ерекше сөз болатын туған жер, отан, достық, ынтымақ, береке-бірлік, жауға деген өшпенділік, төрт түлік мал, өнер-білім, еңбек, адамның жақсы қасиеттерін қастерлеу, арлы болуға, адалдылыққа, кішіпейілділікке, табандылыққа шақыру тәлімі ерекше орын алған. Бұдан басқа тазалық, денсаулық жөнінде ақыл-кеңес беретін, шеберлікке, тапқырлыққа бастайтын тәлім-тәрбие беретін алуан түрлі өресі биік, ойы терең мақал-мәтелдер де өте көп.

2. Материалдар мен әдістер

Бұл мақаланы жазу барысында алдымен жалпы теориялық әдіс қолданылды. Мақал-мәтелдің анықтамасы, қолданылу аясы мен ғалымдардың еңбектері қолданыс тапты. Қажетті материалдар жинақталып, мақала жазуда бір жүйеге келтірілді. Ж.Аймауытовтың «Қартқожа» шығармасында қолданылған мақал-мәтелдер этнолингвистикалық сипаты жағынан талданды.

3. Нәтижелер мен талқылау

Жазушы Ж.Аймауытовтың «Қартқожа» романындағы мақал-мәтелдер қолданысы.

1. «Ашу кәпір, ақыл дос». Адам ашуланған кезде көптеген теріс қылықтарды жасап өзін тежей алмаған жағдайда, әр түрлі нашар жағдаяттарға душар болады, ал жаман кеңес беретін адамдар бізге қас екені белгілі, сондықтан сабыр сақтап ақылын іске қосуы адамға оң әсер етіп, оған дос болады, демек жаман жайттарға түспеуге көмектеседі.

2. «Сақтықта қорлық жоқ». Бұл жерде адамның әрдайым өмірдегі әртүрлі пәле-жаладан абай болып сақтанған кезде ғана қорлық-зорлыққа ұшырамайтыны белгілі.

«Табиғат» тақырыбы. Жан-жануарлар дүниесіне қатысты ММ-дер:

1. «Жалғызда да, мыңда да құт бар». Бұл жерде басты кейіпкердің төрт түлігінің бастысы-жылқысы, яғни көк биесінің Қартқожаның отбасысына азық болып, сол үйдің малдарының құтын, демек берекесін келтіріп отыр деген мағынада жұмсалып тұр.

2. «Бір бие бұлақтың басы, екі бие елдің асы».

3. «Бөрі жоқ деме, бөрік астында». Бөрі жабайы аң болғандықтан, аш болған кезде қойларға түн ішінде, барлығы мұндайды күтпеген кезде тап береді, сол секілді өмірде адам-

дар арасында да, өзің дос деп санаған адам, кенеттен қас болып саған қарсы шығуы мүмкін, сол себептен адам әрдайым сақ, әрі байқампаз болуы қажет.

4. «Дүниеде қызы, келіншегі бар үйдің қабаған иті мен қақбас кемпірі болғаннан кесел жоқ».

5. «Жауынды күні ит пен бала құтырады». Бұл мақалдың мағынасы бір жаман жайт, не оқиға болған кезде бала кішкентай болған соң, ал ит жануар болған соң, айналада қандай жамандық болып, ол неге алып келетінін түсінбегендіктен еш уайымдайды деген мағынада жұмсалып тұр.

6. «Арыстан айға шабамын деп, аяғын сындырыпты». Бұл жерде мақал ауыс мағынада қолданылып тұр, ол күшің, мен істеген ісің қаншалықты мықты болса да, бұл істе ештеңе істей алмайсың деген мағынада жұмсалып тұр.

7. «Мал адамның бауыр еті ғой». Бұл мақал да ауыс мағынада қолданылып, мал қазақ халқында тек күнделікті пайдаланатын азық қана емес, сонымен қатар оны жақынына теңеп, үй жануарын бауыр еті деп санап, оны да баланы бағып, өсіру секілді адам баласы үшін істеген тіршілігінің нәтижесі, жемісі ретінде санап, төрт түлікті қастерлейтіндігін аңғартып тұр.

8. «Нар жолында жүк қалмайды». Бұл мақал да ауыс мағынада қолданылып, еңбек ететін адам әрдайым қиыншылықтарға төтеп беріп, оны ешбір қиындық тоқтатпайды деген мағынада жұмсалып тұр.

9. «Жуас түйе жүндеуге жақсы ғой». Бұл мақал адамның мінезіне қарап айтылатын мақал, жуас адамды ұрсып-сөуге, айтқанына көндіруге оңай деген мағынада. Сонымен қатар жуас жанның барлық нәрсеге көндіге қарайтындығына байланысты, одан күшті сотқар, тентектердің момындардың жуастығын пайдалану мағынасында қолданылған.

Мақал-мәтелдердегі сандар символикасы.

1. «Ел құлағы елу». Адамдар әрдайым жаңа нәрселерді, яғни жаңалықтарды біліп, алма-сып отырады. Күнделікті болып жатқан жайттардан адамдар әрдайым хабардар. Әр адамның таныстары, туған-туысқандары болғандықтан, жаңалық та көп болады, соған байланысты бір оқиға болған кезде сол жайтты көрген, естіген адам өзінің таныстарымен, ал ол адам басқаларымен жаңалығымен бөліседі. Сондықтан да, көп адамдар жалпыланып ел деп айтылып, олардың әр жерде құлақтары яғни таныс-тамырларының әр нәрседен хабардар екендігі айтылады.

«Адам» тақырыбы.

1. Біртағанды қара сөз түріндегі мәтел. «Сұлу – сұлу емес, сүйген – сұлу». Бұл жерде адам рухани жан дүниесіндегі ең керемет болып табылатын және уақыт өте келе пайда болатын сезім-махаббат сезімінде болған кезде, ұнатқан адамын кемшіліктерімен қоса қабылдап, ол адамның келбетін айналадағылар көріксіз деп есептесе де, оған сезімі бар адам, оны әлемдегі ең әдемі, яғни сұлу деп ойлайды, демек біреу белгілі бір адамның келбетін онша емес деп санаса, ал сол адамды сүйетін адам керісінше оны көрікті, сұлу деп санайды.

2. «Ай десе аузы бар, күн десе көзі бар». Бұнда әйел адамының сұлу келбетін аспандағы ай мен күннің жарқырап шашылған сәулесіне балау, яғни асқан сұлудың келбетіне тәнті болу.

«Қоғам» тақырыбы. «Салт-дәстүр» тобына жататындар:

1. «Аталы сөзге арсыз таласады». Аталы сөз – біздің арғы ата-бабамыздан қалған, ел есінде қалған, көптеген тарихи кезеңдерді өткеріп, сақталған нақыл сөздермен тек қана оның мән-мағынасын түсінбеген арсыз, ұяты жоқ адам ғана таласпаса, басқалары таласпайды деген мағынада жұмсалып тұр.

Логикалық-семантикалық топ. «Мүдделестік» тобына жататындар:

1. «Бай бастас, батыр құлақтас». Ауыс мағынада қолданылған мақал, ол байлардың ойы тек қана байлығын, дүниесін көбейту болса, ал батырлардың ойлары басқа батырлардың ой-пікірінен хабардар болу екен деген мағынада жұмсалып елді басқаратын осы екі топтың мүдделері, екіге бөлінсе де, әр топтың ішіндегі көзделген мақсат ортақ екендігі аңғарамыз.

4. Қорытынды

Қорытындылай келе, мақаламызда баға жетпес асыл қазынамыз ауыз әдебиетінің бір тармағы мақал-мәтелдер сараланып, талқыланды. Мақал-мәтел – сөздің тұздығы. Мақал-мәтелдер ұрпақтар ойының қиыннан қиыстырылған жүйесі мен қоғамдық тарихы тәжірибеде қорытылған жиынтығы, даналық ойдың шежіресі мен халықтың рухани өмірінің энциклопедиясы.

диясы. Олар әлеумет өмірінің алуан саласын көркем образ түрінде бейнелеп, адамның сонау сәбилік дәуірінен сыр тартып, ұрпақтар үнінің жаңғырығынан елес беретін елгезек жанр. Ғылыми мақала Жүсіпбек Аймауытовтың «Қартқожа» романындағы этнолингвистикалық мақал-мәтелдерді анықтауға арналған. Жазушы өз шығармасында мақал-мәтелдерді орынды пайдалана отырып, оқырман қауымына өзекті мәселелерді нақты да әсерлі жеткізе білген.

Әдебиеттер тізімі

Мәлік Ғабдуллин. Қазақ халқының ауыз әдебиеті / Алматы, – 1974. – 319 б.

Әбдуали Қайдар. Халық даналығы / Алматы: «Тоғанай Т» баспасы, – 2004, – 560 б.

Қанапина С.Ғ. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық бейнелілігі / Алматы: New book, – 2021. – 224 бет.

Жәрдем Кейкін. Қазақтың 7777 мақалы мен мәтелі / Алматы: Өлке» баспасы. – 2002. – 448 б.

Нұрғалиұлы Нұқан. Қазақ мақал-мәтелдері / Үрімжі: Шынжаң халық баспасы, – 2006. – 498 б.

Жүсіпбек Аймауытов. «Қартқожа» / Павлодар: ЭКО, – 2011. – 139 б.

КАНАПИНА, С.Г., НАБИ, Т.Б., ЖЕТПИСБАЙ, С.Б., ҚАБДРАХИМ, У.Қ.

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК НА ЯЗЫКЕ РОМАНА ЖУСУПБЕКА АЙМАУТОВА «КАРТКОЖА»

Казахские пословицы и поговорки – одна из богатейших областей казахской устной литературы, веками живущая вместе с народом и унаследованная от поколения к поколению. Данная статья посвящена изучению этнолингвистического характера пословиц и поговорок в романе Жусупбека Аймаутова «Карткожа».

Ключевые слова: пословица, поговорка, этнолингвистика, мудрая мысль, духовное сокровище, литературное наследие.

KANAPINA, S.G., NABI, T.B., ZHETPISBAY, S.B., KABDRAHIM, U.K.

ETHNOLINGUISTIC CHARACTER OF PROVERBS AND SAYINGS IN THE LANGUAGE OF ZHUSUPBEK AYMAUTOV'S NOVEL «KARTKOZHA»

Kazakh proverbs and sayings are one of the richest areas of Kazakh oral literature, living together with the people for centuries and inherited from generation to generation. This article is devoted to the study of the ethno-linguistic nature of proverbs and sayings in the novel «Kartkozha» by Zhusupbek Aymautov.

Key words: proverb, saying, ethnolinguistics, wise thought, spiritual treasure, literary heritage.

УДК 433

Бекмагамбетов, Р.К.,

кандидат исторических наук,
ассоциированный профессор
кафедры истории Казахстана,
КРУ им. А.Байтурсынова

Абасов, Н.А.,

магистрант, I курс, «История»
КРУ им. А.Байтурсынова
Костанай, Казахстан

ЭТНОГЕНЕТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ ТАТОВ: ИСТОРИОГРАФИЯ ВОПРОСА

Аннотация

Данная статья представляет собой историографический обзор источников и литературы по изучаемому вопросу. В статье представлены этимология термина, история употребления термина тат, историческая трансформация смысла данного термина. Обзор исторических источников представлен в хронологическом порядке, рассмотрены источники: средневековые тюркские и арабские, источники советского периода и современно-

сти. Целью данной статьи явилось определение уровня изученности вопроса этногенетической истории татов, установление соответствий и различий в трактовке исторических понятий и определений, нахождение малоизученных областей вопроса исследования.

Ключевые слова: таты, историография, этногенез, история.

1. Введение

Изучение этногенеза и этнографии татов, одного из этносов Кавказа остаётся актуальным и по сей день по ряду причин: вопрос этнической истории татов мало изучен, дискуссионными остаются этнографические особенности этноса, языковая и религиозная принадлежность. История Турана тесно связана с историей Казахстана, историческая взаимосвязь тюркских и иранских этносов предполагает детальное изучение как народов Центральной и Средней Азии так и этнических объединений Иранского нагорья и Кавказа, особенный интерес в данном контексте представляет этнос татов – народа численность которого официально составляет чуть более 30-ти тысяч человек. Данный этнос прошел длительный этап развития, сумел сохранить свои культурные и языковые особенности в тюркской среде.

2. Материалы и методы

В данной статье рассматриваются исторические источники и литература посвящённая вопросу этногенетической истории татов, их этнографии и культуры. В ходе историографического обзора были использованы общенаучные методы исследования, историко-генетический метод с целью изучения происхождения и этапов развития этноса. В процессе работы с источниками применялся историко-сравнительный метод с целью познания различных исторических ступеней развития одного и того же явления в литературе и источниках разных периодов.

3. Результаты и обсуждение

Этноним тат упоминается в различных источниках начиная с орхонских надписей VIII века, где татами именуют часть населения Средней Азии. Значение слова тат учёный-лингвист В. Томсен объясняет как «подданные иностранного происхождения» [1], по его предположению, в тюркских письменах речь шла преимущественно об ираноязычном населении, покорённом тюрками. Исследователь Х.Х. Шедер в своем «Die Welt des Islams» [2] подтверждает утверждение В. Томсена о том, что термин тат употреблялся в отношении ираноязычного населения Восточно-Тюркского каната.

Позже в XI веке данный этноним встречается в мусульманских источниках, в частности у М.Кашгари в его «Диван лугат ат-турк» [3], значения термина во всех случаях схожее, так называли ираноязычное население покорённое тюрками. М.Кашгари отмечает, что в его время этнонимом тат стали называть китайцев и уйгуров, но такое употребление считает неверным.

Этноним «тат» встречается и в героическом тюркском эпосе «Книга моего деда Коркута» [3] в значении «чужестранца», «иноверца». Во всех случаях данный термин используется тюрками для обозначения иностранцев, которые были преимущественно представлены ираноязычными народами.

Абул Гази в своем труде «Родословная туркмен» XVII века отмечает: что во время первых походов огузов на запад «в Ираке, Хорасане и Мавераннахре государи, сипахи и райяты – все были таты. Кроме татов никого не было» [4].

Н.Муравьев сообщает, что в начале XIX века в Туркмении татами называли «первобытных обитателей Средней Азии» [5], которые как известно изначально были представлены ираноязычными этносами, уже позже покорённые тюрками. Изучение же истории татов как отдельного этноса Кавказа началось в начале XX века, когда К.М. Курдов в своей статье «Таты Дагестана» в «Русский антропологическом журнале» 1907 года, впервые обозначил татов как отдельный ираноговорящий этнос проживавший на территории юга современного Дагестана и севере Азербайджана [6].

Уже позже Б.Миллер в своем труде «Таты и их расселение и говоры: (материалы и вопросы)» [7] 1929 года разграничил понятия «таты-мусульмане», «таты-иудеи» и «талыши»,

так как в СССР было считать одним народом этносы, имеющие различное происхождение. Исследование Б.Миллера дало начало более детальному изучению данного вопроса другими исследователями. Наиболее точно Б.Миллер сообщает о месте расселения этноса в начале XX века это районы: Апшерон, Хизинский район и Кубинские уезд. Автор соотносит сведения переписи 1926 года с реальными подсчетами и отмечает, что местные власти намеренно занижают численность татов, объясняет это автор нежеланием местной администрацией признать неудачи в языковой политике. В работе Б.Миллера подробно описывается уровень взаимоотношений тюрков и татов, связь последних с исторической родиной – Ираном. Автор сообщает, что многие жители Кавказа сохраняют культурные связи с Персией, регулярно посещают религиозные центры шиитских общин. Особо можно отметить достоверность географических данных проживания этноса, в работе дается подробное описание состава татских общин Южного Кавказа. Б.Миллер справедливо отмечает, что в его цель не входило изучение татов Дагестана и его сведения раскрывают в полной мере значительную часть этноса, но не всего народа в целом.

Г.А. Гулиев «Народы Азербайджанской Советской Социалистической Республики. Таты» [8] в 1962 году продолжил изучение этноса, подвергнутого ассимиляции внутри тюркской среды, но сохранившего языковое отличие. Г.Гулиев отмечает, что Таты в большинстве своем сохраняют культурные особенности своего народа, но все чаще причисляют себя к азербайджанцам.

Уже в следующем 1963 году вышел труд известного исследователя индоиранских языков, лингвиста А.Л. Грюнберга-Цветиновича «Язык североазербайджанских татов» [9], где автор анализирует языковые особенности этноса, отмечая существенное различие между азербайджанским языком тюркской языковой группы и татским, который относится к иранской группе индоевропейской языковой семьи, но довольно отдалён от современного персидского и считается самостоятельным языком в силу своей долгой изоляции. Автор отмечает, что в лексическом значении татский язык близок современному персидскому, но заметно структурное и лексическое влияние азербайджанского языка. По мнению А.Л. Грюнберга прототип татского языка стал складываться приблизительно в XI-XII веках в Закавказье. В работе представлены локальные различия татского языка, автор объясняет причины языковых различий между поселениями, где проживают таты, различия эти связаны в основном с религией и историей отдельных поселений.

Интересным является исследование Ф.Д. Люшкевич «Термин тат как этноним в Средней Азии, Иране и Закавказье» [10] 1971 год. В данном труде автор проследила историю этнонима тат, эволюцию значения термина. В данном исследовании можно отследить историю развития этноса, результаты интерпретации самого этнонима и формирование производных от термина тат этнонимов. В своей работе автор разграничивает социальные и этнические признаки применения термина тат, отслеживает историю термина, его значение и употребление в разные времена в тюркских государствах. Ф.Д. Люшкевич основываясь на арабской и тюркской историографии доказывает различия в понятиях тат и таджик, объясняя что два народа имеют общие этнические корни в Иране, но достаточно различны к моменту образования этносов и схожесть этнонимов обусловлена тюркским влиянием.

Исследование Б.Нувахова «Таты России: прошлое и настоящее» [11] 1997 года, содержит сведения о истории этноса в составе России преимущественно автор рассматривает вопросы истории татов проживающих на территории Дагестана. Важным в данном труде необходимо отметить исследование этнографических особенностей татов. Как отмечал Б.Миллер ему удалось описать татов Закавказья, но территория Дагестана осталась Миллером почти не изучена, этот пробел восполнил именно Б.Нувахов. Ценны сведения автора о территории расселения татов, Б.Нувахов утверждает, что Дербент – второй по численности город Дагестана является неофициальной столицей татского этноса, именно в окрестностях Дербента локально проживает основная часть дагестанских татов, более того, автор отмечает, что дербентский диалект татского языка лег в основу литературного языка татов. Рас-

смаатривая историю этносов: татов, осетин, талышей и курдов, Б.Нувахов отслеживает процессы этногенеза и развития этносов, подтверждениями изменений выступают языковые различия этноса на разных этапах его развития. Особая ценность данного труда заключается в богатых этнографических данных, автор повествует об обычаях татов, сравнивает обрядности ираноязычных татов и тюркских народов, большое внимание уделяет татской литературе.

Большое значение в вопросе изучения этногенеза и этнографии играет работа Дымщица В.А. «Горские Евреи / История, этнография, культура» 1999 года, в данном труде автор снова поднимает вопрос этнической принадлежности татов, он разграничивает понятия татов-персов и татов-евреев, так как в результате политики антисемитизма многие горские евреи во время переписей населения записывались татами.

Уже в XXI веке в 2002 году публицист М.Е. Мататов выпустил свою работу «Таты самобытная народность Кавказа», данный труд подвергся критике общественности ввиду неоднозначного политического прошлого автора, но сам труд является частью процесса исследования этноса татов. М.Е. Мататов рассматривает историографию вопроса, проводит сравнения исторических сведений об этносе, разграничивает понятия татов-иудеев и татов-мусульман, объясняет происхождение этносов, влияние на процесс этногенеза религиозного и политического факторов.

В настоящее время в Азербайджане, где локально проживает большая часть этноса, проводится политика ассимиляции татов, исследования на тему этногенетической истории народа не проводятся на должном уровне, но тема актуальная, так как в прессе и среди представителей самой татской общины изучение истории и особенностей этноса продолжается.

4. Выводы

В результате историографического обзора была собрана основные сведения о татском этносе, вопросах его формирования и развития. Источники представление в данной статье раскрывают множество вопросов о происхождении этноса, его истории и культуре. Этнографические и лингвистические материалы представленные в исследованиях вышеназванных авторов позволяют отследить территорию расселения этноса, его культурные особенности. В то же время, данное исследование обозначило проблемное поле изучаемого вопроса. Этногенетическая история татов не изучена в полной мере, сведения в источниках иногда противоречат друг другу, имеются несостыковки. Для полноценного изучения вопроса необходимо провести исследование подкрепленное современными источниками, соотнести все имеющиеся сведения и сформировать целостную картину этногенеза и развития татов, их этнографических и культурных особенностей.

Список литературы

- Thomsen V.. Turcica. Etudes concernant l'interpretation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Siberie, «Memoires de la Societe Finno-ougrienne», XXXVI, Helsingfors, – 1916-1917.
- Schaeder Н.Н., Tiirkische Namen der Iranier, «Die Welt des Islams». – 1941, Sonderband.
- Кляшторный С.Г., Древнетюркские рунические памятники / М., – 1964, – с.123.
- Кононов А.Н., Родословная туркмен. Сочинение Абул Гази хана Хивинского / М., – 1958, – с.56.
- Муравьев Н., Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 гг. / М., – 1822.
- Курдов К.М. «Таты Дагестана» / «Русский антропологический журнал». – 1907, – № 3-4.
- Миллер Б.В.. Таты, их расселение и говоры / Баку, – 1929.
- Гулиев Г.А.. Народы Азербайджанской Советской Социалистической Республики. Таты. – 1962. – с.181.
- Грюнберг А.Л. Язык североазербайджанских татов / Л.: Изд-во АН СССР, – 1963. – с.8.
- Люшкевич Ф.Д. Термин «тат» как этноним в Средней Азии, Иране и Закавказье. – «Советская этнография», – 1971, – с.25.
- Нувахов Б.Ш. Таты России: прошлое и настоящее / Борис Нувахов; РАН. О-во востоковедов / М., – 1997.
- Дымщиц В.А. Горские Евреи / История, этнография, культура / М.; –1999.
- Мататов М.Е. Таты – самобытная народность Кавказа / М. Мысль, – 2002.

БЕКМАГАМБЕТОВ, Р.К., АБАСОВ, Н.А.

ТАТТАРДЫҢ ЭТНОГЕНЕТИКАЛЫҚ ТАРИХЫ: МӘСЕЛЕНІҢ ТАРИХНАМАСЫ

Бұл мақала зерттеліп отырған мәселе бойынша дереккөздер мен әдебиеттерге тарихнамалық шолу болып табылады. Мақалада терминнің этимологиясы, тат терминінің қолданылу тарихы, осы терминнің мағынасының тарихи өзгеруі көрсетілген. Тарихи дереккөздерге шолу хронологиялық тәртіпте келтірілген, дереккөздер: ортағасырлық түркі және араб, кеңестік кезең мен қазіргі уақыттағы дереккөздер болып саналады. Бұл мақаланың мақсаты таттардың этногенетикалық тарихы мәселесінің зерттелу деңгейін анықтау, тарихи ұғымдар мен анықтамаларды түсіндірудегі сәйкестіктер мен айырмашылықтарды белгілеу, зерттеу мәселесінің аз зерттелген бағыттарын табу болды.

Кілт сөздер: тат, тарихнама, этногенез, тарих.

BEKMAGAMBETOV, R.K., ABASOV, N.A.

ETNOGENETIC HISTORY OF THE TATS: HISTORIOGRAPHY OF THE ISSUE

This article is a historiographic review of sources and literature on the issue under study. The article presents the etymology of the term, the history of the use of the term tat, the historical transformation of the meaning of this term. The review of historical sources is presented in chronological order, the sources are considered: medieval Turkic and Arab, sources of the Soviet period and the present. The purpose of this article was to determine the level of study of the issue of the ethnogenetic history of the Tats, to establish correspondences and differences in the interpretation of historical concepts and definitions, to find little-studied areas of the research issue.

Key words: tats, historiography, ethnogenesis, history.

ӘОЖ 82.0 (574)

Оспанұлы, С.,

*филология ғылымдарының
кандидаты, профессор*

Мырзағалиева, К.,

филология ғылымдарының кандидаты,

Тіл және әдебиет теориясы кафедрасының

Қауымдастырылған профессоры

А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ,

Қостанай, Қазақстан

ДОМБЫРА

Түйін

Қазақтың жеті кереметінің бірі – домбыра. Мақалада осы қарапайым музыкалық аспаптың атауының қайдан шыққаны, тарихы, пернелерінің ел арасында орныққан дәстүрлі атаулары, домбыра күйлеріндегі қағыстар, оны ерекше қадірлеп, жанындай сүйген тұлғалар жайында әңгіме қозғалады.

Кілт сөздер: домбыра, аспабы, қазақ, ното, қазақ өнері, перне, күй, күйші.

1. Кіріспе

Домбыра – біздің дәуірімізге дейін 5 мың жыл бұрын пайда болған. 2010 жылы Қытайдың Шыңжан өңіріндегі Толы ауданында тұратын қандастарымыздың 10495 (!) домбырашысы бізге сонау ғұндардан (б.д.д. III ғ.) жеткен асыл мұраларымыздың бірі «Кеңес» күйін тартып, қазақтың қарапайым қара домбырасын Гиннестің рекордтар кітабына енгізді.

2018 жылы 1 шілдеде Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың жарлығымен бекітілген жаңа мейрам – Ұлттық домбыра күні жыл сайын шілде айының алғашқы жексенбісінде аталып өтілетін болды. «Ана тілі» газеті осы ұлттық домбыра күні мейрамы алдында халықтан сүйінші сұрай отырып: «Домбыра – қазақтың төл аспабы. «Нағыз қазақ – қазақ емес,

нағыз қазақ – домбыра» деп Қадыр Мырза Әлі ақын жырлағандай, ұлттың болмыс-бітімі, мінезі, дүниетанымы, ұлттық коды домбырада жатқандай, – деп марқайыс білдіре жазды [1].

Домбыра – сонау ғұн, түркі-монғол мәдениетімен тамырлас қазақтың ең сүйікті аспабы. Оны халық «Қазақтың жаны» деп қадір тұтып, қасиетті, киелі санаған. Оның үнінде ата-бабаларымыздың арманы, ұшы-қиырсыз кең даламыздың сыры бар. Жанға дәру, мұңайғанда серпілтіп, жүрегіне нұр құяды. Ортайған көңіліңді толтырып, өршіл рух сыйлап, қамыққанды демейді, тарыққанды жебейді. Ол -қалғып жатқан сезімді оятар құдіретті дыбыс, ел тарихы, деміккенге – тыныс, рухани ырыс.

2. Материалдар мен әдістер

Домбырадан алшақтау – дәстүр-салтымыздан алшақтау. Домбыраны сыйламау – қазақты сыйламау. Сондықтан да бір-бірімен үндесіп, аспанмен, жермен тілдесіп, елді емірентер, жүректі тебірентер жанға жайлы қоңыр үнді егізімізді ұлықтау – әрқайсымыздың азаматтық борышымыз.

Тәуелсіздік алаңында тұңғыш рет екі мың домбырашы Түркештің «Көңілашар», Құрманғазының «Адай», «Сарыарқа», Нұрғисаның «Ата толғауы», Ә.Желдібаевтың «Ерке сылқым» күйлерін орындап, халқымызды бір серпілтіп тастады.

Алматы облысы Жамбыл ауданының Майтөбе жайлауынан табылған таңбалы тасқа ойылып салынған домбыра суретінің табылуы музыка зерттеушілеріне үлкен жаңалық әкелді. Өйткені бұл сурет біздің дәуірімізге дейін 4 мың жыл бұрын қашалған.

Бұл жайында музыка зерттеушісі, акустика жөнінде диссертация қорғаған ғалым, күйші Жұмагелді Нәжімеденов Еуропа музыка аспаптарына қатысты мәдениет оныншы, скрипка тарихы он үшінші ғасырдан басталатынын айтып: «Италияның әйгілі жиһангері Марко Полоның «Қалың қол ұрысқа дайындалып тұрған кезде жауынгерлердің жүйке жүйесін тыныштандыру үшін екі ішекті аспабын ойнайды» деп жазғаны біз туралы», – дейді. – Біз қобызды Қорқыттың есімімен байланыстырамыз. Яғни бұл сегізінші ғасыр. Тіпті одан ары да ғұндардың, сақтардың кезінде қылқобыз, домбыра, сыбызғы болған деген деректер бар. Шертпелі аспаптар, мәселен, балалайка, гитара, мандолина, секілді аспаптардың тарихы 14-15 ғасырдан басталады. Мына құнды дерек, яғни домбыра жер бетіндегі бүкіл ішекті аспаптардың арғы атасы болуы әбден мүмкін [2].

Домбыра сақ тайпалары мен ғұндардың (б.д.д. III-II ғ.), Қимақ қағанатының (б.д.д. VI - XI ғ.) аспабы болғанын, тіпті Арал маңындағы Қойқырылған қаласына қазба жұмыстарын жүргізген кезде табылған, б.д.д. IV-III ғасырдан қалған, күйдірген саз балшықтан жасалған қоланда қос ішекті домбырасы бар адамның мүсіні табылған.

Алтайдан бітік жазуы бар домбыра табылғаны да кезінде баспасөз беттерінде жазылды. Үңгірден табылған музыкалық аспап екі ішекті, тоғыз пернелі. Моңғолия жасаған экспедиция кезінде бұл көне жәдігер моңғолдардың ат қобызы (Морин-хуур) емес, шертпелі домбыра екенін түркі танушы ғалымдар Қаржаубай Сартқожаұлы мен Жантегін Қаржаубайұлы дәлелдеп, моңғолия ғалымдарының көздерін жеткізді. Бұл домбыра 1500 жыл бұрын жасалыпты.

3. Нәтижелер мен талқылау

«Аспап пен адам ағзасының арасында тек физиологиялық қана емес, анатомиялық ішкі сәйкестіктер де жетіп артылатыны дәлелдеуді қажет ете бермейтін ақиқат», – деп жазады фольклортанушы ғалым Берік Жүсіп.

Төмендегі медициналық кітаптан алынған адам омыртқасының қаңқасына назар аударыңызшы. Домбыраның басы мен мойнынан айнымайды.

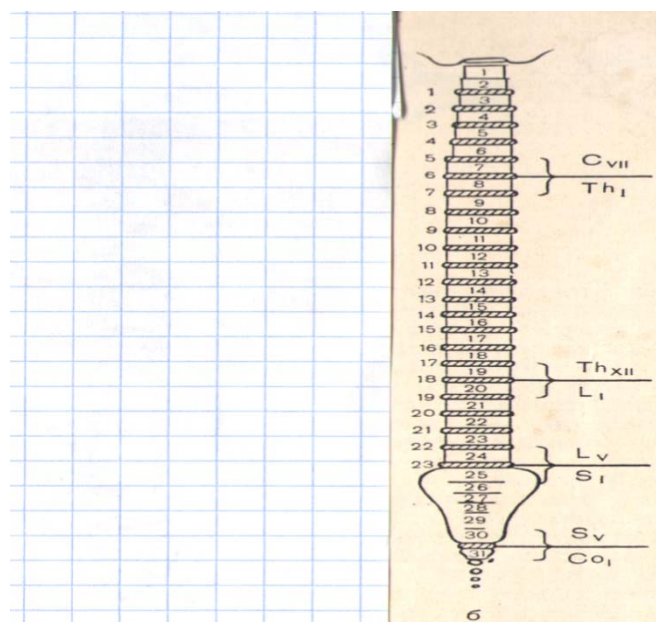

Рис. 13. Позвоночный столб.

а — вид спереди; б — соотношение тел позвонков с межпозвоночными дисками и переходные границы отделов позвоночника (схема).

Адамда 24 омыртқа болады екен. Ал олардың арасындағы сақина (орыс тілінде («диска» дейді – С.О.) саны-23. Домбыраға тағылатын пернелердің саны да-23. 23 перненің әрқайсысының атауы бар. Кездейсоқтық па, әлде қалай?! Таңқаларлық ұқсастық.

Домбыра жасалуы жағынан әртүрлі.

Қазақтың қара өлеңінде:

Түрі бар домбыраның бүктемелі,

Кім оны жол жүргенде жүк көреді,-

деген жолдар кездеседі. Біз бүктемелі домбыраны Дәнеш Рақышевтің әндерін құлай сүйіп, нәшіне келтіре орындайтын Зарықбек Рақыжанов тартып жүретін.

Домбыра пернелері мойынды түгел орамай, бетіндегі иілмейтін қатты ағаштан жасалатын мойынғақтың (орыстар перекладка дейді С.О.) астын тесіп өткізілген. Мойны тұғырға бұранда темір арқылы жалғанған, керегінде бұрап алуға ыңғайлы. Ел арасында мұндай домбыраны «алмалы-салмалы», «кепілді бұраулы», «жалғамалы» деп те атайды екен. «Үшем домбыра», «Желбезекті домбыра», «Қуыс мойын», «Қоссаз», «Үш ішекті домбыра». Үш ішекті домбыраны алғаш Жарқын Шәкәрімовтің қолынан көрдік. Жарқын бұл аспапты еркін меңгерген күйші еді.

Екі жақты (аша) домбыра да болған. Домбыраның әр бетіне екіден ішек тағылғандықтан бұл аспап төрт ішекті аталып кеткен. Домбыраның бір жақ бетіндегі ішекті теріс бұрауда (квинта), екінші жағындағы ішегін оң бұрауға болады. Ертеде күй сайысына түскен домбырашылар арасында бұл домбыра «аша», «әмбебап», «қос бет» домбыра деп аталған. Бұл нұсқадағы домбыраны көбінесе солақай ойнайтын күйшілер қолданады. Шанағы текше, қалыңдығы 5-7 см, ұзындығы 85 см болып келеді [3, 114 б].

Екі жақты (аша) домбыраны өндеп, қалпына келтірген шебер Дәркембай Шоқпарұлы. Домбыра түрлері туралы «Қазақ дәстүрлі музыкалық аспаптары» кітабында жақсы жазылған, суреттер, берілген. Сондықтан оларға тоқталмаймыз. Домбыраны оңқай да, солақай да ойнай беруге болады. Бізге оңқайларға қарағанда солақайлар мықты тартатын сияқты. Мысалы Мендіғали Сүлейменов (1867-1942), Әлқуат Қожабергенев (1911-1980), вертуоз Нұрғиса Тілендиев, қазір есімі ұмытыла бастаған Қазақстанның еңбегі сіңген әртісі Ғали (Мұхамедғали) Дүйсеков, Тәттімбет атындағы республикалық байқаудың бас жүлдегері Қайрат Айтбай, ақын күйші Жүмекен Нәжімеденов, әнші, домбыраны ешкімді қайталамайтын өзіндік әдіс-

пен іліп-қағып шертіп тартатын Манарбек Ержанов, Америка құрама штаттарына барып, күй тартып, қазақ домбырасының кереметтігін көрсеткен жас күйші Мұрагер Сауранбаев.

Ғалым дәрігерлер де, психологтар да солақайлардың оңқайларға қарағанда қабілет-қарымы жоғары болатынын, әсіресе шығармашылық жұмыспен айналысатындардың интуициясы барынша жақсы дамығанын, олардың өте сезімтал екенін дәлелдеді. Орайы келгенде айта кетейік, кейбір суретшілер күйшілер суретін салғанда солақай ұстатып қояды. Мәселен басын бәйгеге тігіп, Шыңғысхан алдына барып ұлының өлімін домбырамен жеткізген Кетбұға солақай ма екен? Солақай болса, оны кім көрген?!

«Жас Алаш» газетінде «Кетбұқа мен Кетбұға – рухы да, тәні де бөлек екі адам» деген мақалаға орай берілген суретте Кетбұға домбыраны солақай тартып отыр (23 шілде 2020). Шымкентте шертпе күйдің шебері Сүгір Әліұлына қойылған ескерткіште де күйші домбыраны солақай ұстап тұр. Осы сияқты суретшілер Құнанбай портретін жасағанда да біресе оң көзін, біресе сол көзін жұмдырып қояды.

Домбыра атауының қайдан шыққаны жөнінде әркім әртүрлі пікірде. Сол пікірлерді сараптай, қорыта отырып, ғалым, домбыра жасау туралы алғашқылардың бірі болып кітап жазған Сағатбек Медеубекұлы, домбыра атауы ежелгі шумерлердің «Пангур» сөзінен шыққанын, Орта Азияны мекен еткен кейінгі тайпалар тілінде де пан-тур (а), пантур (пантур-пантура-бандура-тамдыра-дамбура-домбура) «Кішкене садақ» деген ұғымды беретінін айтады [4, 26 б].

Домбыраны тувалықтар «домбыра», моңғолдар «домбор», буряттар «домбор», домбыра сияқты ішекті аспапты Иракта «танбур», орыста «домра», пәкістандықтар «тамура», ауғанстанда «дамбура», украиндарда «бандура», түркменде «тамура», өзбекте «тамбур», осетиндер «фандыр», шешен халқы «пандур» десе, пішіні домбыраға келетін төрт ішекті аспапты үнділіктер «тамура» деп атайды. Түрік ағайындар «домбыра», кейде «баба үні» деп ардақтайды.

Домбыра пернелерінің ел арасында орныққан дәстүрлі атаулары бар. Жазқазған облысындағы Босаға теміржол станциясының тұрғыны дәулескер күйші-домбырашы Орымбеков Бегімсал / 1911-1985 жж. / ақсақалдың айтуында домбыра пернелерінің дәстүрлі атауы мынадай: 1. Оғыз немесе түркімен перне / соль-диез /, 2. Бас перне / ля /, 3. Қосақ перне / си-бемоль /, 4. Тірек перне / си /, 5. Бірінші қашаған перне / си мен до нотасының ортасында /, 6. Сүйеу перне / до /, 7. Азат перне / до-диез /, 8. Бел перне / ре /, 9. Тас перне / ми-бемоль /, 10. Кезең перне / ми /, 11. Екінші қашаған перне / ми мен фа ноталарының арасы /, 12. Асу перне / фа /, 13. Жетім перне / фа-диез /, 14. Еңіс перне / соль /, 15. Етек перне / соль-диез /, 16. Төс перне / ля /, 17. Алқым перне / си-бемоль /, 18. Үшінші қашаған перне / си-бемоль мен си ноталарының арасы /, 19. Шықшыт перне / си /, 20. Тамақ перне / до /, 21. Сағақ перне / ре /.

Белгілі жазушы, күйші-домбырашы Таласбек Әсемқұлов домбыра пернелерінің ел арасында айтылатын келесі бір үлгісін келтірген: 1. Оғыз перне. 2. Бас перне. 3. Тылсым перне. 4. Еңірелі перне. 5. Бірінші қашаған перне. 6. Жетім перне. 7. Жуас перне. 8. Көсем перне. 9. Мұңлық перне. 10. Даңғыл перне. 11. Екінші қашаған перне. 12. Екінші жетім перне. 13. Емірелі перне. 14. Шешен перне. 15. Үйсіз перне. 16. Шағырмақ перне. 17. Құсар перне. 18. Үшінші қашаған перне. 19. Кетбұғаның пернесі. 20. Шыңырау перне. 21. Табалдырық перне. 22. Тысқары перне. 23. Кәдесіз перне деп аталады.

Қашаған пернені ән айтқанда қалай қолдану керектігін маған атақты дәулескер домбырашы Рүстембек Омаров үйреткен еді. Сәкен Сейфуллиннің «Көкшетау» әнін орындаған кезде қашаған перне ерекше әуезді дыбыс шығарады. Домбыра күйлеріндегі қағыстар: «Оң қолдағы белгілер: төмен қағыс, жоғары қағыс – бас бармақпен, жоғары қағыс – сұқ саусақпен, «ілме қағыс» – бір төмен, екі жоғары қағыстың соңғысы сұқ саусақпен іліп қалып ойналады, «қара қағыс» – бір төмен, екі жоғары қағыстың екеуі де бас бармақпен ойналады. Сол қолдағы белгілер: ашық ішек, бірінші (сұқ) саусақ, екінші саусақ, үшінші саусақ, төртінші саусақ (шынашак), бас бармақ.

Нота штильдерінің жоғары қарай жазылғандары – соль ішегінде, төмен қарай жазылғандары ре ішегінде ойналады (қобыз күйлерінде де солай). Нотаның қосарланған штильдері (таяқшалары) бір ішектен екінші ішекке ауысуды көрсетеді» [5, 281-282 бб.].

Алтын Орданың құрамында болған орыс елінің рухани өміріне Алтын Орда үлкен әсерін тигізген. Орыстың кіняз, боярлары ордалықтар тәрзіді киініп, біздіңше ән салған. Орыстар қайта күшейген заманда біздің рухани ықпалымыздан алыстау үшін шіркеу поптары тамбура аспабын ұстауға тыйым салған. Шіркеу ғұламалары тамбура (домбыра) қоңыр үні өздері тықпалаған православ дініне көндірмесін, еркіндікті аңсататынын түсіне білген [6].

Қазақта домбыра тартпайтындардан домбыра тартып, оның үніне қосылып ән айтушылар көп еді. «Қазақты домбырасыз еслестету мүмкін емес», – деп дәулескер күйші қызымыз Айгүл Үлкенбаева айтқандай, бұл – қазақтың ажырамас сыңарына айналған музыкалық аспап. Онсыз той өтпеген, қазір бұрынғыдай болмағанымен шаршағанда, бойын сағыныш билегенде, зеріккенде қай-қай қазақ та домбырасына қол созады. Бұл ата-бабаларымыздан тамыр тартып, қанға сіңген қасиет, бұл күнде академик Қаныш Сәтбаевтың домбыра тартып, ән салғанын екінші бірі біле бермейді. Бір отырыста «Бүркітбай» әнін шырқағанда композитор Ахмет Жұбановтың өзі: «Қанаш аға ән өнерін қуаласа, Мәскеудің үлкен театрының сахнасынан Борис Годуновтың ариясын емін-еркін орындар еді», – депті.

1989 жылы ғалымның туғанына 90 жыл толу тойы қарсаңында жарық көрген «Қаныш аға» атты естеліктер жинағында да Ахмет Жұбанов «Қанышкеңнің әдемі баритонды-бас дауысы мақпалдай жұмсақ, жаныңа біртүрлі жылы тиетіндей әсерлі болатын» деп жазыпты. Ахмет Жұбановтың Қанышқа берген бұл бағасын «Қаныш аға» естеліктер жинағынан оқыған ғалым Шерияздан Елеукуенов: «Мен әнеу бір жылдары София қаласында болгар операсының жұлдызы Николай Гяуровтың және Қырғызстанның ол кезде Фрунзе деп аталатын астанасында қырғыздың жезтаңдайы Болат Мыңжылқиевтің «Борис Годунов» атты операдағы ойынын көріп, таңданғаным бар-тын. Әсіресе, Болаттың даусы қандай еді, шіркін. Даусы жаңағы Ахаңның Қаныш аға даусы туралы жазғанынан аунымайды», – дейді.

А.Затаевич «Қазақтың 500 әні мен күйі» атты кітабында Томск технологиялық институтын бітірген жас қазақ инженері Қаныш Сәтбаевтан 25 ән жазып алғанын айта келе, Қанекенді «Баянауыл әндерінің жақсы орындаушысы» деп сипаттайды. Ш.Елеукуенов Борис Ерзаковичтен Қанекен жаздыртқан әндердің қандай деңгейде екенін айтып беруді сұрағанда: «Қаныш Имантаевич жаздыртқан әндерге 324-тен 348-ге дейінгі нөмірлер қойылыпты, – депті профессор. – Мен сізге айтар едім: сол кезде жиырма жеті жаста халық әндерін жинаған Қаныш Имантаевич қандай білімдар музыкант болған десеңізші. Жаздырған әндерінің сапасы профессионал әншілердікінен еш кем соқпайды. Иірімдері, интонациясы қандай бай, бояулары шұғыладай құбылады.

Қазақтың қара домбырасын қадыр тұтқан Қаныш Сәтбаевтың қыздары да бұл саз аспапты ерекше сүйген. Әкелері жетпіс жасқа толғанда қызы Шәмшиябану Бозтай деген шеберге тапсырыс беріп: «Маған күйшілер тартатын сан пернелі, тырна мойын «Жамбыл домбырасын» емес, тоғыз пернелі, тұрқы қысқалау қарапайым домбыра қажет», – депті.

Қаныш Сәтбаевтың әншілігі жайында әңгіме қозғап, домбыраға ерекше мән берген ғалым Шерияздан Елеукуенов те домбыраны жақсы тартатын, әнді де әдемі орындайтын. Әсіресе, «Баянауыл» әнін айтқанда даусы құбылып, әрленіп кететін. Ән, әнші, күйші жайында сөйлегенде жұрт музыка маманы ма деп қалатын. Оған жоғарыдағы сөз болған «Қаныш аға домбырасы» мақаласында Болат Мыңжылқиевтің үні жайындағы «Зор бітімді денесіне лайық қуатты дауыс оркестрдегі самсаған саз аспаптарды оп-оңай басып өтуі үстіне, тым биязы, қазақ-қырғызда ілуде бір ұшырасатын жұмсақтығы үкінің ұлпа мамығындай ұн тыңдаушысы сені қауырсын құрлы көрмей көтеріп әкетеді де, әлде бір рахат, ләззаттың құшағына көміп жібереді» деген сөздері дәлел [7, 21-32 бб.].

Ахмет Жұбанов ағасын НКВД адамдары «халық жауы» деп ұстап әкеткеннен кейін Әбділдә Тәжібаевқа телефон шалып: «Ертең Құдайбергеннің дүние-мүліктерін базарға шығарып сатады. Домбырасын сен сатып алшы», – дейді.

Әбділдә Мұхтар Әуезовтен қарызға ақша алып, домбыраны үйіне әкеліп, тапсырған шаруаның орындалғанын айтады. Көп ұзамай Ахмет келеді. Ахаңның домбырамен кездескенін көрмей-ақ қояйын деп Әбділдә түпкі бір оңаша бөлмеге кіргізіп, сырттай домбыра үнінің шығуын күтеді. Алайда домбыра дауысы шыға қоймайды. Сабыры әбден таусылған ол есікті жай ғана ашып, ішке кірсе, Ахаң терезенің қарсы алдында домбыраны құшағына қысып алып ағыл-тегіл еңіреп жылап отыр екен.

Аяулы ағасы жазықсыздан жазықсыз жапа шегіп, абақтыға қамалып жатса жыламағанда қайтеді?! «Кең даланы мекен еткен қазақ жұртының ең аяулы да, қасиетті музыкалық аспабы домбыраның» не кінәсі бар?! Ағасының ажырамас серігі еді. Екі бірдей қайғы еңсесін езіп жібергенге ұқсайды. Профессор, қазақ өнерінің, оның ішінде қазақтың дәстүрлі әні мен күйінің жанашыры, зерделеп, зерттеушісі де болған Рахманқұл Бердібайдың да домбыраны жанындай сүйіп, ән салып, күй тартқанын жалпы халық біле бермейді. Филолог ғалым деп қана таниды.

Тұманбай Молдағалиев академик Өмірзақ Айтбаевқа арнаған бір өлеңінде: «Бақыт қой, шіркін, домбыра шертіп ән білген», – деп жастайынан араласқан досының күй де тартатынын өлең жолдары арқылы мақтанышпен жеткізеді.

Шынында да домбыра тарта білудің өзі бақыт қой!

«Ауыр ойлардан домбыра, ән, күй шерту арқылы арыламын.

...Саусағым перне шарлап күйге келіп,

Денені балқытады – билеп ерік.

Әзалда түссе кірбің қабағыма

Шерімді тарқатамын перне теріп.

Білмеймін домбырасыз өткен күнді,

Тілдеспей қос ішекпен кеткен күнді.

Бар тірлік-тынысымның белгісісің,

Домбырам, айналайын, көктем үнді, –

домбырама табынам», – депті академик Өмірзақ Айтбайұлы [8].

Академиктің бұл екі шумағынан біз оның ақын да болғанын енді біліп отырмыз.

Домбыра – қазақтың сазға айналған жүрегі. Екеуі егіз. Мінез-құлқы да, үні де бір-бірінен аумақ қалған. Домбыра да қоңыр, қазақ та қоңыр, тіршілігі де қоңыр-жаймашуақ. Сондықтан да Жүмекен ақынның «Қоянжонға қоңыр ымырт түскенде қоңырайып отырамын үстелге» деген екі жолын эпиграф етіп алып ақын Нұрдос Кәрімов:

Қоңыр қобыз тасытады қанымды,

Қоңыр анау домбыра да сарынды.

Қоңыр әуен жеткен кезде үздігіп,

Қоңыр күй кеп тербетеді жанымды, – дейді [9].

Тәттімбет атындағы республикалық байқаудың бас жүлдегері, астанадағы Қазақ Ұлттық өнер университетінің оқытушысы, күйші Қайрат Айтбайға ауылда тұратын ағасы қоқыс арасынан қолдан ойылып жасалған ескі домбыра тауып алып жібереді. Домбыраның сыртында «1937» және араб әрпімен жазылған «Айтбайдан» деген жазу бар екен. Айтбай – Қайраттың әкесінің аты. Таңқаларлық жайт. Домбыраның үнінің кереметтігі сондай, күйші бұрын шегіне жеткізе тарта алмай жүрген күйлерін осы домбыраның арқасында орындайтын болады. Мұны естіген айтулы бір ақын ағасы жаңа «Тойота-Камри-40» автокөлігіне айырбастауды өтінеді! Бірақ күйші домбыраны машинаға ауыстырмапты.

«Домбыра қолыма тиген кезде «көзім шырадай жанды», – дейді Қ. Айтбай. – Он алты жасымнан бастап, одан бері он тоғыз жылдай уақыт өтті, күнде десем де артық емес, Әбікен Хасеновтің жұмбағын шешемін деп келе жатырмын. Сол жұмбақ осы домбыра қолыма түспесе, сол күйі орындалмай кететіні анық еді. Міне, бұл домбыраның үні бұрынғы қариялардың дауысы сияқты...» [10].

Алтыннан да қымбат дүниені қоқысқа тастау – бабалар мұрасына бүгінгі күнгі көзқарасты аңғартқандай. Домбыраны ұмытқан, қазақы қалпын жоғалтқан қараңғы адам қара

домбыра қадірін қайдан білсін! Қадірін білген адам сол мұрамызды су жаңа «Тойота-Камри-40» автокөлігіне де айырбастамайды. Жан жылытады. Жабыққан, қамыққан көңіліңе бір сәуле түсіреді. Қайрат Айтпай күйін ойнауға ынтық болған Әбікен Хасенов дүниеден өткенде Ахмет Жұбанов «Қазақтың он саусағын жерлеп жатырмыз», – депті.

1937 жылы жалған жаламен он жылға сотталып Сібірге айдалған күйші Қамбар Медетов ауылына хат жазып домбырасын сұратып алдыртыпты. Бұлатай Мұртаза: «Егер домбыра өмірімізден шығып кететін болса, біздің ұлттық мәдениетіміздің негізгі іргетастарының бірі жойылғаны деуге әбден болады», – депті [11]. Іргетасы құлаған үйді көз алдыңызға елестетіп көріңіз...

Кешегі Кеңестің қызыл қырғыны ән-күйлерді де «жазаға» тартып, сал-серілер, дәулескер күйшілер атыла бастады. Мүгілсін заманында келе-келе түйесі мен үйір-үйір жылқысы кең сахараға сыймаған Ахмет болыстың кенже қызы еді. Есімін ел тіке айтуға батпай оны Аққыз деп атап кеткен. Аққыз күйшіні де осы нәубет айналып өтпеді. Бірде ол қап аркалап тезек теруге шығады. Жұрт бұған таң қалады. Биліктің жандайшаптары «Кекірек атқан кешегі замандарың келмеске кетті! Тезек теріп, кедеймен тең болдыңдар! – деп қарқ-қарқ күледі. Аққыздың тезек теруге емес, іштегі бар мұң-зарын күймен сыртқа шығару үшін құла түзге шығып күй тартуға бара жатқанын, қаптың түбінде домбыра барын олар қайдан білсін! Аққыздың ала қанарының ішінде аунаған сондағы асыл мұраларының бірі – «Қайран, елім» күйі екен [12].

Қазақтың қара өлендерінде:

Бір күй бар домбырамның ішегінде,

Танылам домбырамен кісі елінде.

Дарымас домбыраға атқан оғың,

Құлпың да, түк қыла алмас кісенің де, – деген жолдар бар.

Құрманғазы Ақбайдың Әубәкірі деген байдан көп жылдардан бері бермеген әкесінің маңдай тер, табан ақысын сұрағаны үшін жазықты болып, қаныпезер Әубәкір көп адаммен келіп қапылыста Құрманғазыны ұстап, аяғына кісен салып арбаға жаяу тіркеп айдап әкетеді. Сөйтіп ол Орал түрмесіне қамалады. Сол жерде Лавочкин деген орыс жігітімен танысады. Соның көмегімен түрме күзетшілері арқылы бір домбыра алдырады. «Қайран шешем», «Түрмеден қашқан» осы түрмеде туған. Түрмеден қашып шыққаннан кейінгі туған «Лаушкен» күйі досы Лавочкиннің анасы Лавочкинаға арналған. Қазақтың жоғарыдағы «Құлпың да, түк қыла алмас кісенің де» деген жолдардың шындығы осы емес пе?! Домбыраға қосылып ән салып, күй тартқан адам домбырасыз отыра алмайды. Мәдидің де түрмеде домбырасы болған шығар?!

Кешегі Ұлы Отан соғысына домбыраларын алып барған, немесе майданда өздері домбыра жасап алған жауынгерлер аз болмаған. Солардың бірі Гурьевтік Сатқан Серікбосынов. Ол жайында майдандас досы Мұқтар Айтқазин: «... Құрманғазының дауылды күйлерін бірінен соң бірін төкті, дейді. – Сол шамырқанған күйі Махамбеттің:

Атадан туған аруақты ер

Жауды көрге жапырар

Үдей соққан дауылдай, -

дейтін, соған ілесе:

Еріскендей ер болса,

Соғыскандай жер болса,

Бірме-бірге келгенде

Әлі де болса бір тәңірге жылармын!, – дейтін термелерін отты уытпен өршелене айтты.

Сәл іркіліп, тоқтай қалса, домбырасын төсіне басып сәбиін еркелетіп отырған жандай мейірлене өбектейді. Біз оған тандана қарадық. Сатқан домбырасын қайта-қайта сүйіп, орнынан ұшып тұрды да кәрі қарағайдың түбіне барды. Ойланды. Төмен қарап, ұзақ мүлгіді. Ол басын көтеріп, зәулім қарағайдың ұшар басына шалқайып тұрып көз тікті. Сосын қарағайға жарқанатша тырмысып, тез-тез көтерілді де, домбыраны сүйіп, бір бұтаққа ілді. Іле жерге түсті. Қасымызға жетіп келді. Екі көзінен тамған жас омырауын сулапты. Жас бөрідей жұлқынып

жүретін айбынды жігіттің сынғанын қара. Сатқан үнсіз егіліп тұрды да қарағайға қарай қайта жүгірді. Жан сала өрмелеп, домбырасын бетіне басып, тағы сүйді.

Сол сәтте команда берілді. Біз жапыр-жұпыр сапқа тұрдық. Көзінен жасы сорғалаған Сатқан да жүгіріп кеп қатарымызға тұра қалды. Біз қалың қарды омбылап, мәліндей шұбалып, орман ішіне бет түзедік. Сатқан домбыра жаққа жалтақ-жалтақ қарап, бізбен бірге кете барды [13].

Жазушы Кемел Жүністегі түрмеде жүргенде украиндық шебер жігітке домбыра жасаттырып алады. Қазақ, қырғыз, түрікмен, өзбек, татар жастары бұған қуанып, мәз болып қалады. Әрқайсысы өз елінің бір әнін шертіп, шерін төгеді. Түрікмен Ораз: «Біздің дутар тап осындай», – деп балаша қуанса, Қырым татары Шауқат: «Бозала торғай, боз торғай» деп басталатын мұнды әнді көзіне жас ала отырып айтады. Башқұрт жігіті: «Біздің шалдарда осындай музыкалық аспап бар» деп таңданады. Бір күні бұларды тағы бір жаққа аударатын болады. Таңнан айқай-шу. Түрме надзирательдерінен басқа солдаттарды да жауып жіберген. Бет қаратпайды. Бірер киімді алуға да мұрсат жоқ. Кемел бас жағында тұрған домбыраға қол созды. Мұны байқаған кәртөшке мұрын орыс: – Отставить, – деп ақырды. – Қара бұларды... әндетпек... хе! хе! Бұл жерден не өліп, не мүгедек болып шығасындар.

Кемелдің қолы домбыраның ішегіне тиді. Боздаған үн шықты. Әлдебіреу желкесінен түйіп жіберді. Өңі бұзылып кетсе керек, қырымдық Марат ұстай алды. Шауқат «Бозала торғай...» деді мұнды үнмен. Әріптесім Зейнолла жетелей жөнелді. Жалтақтап артына бір қараған Кемел көзі тұманданып «Қош домбыра!» деді [6].

Атақты дәулескер күйші, ҚР еңбек сіңірген қайраткері, Құрманғазы атындағы Қазақ Ұлттық консерваториясының құрметті профессоры, Маңғыстау облысының және Ақтау қаласының құрметті азаматы, «Құрмет» орденді Сержан Шәкрат бір атақты сатирик ақынымызбен тастаяқ ойнапты. Секең бұл ойынға шорқақ екен. Бірақ бір шары қайыптан тайып лузаға түсіп кетеді. Сонда сатирик ақын күліп: «Енді қанша дегенмен таяқ ұстап жүрсің ғой, – депті. Ойланбай айтылған оспадар, оңбаған сөз! Сәкең:

– «Мен кейде өзімді сол айтқандай домбыра емес, таяқ ұстап жүргендей сезінемін. Себебі, домбыраның сәні болмай кетті, – дейді. – Қазір көпшілік шоушыл болып барады. Ал біздің қара домбырадан да керемет шоулар шығатынын ешкім ескермей жүр. Небір керемет күйлер бар. Тарихи күйлер, аңыз күйлер, айтыс күйлер. Соларға келісті сценарийлер, қызықты сюжеттер құрып, шебер күйшілерге ойнатып, әңгімесімен сахнаға шығарсаңыз, шоудың көкесі сонда болар еді. Әлгі айтқан шыжбақай әндер мен қылжақай күлкілерден асып түсетініне мен кепілдік беремін.

Мәселен, «Нар идірген» аңызы. Ботасы өліп, ыңыранып жылаған боз мая. Үйге екі домбырашы – бір шал, бір жігіт келіп, түйені иітуге ниет етеді. Иіткені шал-кемпірдің қызына үйленетін болады. Шал маяны иітеді, бірақ жас қыз оған шыққысы келмейді, жігітті сүйеді. Әрі қарай әңгіменің өрбитіні қызық. Шал күйін тартқанда түйе домбыраның шанағын иіскеlep, ыңырсып, оған еріп кетеді. Ой, шіркін, бұдан артық шоу болар ма? Өте дұрыс, құптарлық пікір. Лекция-концерттер керек! Орындаушы күй тарихын айта отырып күй шертсе, тыңдаушыларға жетімдірек болатыны сөзсіз!

Сержан Шәкрат бірде Маңғыстауға Президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы келіп халықпен кездесу үстінде сахнада домбыраны көріп «бере тұршы» деп сұрап алғанын, сосын сүйсініп, домбыраны шалып-шалып жіберіп «Жақсы екен көз көрген» әнін құйқылжытқанын айтып: «Әлі есімде, домбырашы бауырына қысып, мерейлене тартқаны. Менің сол домбырам «Президент ұстаған домбыра» деген қасиетке әлі күнге ие, – дейді. – Тағы бір келгенінде, 2005 жылы, Маңғыстаудың зиялы қауымымен кездесіп отырғанда маған сөз тиіп, аз ғана сөйлегеннен кейін: «Ал енді домбыраң қайда, күй тартпайсың ба?», – деп әзілдеді. Протоколда күй тарту деген қаралмаған, тек домбыраны құрметтеп, мені күйші ретінде танығаны белгілі болды.

Нұрсұлтан Әбішұлы қазақ елін мәңгілікке сілтеп, оның жарқын болашағын, нұрлы жолын меңзеп отыр. Сол жолда Ұлы Даланың үні домбыра да қалыс қалмай, бағы лаулап жанса екен деген ұлы арманымыз бар [14].

Бұл домбыраны жанындай сүйіп, аялаған әр қазақтың арманы. Сержан Шәкрат туралы кезінде «Егемен Қазақстан» газетінде ақын, публицист Темірхан Медетбек «Саңлақ», Светкали Нұржан «Алтын орда» газетінде «Күй Құтпан» атты, Әбіш Кекілбай «Егемен Қазақстан» газетінде «Сермей тартқан семсер күй» деген мақала жазды. Т.Медетбек С.Шәкраттың жеткен жетістіктерін егжей-тегжейлі таратып айтып, очеркін домбыра жайындағы мына өлеңмен түйіндейді:

Ол жыласа –
Көрінеді жан көзге,
Ол жыласа –
Құйылады қан көзге.
Жылап-жылап көмейінен қорғасын
Балқып, еріп бара жатыр бір кезде.
Төзімінді, шыдамыңды қамшылап,
Шыдар болсаң, осыған сен қал шыдап, –
Балқып аққан қорғасын жас шырғар
Жүрегіңе,
Жүрегіңе
Тамшылап... [15].

Ақын, қоғам қайраткері Кәкімбек Салықовтың домбыра тартып, ән салуы да оның ұлттық болмысынан ажырамағанын аңғартады. Кәкімбек ағамыз Үкілі Ыбырайдың «Гәккуінің» төрт түрін тамылжыта орындайтын. Фариза апамыз Құрманғазының дауылды күйлері мен Дәулеткерейдің шер толқытар шертпелерін нәшіне келтіріп тартатын.

Осы сияқты Торғай, Қостанай облыстарының әкімі болған, бұл күнде Қостанай ардагерлер кеңесінің төрағасы Кенжебек Үкіұлының да домбыра тартып, оны қатты қадірлейтіні куантады. Күй, күй-аныздары туралы, дәулескер күйшілер жөнінде материалдар жазып тұрады. Кенжекең әкім болып тұрған кезде Құрманғазы атындағы Алматы мемлекеттік консерваториясының онбес түлегін Қостанайға шақырып, барлығын баспанамен қамтамасыз етті. Бұл өнерлі жастар Елубай Өмірзақов атындағы облыстық филармонияның жанынан «Ақжелен» атты фольклорлық-этнографиялық ансамбль құрып, талай шет елдерге қазақ өнерін таратты. Күні кеше ғана оқыс оқиғадан қайтыс болған талант, ансамбльдің жетекшісі, соңғы жылдары облыстық филармонияның директоры қызметін атқарып жүрген Назымбек Молдахметов ансамбльді кеңейтіп қазақ ұлттық халық аспаптар оркестрін ұйымдастырды, ол қазір республикадағы музыкалық белді ұжымға айналды.

4. Қорытынды

«Көркем әдебиет адамзаттың жан дүниесін ізгілендіру үшін жаралған», «Әдебиет адамзат рухының тәрбиешісі», «Тіл қазақтың қазынасы» дейміз. Домбыра үні де адамзаттың жан дүниесін қозғап, ізгілікке бастайды, ішкі рухын көтереді. Онда да ата-бабаларымыздың арманы, сан ғасыр бойғы өкініші, өткен жолы, көрген қайғы-қасіреті, қуанышы, өкініші, өткен өмірі бар.

Бұл жайында талантты сыншы, әдебиеттанушы Бағашар Тұрсынбайұлы «Саусақтағы әуен» атты мақаласында: «Аза бойынды қаза қылатын, ықылым заманның қамырықты сазын, тұла бойынды бірде елжіретіп, енді бірде көңіліміздің сарайын жарық нұрға бөлейтін, өкіндіріп, өксітетін, қуандырып-қайғыртатын, мәнін толық түсініп болғанша дегбірінді алып, ала құйын күйге душар ететін күй құдіреттің сөзден артық дейтін қандай қасиеті бар екен?! Түсінген адамға артық та емес, кем де емес, екеуі де бір жерден шығып, жүрек сазы, жүрек сөзі болып қала береді [16], – дейді. Домбыра үні – қазақтың жанының үні...

Ақын Өтеген Оралбаев «Ана тілі» газетінде жарық көрген «Даланың дауысы домбыра» деген мақаласының соңында «Ұлттық домбыра күнінің ғұмыры ұзақ болуы үшін осы іске мұрындық боларлық азаматтардың назарына мына жайларды да бере кетсек деп едім», – деп он бір ұсыныс айтқан екен. Біздің оған қосарымыз – лекция-концерттер өткізіп, күй орындар алдында оның тарихын айтып түсіндіру, ұлт-аспаптар оркестрлері басшыларының, сондай-ақ

елімізге танымал Сержан Шакрат сияқты қарт домбырашылар мен Секен Тұрысбек т.б. күйшілердің мұң-мұқтажын, ақыл-кеңесін тыңдап, соған орай жұмыс істеу (көмектесу, домбыра сапасын арттыру, қазақтың қоңыр үніне лайық ішек дайындату, күйлерді оркестрге түсіру, оған ақы төлеу, ұлттық музыканы дамыту, күйшілік мектептер мен олардың оркестрде төл сипатымен орындалуы мәселелері, оларға не кедергі, т.б.»).

Әдебиеттер тізімі

- Рахим Е. Таңбалы тас // Жас Алаш, – 2005.
Жәкішева З. Қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптары / Алматы кітап баспасы. – 2008.
Медеубекұлы С. Домбыра / Алматы: «Өнер», – 1996.
Райымбергенов А., Аманова С. Күй қайнары / Алматы: «Өнер», – 1990.
Жүністегі К. Домбыраның қоңыр үні // Егемен Қазақстан, – 2018.
Елеукунов Ш. Қаныш аға домбырасы // Жұлдыз. – №4, – 1999.
Әлімақын Д. «Ауыр ойлардан домбыра шертіп отырып арыламын» // Қазақ әдебиеті, – 2019.
Нұрғалымұлы Ұ. Олжа // Егемен Қазақстан, – 2017.
Асан М. Ала қап ішінде ойнаған сарын // Егемен Қазақстан, – 2020.
Жақанов І. Қарағайға ілінген домбыра // Егемен Қазақстан, – 2020.
Шәкірат С. Домбыраның сәні кетіп бара ма? // Ана тілі, – 2016.
Медетбек Т. Саңлақ // Егемен Қазақстан, – 2009.
Тұрсынбайұлы Б. Саусақтағы әуен // Егемен Қазақстан, – 2017.

OSPANULY, S., MYRZAGALIEVA, K.M., DOMBRA

В статье рассказывается о происхождении названия этого простого музыкального инструмента, его история, традиционные названия лада в различных странах, ударах на домбре, и о личностях, которые его особенно ценили и любили.

Ключевые слова: домбра, инструмент, казах, нота, казахское искусство, лады, кюй, исполнитель кюев.

OSPANULY, S., MYRZAGALIEVA, K.M., DOMBRA

The article tells about the origin of the name of this simple musical instrument, its history, the traditional names of the keys in various countries, the strikes on the dombra, and the personalities who especially appreciated and loved it.

Key words: dombra, instrument, kazakh, note, kazakh art, frets, kyui, performer kyuev.

ӘЖЖ 37.02

Хамзина, К.Б.,

*педагогика ғылымдарының магистрі,
педагогика және психология
кафедрасының аға оқытушысы
А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ
Қостанай, Қазақстан*

ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ ІСІНДЕГІ ХАЛЫҚТЫҚ ПЕДАГОГИКА

Түйін

Мақалада ұлттық тәрбие ісіндегі тал бесіктен жер бесікке жеткенге дейінгі салт, дәстүр, әдет-ғұрып үлгілері мен өнегелері қарастырылды. Халық педагогикасы ғылыми педагогиканың ережелері мен заңдылықтарының қалыптасуынан бастау алғандығы айтылады.

Кілт сөздер: этнопедагогика, оқыту, білім, салт, дәстүр, әдет-ғұрып, тәлім-тәрбие.

1. Кіріспе

Этнопедагогика – халықтың тарихи өмір тәжірибелерін жүйелеп тұжырымдаған ұлттық тәлім-тәрбие туралы ғылым. Қазақ халқының ұлттық тәрбие құралы – этнопедагогика пәні ғылым ретінде қалыптасып, пән ретінде мектептерде, жоғары оқу орындарда оқытыла бастады. Ғасырлар бойы дамып, қалыптасқан, ауыз әдебиетінен, халықтың салт-дәстүрлері мен ұлттық тәрбиелік ойлардан құрылған этнопедагогиканың ғылыми мәні өте үлкен екендігі белгілі.

Этнопедагогика – белгілі бір халықтың өзіне тән ерекшелігі бар дүниетанымдық, тәрбиелік мәні мол мәдени мұрасы болып табылады. Қазақтың халық педагогикасы яғни, ауыз әдебиеті мен салт-дәстүрлері педагогика ғылымының бір қайнар көзі ретінде ғасырлар бойы дүниетанымдық және тәрбие құралы болып қалыптаса отырып, ұлттық мәдени мұраға айналды. Ұлттық мәдениет пен халықтың білімді дамытудағы тәлім-тәрбиелік ойларының жазбаша түрде нұсқа болып қалуы – ұлттық тәлім-тәрбие ісіндегі негізгі бір өзекті арқауы болып табылады. Этнопедагогика пәнінде халықтың оқу, білім, тәлім-тәрбие т.б. мәдени болмысындағы ұлттық ерекшеліктері көрінеді. Ұлттық мәдениет тек ана тілінде, төл әдебиеті мен ұлттық білім негізінде дамып отырады. Мемлекеттік мәртебеге ие болған тілімізде этнопедагогика ғылымын пән ретінде жүргізудің, халықтың санасын ұлттандырудың ерекшелігі мол. Халықтың әлеуметтік-мәдени және рухани құндылықтары, дәстүрлері адамның тұлға болып қалыптасуында, оның адамгершілік және еңбек қасиеттерін қалыптастыруда, тұтас алғанда жеке адамды әлеуметтендіруде әрдайым маңызды рөл атқарған.

Қазақ халқы бала тәрбиесіне үлкен мән беріп, оның ережелері мен қағидаларын жасағандардың бірі болып табылады. Халықтың жасаған тәлім-тәрбиесінің тәсілдері мен ережелері өте көп. Атадан балаға мирас ретінде халықтың ғасырлар бойы жасаған зор еңбектерін жазып қалдыру бүгінгі күн талабы болып саналады. Ұлттық тәрбие ісіндегі тал бесіктен жер бесікке жеткенге дейінгі салт, дәстүр, әдет-ғұрып үлгілері мен өнегелері баланың өсу жолымен беріліп отыр.

2. Материалдар мен әдістер

Халық педагогикасымен айналысушылар қоғам дамуының алғашқы сатыларында-ақ тәрбиеге өзіндік көзқарас болғандығын, мақсатқа сай тәрбиелеудің жолдары ойлас-тырылғандығын мәлімдейді. Қазақ этнопедагогикасының қайнар-бұлағы біздің заманымызға дейінгі дәуірден бастау алады. Ұлттық мәдениеттің тегі сол ұлттың ұлт болып қалыптаспай тұрған кезінен бастап-ақ жеке ұлыстардың ұрпағын тәрбиелеуден туындағаны белгілі. Балалардың жан-жақты дамуы үшін, әсіресе сұлулық пен сымбаттылыққа қанық болулары үшін оқу-тәрбие үрдісінде халықтық педагогиканы қолдану өте маңызды. Адамдардың эстетикалық сезімдері олардың өмірінде зор роль атқарады. Әсемдікті көре, түсіне, жасай білу адамның рухани өмірін байытады, қызғылықты етеді, оған ең жоғары рухани ләзаттануға мүмкіндік береді. Біз әр адамның адамгершілікті тұлғалық мәнін жан-жақты дамытуға ұмтыламыз, сондықтан әр баланың сезімін нәзіктігін, көркемдікті, әсем нәрсені сүйенетіндей етіп дамытуымыз керек. Адамның әсемдікті және жексұрындықты, сәулеттілік және ождансыздықты, қуаныш пен қайғыны т.б. түсінуіне байланысты, оның саналы тәртібі мен мінез-құлқы айқындалады. Осыдан келіп адамның әсемділікке шынайы көзқарасы мен мұраттары болуы керек екендігі шығады. Оқушылардың жалпы мәдениеті, яғни эстетикалық тәрбиенің маңызды жақтары ізеттілік, ұқыптылық, жылы шырайлылық, қайырымдылық, тазалықты сақтау т.б. Жалпы эстетикалық мәдениет – бұл қатынас эстетикасы, киім-кешек эстетикасы, үй-жағдай эстетикасы, манера, дене қимылы, т.б. А.С. Макаренко еңбектерінде бұл проблемаға зор мән берілген. Жеке адамның сыртқы мәдениеті мен ішкі дүниесінің ұштасып жатуы эстетикалық сұлулықтың белгісі. А.П. Чеховтың сөзімен айтқанда адамда: бет, киім, жан, ой – бәрі сұлу болу керек [1].

Этнопедагогика ұғымын айналымға тұңғыш енгізген чуваш ғалымы Г.Н. Волков. Этнопедагогика – халықтың тәрбиелік тәжірибесін, оның көзқарасын зерттейтін ғылым, сонымен қатар тұрмыстық педагогикасы, ұлт, ру, тайпа педагогикасы туралы ғылым. Зерттеу объек-

тісі халықтың тәлім-тәрбиесі жөніндегі ұғым түсініктері, дәстүрлері, тәжірибесі болып табылатын ғылым саласы ретіндегі этнопедагогика қалыптасу, даму үстінде. Әсіресе соңғы жылдары оның зерттеу пәні, әдістері туралы, халықтық педагогикалық идеяларды бүгінгі тәрбие теориясы мен практикасында жүзеге асыру жолдарының мәселелері туралы зерттеулер едәуір көп. Бұлардың ішінде халықтық педагогиканың пайда болуы мен дамуы, қазіргі жайы жан-жақты сөз етіліп, оның теориялық-әдістемелік мәселелерін анықтауға бағытталған еңбектердің маңызы айтарлықтай [2].

Сонымен қатар, көптеген зерттеуші ғалымдар бұл мәселенің соншалықты маңыздылығына ат-үсті қарайтын секілді. Қазақ ғалымдары А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж. Аймауытов халықтық педагогиканың тәжірибесін зерттей білуге ерекше мән берді. Сондықтанда, этнопедагогика, халықтық педагогика мәселелеріне қатысты ой түйіндерді Г.Н. Волков, К.Ж. Кожакметова, Е.Л. Христова, З.Ә. Әбілова, Қ.Б. Жарықбаев, Ә.Табылдыев сияқты ғалым зерттеушілердің осы мәселені жан-жақты зерттеген еңбектерінен кездестіреміз.

Этнопедагогика зерттеуші ғалым А.Ә. Измаилов: «Халық педагогикасы ұрпақтан – ұрпаққа көбінесе ауызша түрде жалғасып келе жатқан, халықтың тарихи және әлеуметтік тәжірибесінің жемісі, оның іс-жүзінде тексерілген білімінің мағлұматтарының жиынтығы. Халық педагогикасының ескерткіштері, халық ертегілерінде, аңыздарында, жырларында, мақал-мәтелдерінде сақталып, ұлттық салт-дәстүрлер арқылы өзінің көрінісін беріп отырады» – деп орынды атап көрсеткен.

Халық педагогикасы ұғымына көптеген зерттеуші ғалымдар өздерінше анықтама береді. Солардың арасынан Г.Н. Волковтың берген анықтамасын ұсынамыз: Халықтық педагогика – тәрбие мәселелері жөніндегі эмпирикалық мағлұматтардың және білімдердің жиынтығы. (1958) Халықтық педагогика – халық ауыз әдебиетіндегі, салттарындағы, ырымдарындағы, балалар ойындары мен ойыншықтарындағы сақталған педагогикалық мағлұматтарымен тәрбиелеу тәжірибесінің жиынтығы (1974).

Халықтық тәрбие тарихи даму үрдісіндегі тірі дене болып табылады. Халықтық педагогиканың әлеуметтік бағыттылығы, әсіресе көне жазба ескерткіштерде мақалдар мен мәтелдер, ертегілер мен жырлар, бата, тілек секілді тәрбие құралдарында толығырақ бейнеленген. Қазақ этнопедагогикасының қайнар-бұлағы біздің заманымызға дейінгі дәуірден бастау алады. Ұлттық мәдениеттің тегі сол ұлттың ұлт болып қалыптаспай тұрған кезінен бастап-ақ жеке ұлыстардың ұрпағын тәрбиелеуден туындағаны белгілі.

Қазақтың жазу мәдениеті арқылы белгілі болған ұлттық педагогикалық ойлардың тарихы ертедегі тас жазулардан (Күлтегін, Білге қаған т.б.) басталады. Одан кейінгі қолжазба, баспа арқылы бізге жетіп, оқу-жазу үрдісімен этнопедагогиканың арқауы болған тәлімдік ойлар тарихы өзектестігімен ұлттық педагогиканың (этнопедагогиканың) дамып ғылым болып қалыптасқандығының айғағы.

3. Нәтижелер мен талқылау

Қазақтың жазу мәдениетінде Қорқыт атаның тәрбиелік мәні зор жырлары мен мақал-мәтелдері, Әл Фарабидің ұлттық мәдениет пен ғылым, білім, поэзия, музыка жөніндегі тұжырымдары, Ахмет Яссауидың діни тәрбиенің мәні туралы ойлары, Жүсіп Баласағұнидің кемелді болу жолдарын көрсетуі, Мұхаммед Хайдар Дулатидың ұлы тәлімгерлік ойлары, Абайдың өсиеттері, Ыбырайдың педагогикалық ойлары, Шоқанның ел мәдениетін арттыру үшін істеген әрекеттері, Ахмет Байтұрсыновтың ұлттық білім беру жүйесі, Мағжан Жұмабаевтың қазақ педагогикасын түзеуі, Жүсіпбек Аймауытовтың қазақ психологиясы ғылымын зерлей бастауы, кейінгі ғалымдардың қазақ этнопедагогикасын ғылым ретінде қалыптастырып, пән ретінде оқытуға ұсынуы ұлттық педагогиканың (халық педагогикасымен педагогикалық ойлардың), сонымен бірге қазақ этнопедагогикасының дамып, қалыптасқандығын көрсетеді.

Қазақ халқының өте әрідегі ата-бабаларының өмір сүрген кезінен (Түрік қағанаты) бастау алып, күні бүгінге дейін кәдесіне жарап келе жатқан рухани мұраның бірі – халықтық педагогика. «Халықтық педагогика, – делінген Қазақ кеңес энциклопедиясында, – тәрбие жөніндегі халықтың педагогикалық білім тәжірибесі. Халық педагогикасын зерттеу негізіне

педагогикалық мазмұн мен бағыттағы халық ауыз әдебиетінің шығармалары, этнографиялық материалдар, халықтық тәрбие дәстүрлері, халықтық ойындар, жанұя тәрбиесінің тәжірибелері т.б. жатады. Халық педагогикасының негізгі түйіні еңбек тәрбиесі және өндірістік білім, дағды, шеберліктерді ұрпақтан ұрпаққа қалдыру». Ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық тәлім-тәрбиенің белгілі жүйесінде жас буын жадына біртіндеп сіңіріп отыратын арнаулы жолдар, тиісті тәсілдер де болған. Мақал-мәтелдерде адамгершілік, имандылық тәрбиесіне байланысты әдеп-ғұрыптар насихатталса, жұмбақтар мен айтыстарда – ақыл-ой тәрбиесі, өлең, жыр-дастандарда – әсемдік (эстетикалық) тәрбиесінің негізгі принциптері, ал ертегілер халықтық тәрбиенің сан алуан мәселелерін қозғайтын тәлімдік материал ретінде пайдаланылған. Демек, халықтық педагогика – тәлім-тәрбиелік ой-пікірдің ілкі бастауы, халықтың рухани мұрасы. Бұл жердегі еске алатын негізгі жайт: осындай халықтық мұралардың бәрі бірдей кәдеге жарай бермейді, олардың озығы мен қатар тозығы да бар. Ең негізгі мәселе – бұларды бүгінгі күннің талап тілегімен байланыстыра пайдалана білу болмақ. Егеменді еліміздің пердесі ашылмай, шіркеуленіп келген ұлттық тәрбиесі жиырмамыншы ғасырдың тоқсаныншы жылдарынан бастап, еркін қолға алынды да, көптеген оқыту бағдарламалары мен оқу құралдары пайда болды. Ғалым К.Оразбекова «Иман және инабат» (1993) деген кітабында имандылық-ұлттық тәрбиенің негізі деп көрсетіп, қазақ этнопедагогикасының бір қайнар көзін ашты. М.Оразаев, М.Смайлова сияқты педагогтар «Қазақ халқының салт-дәстүлері» деген кітап жазып, қазақ этнопедагогикасының салт-дәстүрге байланысты саласын айқындады. Профессорлар Қ.Жарықбаев пен Ә.Табылдиев «Әдеп және жантану» (1994) оқулығын жазып, қазақ этнопсихологиясы мен этнопедагогикасы ғылымының негіздерін айқындады. Ғалым С.Ғаппасов «Ізгілік әліппесі» (1995) «Халық педагогикасының негіздері» (1996) деген еңбектерінде қазақ этнопедагогикасының ғылыми-медициналық және танымдық ерекшеліктерін дәлелдеді. Ә.Табылдиев «Қазақтың халық педагогикасы және тәрбие» атты еңбегі арқылы қазақтың ауыз әдебиеті мен салт-дәстүрлерінің тәрбиелік мәнін ашып берді. Профессор С.Қалиев «Қазақ этнопедагогикасының негіздері және тарихы» (1998) деген оқу құралы арқылы қазақ этнопедагогикасының қайнар-бастауы біздің заманаымыздан бұрын белгілі бола бастағандығын дәлелдеп, бұл ғылымның теориялық негіздерін айқындап берді. Зерттеушілер Ұ.Асыллов пен Ж.Нұсқабаев «Әдеп» атты оқулығында (1999) қазақтың салт-дәстүрлеріндегі тәлім-тәрбиелік мақсаттарды жеткізе дәлелдеді.

Қазақ халқының тәлімдік мәні зор ой толғаныстары бесік жыры мен батырлық эпостарда, ертегілер мен аңыздарда, шешендік сөздер мен айтыс термелерде, мақал-мәтелдерде көптеп кездеседі. Мұндағы ұрпақ тәрбиесінің негізгі түйіні – адамгершілік-имандылық, ақыл-ой, еңбек, эстетика, дене, отбасы тәрбиесіне байланысты мәселелерге келіп тіреледі.

Этнопедагогика ғылымы екі саладан тұрады: халықтың ауыз әдебиеті мен салт-дәстүрлерінен құралған ауыз әдебиеті және ұлттық тәлім-тәрбиенің жазу мәдениетіндегі көрінісі. Халықтың игі әдеттері дағдылана келе әдет-ғұрыпқа, әсерлі әдет-ғұрыптар салт-дәстүрлерге айналып, халықтың өмірінде қалыптасқан салт-дәстүрлер салт-сана болып қалыптасқан. Халықтың салт-дәстүрлері рәсімдер мен жөн жоралғылар, рәміздер, ырымдар мен тыйымдар, түрлі сенімдер арқылы өмірде қолданыс тауып келеді. Оның бәрі толысып, дамып, жаңарып отырады [3].

Салт-дәстүр дегеніміз – халықтардың кәсібіне, сенім-нанымына, тіршілігіне байланысты қалыптасқан ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отыратын қоғамдық құбылыс [4]. Халықтың мәдени дәстүрлері: ізеттілік, қайырымдылық, мейірімділік, қонақжайлылық, имандылық, иман-жүзділік – барлық мәдени үлгі өнегелі іс-әрекеттердің көрінісі әдеп деп аталады. Қазақ халқының осы игі дәстүрлерін айқындап, дәлелдей келе, халықты рухани тазалығы жағынан алып, қазақ халқын әдепті, яғни қайырымды, мейірімді халық деп атауға әбден болады.

Әрбір халық оқыту мен тәрбиелеу тәсілдері мен амалдарын, қарапайым педагогикалық амалдарды қалыптастырды. Ұлы педагог К.Д. Ушинский: «Алғашқы тәрбиеші – халық» деп бекер айтпаған. Халықтық педагогика өскелең ұрпақтың бойында рухани және физикалық қасиеттерді қалыптастырудың саналы және мақсатқа бағытталған іс-әрекеті тұрғысынан

пайда болды. Дін, өнер, ғылымның пайда болуынан тәрбиенің мазмұны да күрделенді. Қоршаған әлем туралы білім жүйесі тәрбие мазмұнына ықпал етті. Әрбір ұрпақ бұған өзіндік үлесін қосты. Ұлт мәдениетін ғылыми-әдістемелік тұрғыдан терең зерттеп, тұңғыш рет құнды еңбек жазған атақты тарихшы ғалым Лев Гумилев өзінің «Халықтар қалай пайда болады және жоғалады?» деген атақты еңбегінде дүние жүзіндегі халықтардың пайда болу, өсу, өркендеуін және олардың біртіндеп өшіп, жоғалу заңдылықтарын диалектикалық тұрғыда, тарих, география және биология ғылымдары негізіне сүйене отырып, этнос туралы ғылыми дәйекті анықтама береді: «Этнос дегеніміз – жер бетіндегі белгілі бір тіршілік аймағы мен әлеуметтік ортаның бірлігінде жатқан салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілігі, шаруашылық кәсібі, мінез-құлқы, тілі мен мәдени мұрасы бір халықтар тобы». Өткен ғасырдың 60-жылдары көрнекті кеңес ғалымы Г.Н. Волков педагогикалық әдебиеттерде тұңғыш рет «этнопедагогика» деген ұғымды енгізді. Ғалым бұл ұғымға қатысты төмендегідей пікір білдірді: «Этнопедагогика – халықтың жас ұрпақты тәрбиелеу тәжірибесі туралы, олардың педагогикалық көзқарастары туралы ғылым».

Халық педагогикасы – халықтың ауыз әдебиетінде, салт-дәстүрлерінде, ырымдарында, балалар ойындары мен ойыншықтарында кездесетін педагогикалық мағлұматтар мен тәрбиелеу тәжірибесінің жиынтығы. Эностық педагогика тарихи жағдайда қалыптасқан ұлттық мінездегі ерекшеліктерді зерттейді. Онда халыққа қажетті қасиеттерді қалыптастыру үшін пайдаланылатын педагогикалық мақсаттың, міндеттердің, әдіс-құралдардың, тәсілдердің жиынтығы мен өзара байланысы қарастырылады». Мұнан әрі ол этнопедагогиканың зерттеу тақырыбы – тәрбие, ал тәрбие нысаны – адам, тұлға», – деп атап көрсетеді. Әр жылдары халық педагогикасын ғылыми-педагогикалық тұрғыда зерттеудің қажеттілігі туралы пікірлерді профессорлар В.Ф. Афанасьев, В.Х. Артюнян, А.Ш. Гашимов, И.Я. Ханбиков, А.Ф. Хинтибизде, А.Э. Измайлов, т.б. ғалымдар айтқан. Этнопедагогикалық зерттеулердің кеңестік дәуірдегі маңызы мен мәні, қажеттілігі мен көкейкестілігі жөнінде және оны ғылыми педагогиканың құрамдас бөлігі деп қараудың керектігі туралы педагог-ғалымдар: И.Т. Огородников, В.М. Коротов, А.Г. Гординалар да келелі пікірлер айтқан. Осы ойларды қорыта келе, этнопедагогика – этникалық топтардың балаларды оқыту мен тәрбиелеудегі эмпирикалық тәжірибесі мен отбасының, рудың, тайпаның, халықтық адамгершілік-этикалық және эстетикалық көзқарастары туралы ғылым», – деп түйіндеуге болдады.

Халықтық педагогиканың мақсаты – халықтық салт-дәстүрді, өнерді дәріптейтін, ана тілі мен дінін қадірлейтін, Отанын, елін, жерін сүйетін, жан-жақты жетілген, саналы намысқор, патриот азамат тәрбиелеу. Бұл пәннің міндеті халықтық тәрбие түрлерін оқушы жастардың бойына сіңіріп, білім, білік дағдыларын дамыту, сөйтіп, дене еңбегіне де, ой еңбегіне де қабілетті, нарық жағдайында өмір сүруге икемді, жан-жақты жетілген азамат етіп шығару. Ол жан тәрбиесі мен тән тәрбиесін қатар жүргізе отырып, оқушы жастардың қайрат жігерін, ақыл-ойын халықтың өнер туындылары негізінде оқытып тәрбиелеу арқылы іске асырылады. Этнопедагогика халықтық педагогиканы түсіндіреді. Ол – халықтық тәрбиенің тарихы мен теориясы туралы ғылым. Халықтың педагогикалық даналығы халықтық тәрбие құралдарын толық пайдаланған жағдайда дәл осылар педагогика ғылымын байытуға; халыққа білім беруді жаңартуды жүзеге асыруға; отбасы, балабақша, кәсіби оқу орындары тәрбие проблемаларын шешудегі одағын нығайтуға елеулі үлес қосатын бастау болып табылатындығын ескеру керек. Этнопедагогикадағы бала денсаулығы мен денесінің жетілуі жөніндегі қамқорлық, ақыл-ой мен еңбекке дайындық, саналы адамгершілік-эстетикалық тұрғыда бағыттау, мінез-құлықты реттеу, өзін-өзі тәрбиелеу мен қайта тәрбиелеу, яғни тұлға қалыптастырудың бүкіл жетекші бағыттарын қамтитын аса бай фактілермен танысу болашақ мамандардың оқытылатын материалға қызығушылығын арттырады.

Этнопедагогикада кең теориялық қорытындылауды талап ететін, проблемалармен қатар фактілік материалдар жинақтау, тереңдеп зерттеу мен талдауды қажет ететін жекелеген мәселелер де аз емес. Оның алдында шешілуі ең алдымен педагогика мен этнографияға мәнді жәрдемін тигізетін ақыл-ой тәрбиесінің құралы ретінде; зекті міндеттер тұр. Бұларды

төмендегідей тақырыптармен белгілеуге болады: отбасы педагогикасы, әлемдік халықтардың мақал-мәтелдері және олардың жас ұрпаққа адамгершілік тәжірибесі берілісін қамтамасыз етудегі рөлі; жұмбақтар ақыл-ой тәрбиесінің құралы ретінде; халық ертегілері халықтың педагогикалық кемеңгерліктің жарқын талпыныстары ретінде; халық әндері және олардың балалар мен жастарға эстетикалық тәрбие берудегі рөлі; балалар мен жастар ортасы, оның педагогикалық қызметтері; дүние жүзі халықтарының бесік жырлары ана поэзиясының, ана мектебінің және педагогиканың көрнекті жетістіктері ретінде, балалар ойындары мен шығармашылығы.

4. Қорытынды

Сонымен, этнопедагогика ғылымының алдында үлкен өзекті міндеттер тұр. Халық даналығы қамқорлығының түйірлерін жинау, халықтың тәрбиенің негізгі категориялары мен заңдылықтарын анықтау, оларды басқаратын әлеуметтік-экономикалық факторларды белгілеу, халықтық педагогикалық дәстүрлердің өмір сүргіштігінің себептерін айқындау және олардың қоғамының қазіргі рухани өміріне енуі жүйесін белгілеу этнопедагогикалық зерттеулердің аса маңызды міндеттері болып отыр.

Енді халықтық педагогиканың ғылыми педагогикамен байланысы қандай дегенге келейік.

1. Халық педагогикасында тәрбие ісін баланың жас ерекшелігін ескере отырып жүргізуді талап еткен. Мәселен, «Ұлыңа бес жасқа дейін патшадай қара, он бес жасқа дейін қосшыңдай сана, он бес жастан асқан соң ақылшы досыңдай бағала» деген мәтел баланы еркін тәрбиелеудің, көмекшім деп үмітпен қараудың, ақылшым деп тең санаудың қажеттігін меңзейді. Ал бұл ғылыми педагогиканың ынтымақтастық принципімен қабысып жатыр.

2. Халық педагогикасында тәрбие ісін әр баланың жеке бас ерекшеліктерін ескере отырып жүргізуді де ескертеді. «Баланы туады екенсің, мінезді тумайды екенсің», «Бір биеден ала да туады, құла да туады», «Балаңа үміт арту – әкенің парызы, ақтау – баланың қарызы» деп ой түйіндеген.

3. Халық педагогикасы баланың тәрбиесі туған, өскен ортасына, ата-ананың, отбасы үлкендерінің, ұстаз үлгісіне байланысты деп қараған. Өскен ортаның тәрбиедегі әсері жөнінде А.С. Макаренко, Н.К. Крупская, А.В. Сухомлинский, А.Құнанбаев, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев сынды ұлағатты ұстаздардың ой-пікірлері де халық педагогикасын қағидаларымен үндесіп жатыр.

4. Халық педагогикасының тағы бір принципі балаға үлкен талап қоя білуге, оның жеке басын қадірлеуге негізделген. Баланың жіберген қателіктерін үлкендер дер кезінде бақылап, дұрыс жолға салуды мақұлдаған. «Ата – балаға сыншы», «Баланың балалығында әкенің даналығы бар», «Ақырып айтқаннан ақылмен айтқан артық» деген мәтелдер осы ойды құптаудан туған. Яғни, тәрбиешінің жылы жүректі болуын, тапқырлық тәсілмен тәрбиелеуін орынды санаған.

5. Шәкіртті тәрбиелеу, оқыту барысында ақыл-ойын дамыту бүгінгі педагогиканың ең көкейкесті мәселелерінің бірі. Дамыта оқытып тәрбиелеу ісі асқақ арманмен байланысты. Осыны құптаған ата-бабамыз «Армансыз ұлан-қанатсыз қыран», «Арманы жоқтың пәрмені жоқ» деп, келешекті қиялдай білетін азамат тәрбиелеуді мақсат етіп, жас жеткіншекті арманға, ой дербестігіне тәрбиелеуді мақсат еткен.

6. Халық педагогикасының негізгі принциптерінің бірі – тәрбиенің біртұтастығы. Халқымыз жас ұрпақты өмірге дайындап, «сегіз қырлы, бір сырлы», жан-жақты жетілген азамат етіп тәрбиелеу үшін бар мүмкіндікті сарқа пайдаланған. Кез-келген тәрбие құрамына талдау жасасақ, тәрбиенің түрлері іштей сабақтасып жатады. Оны бесік жырынан, бата-тілектер мен терме-толғаулардан байқауға болады. Тәрбие ісін кешенді жүргізуді ғылыми- педагогикалық еңбектер де қуаттайды.

7. Халық педагогикасы отбасы үлкендерінен бастап, ауыл ақсақалдары, өнер иелері түгел қатынасатын ұжымдық тәрбие ісіне негізделген. Халықтық педагогикада «Көп қорқытады, терең батырады», «Көпке қарсылық – құдайға қарсылық», «Көп талқысы – тез» деп

ұжымдық тәрбиені құптаған. Ал ұжымдық тәрбиеге ғылыми педагогика да ерекше мән берген.

Этнопедагогика – (гр. *Ethnos* – халық, *pedagogike* – бала тәрбиесі туралы ғылым) педагогика ғылымының саласы. Оның қарастыратындары: нақты халық (ұлттық педагогика) үшін дәстүрлі тәрбие және оқыту түрлері, әдісі, міндеті, тапсырма және мақсаттарын зерттеу; әр түрлі халықтарға тән тәрбиемен оқудың салыстырмалы спецификасының зерттеуі; сол немерсе басқа этникалық қоғамның өкілдерін оқытумен тәрбиелеудегі ұлттық психологияның әсерінің анализі; оқыту әсерімен педагогикалықтың жүзеге асырылуы және ұйымдастырылуы дағы бұл процестің заңдылықтарының есебі [5].

Қорытындылай келе, халық педагогикасы ғылыми педагогиканың ережелері мен заңдылықтарының қалыптасуына бастау алған.

Әдебиеттер тізімі

Қоянбаев Ж.К. Педагогика / Алматы, – 2001.

Әбілова З.Ә. Этнопедагогика / Алматы, – 1997.

Табылдиев Ә. Қазақ этнопедагогикасы / Алматы, – 2000.

Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі / Алматы, – 1995

Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика / Павлодар: ЭКО ҒӨФ. – 2006. – 482 б

ХАМЗИНА, К.Б.,

НАРОДНАЯ ПЕДАГОГИКА В НАЦИОНАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

В статье рассматриваются образцы обычаев, традиций, обычаев и нравов в национальной воспитательной деятельности от рождения до конца жизни. Отмечается, что народная педагогика берет свое начало с формирования положений и закономерностей научной педагогики.

Ключевые слова: этнопедагогика, обучение, образование, обычаи, традиции, воспитание.

КНАМЗИНА, К.В.,

FOLK PEDAGOGY IN NATIONAL EDUCATION

The article examines the samples of traditions, customs and mores in the national educational activity from birth to the end of life. It is noted that folk pedagogy originates from the formation of the provisions and laws of scientific pedagogy

Key words: ethnopedagogy, training, education, customs, traditions, upbringing.

ӘОЖ 82.0 (574)

Оспанұлы, С.,

филология ғылымдарының

кандидаты, профессор

Мырзағалиева, К.,

филология ғылымдарының кандидаты,

Тіл және әдебиет теориясы кафедрасының

Қауымдастырылған профессоры

А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ,

Қостанай, Қазақстан

ШОҚАН ЖӘНЕ САЛ-СЕРІЛЕР МЕН КҮЙШІЛЕР

Түйін

«Шоқанның таланты телегей-теңіз, оның ғалымдық өрістері ұлан-байтақ биіктерге серпіліп жатады» [1,6 б.], – деп Ғабит Мүсірепов айтқандай, Ш.Уәлиханов жан-жақты, талант иесі. Ол – әдебиетші, әдебиеттанушы, тарихшы, географ, суретші, музыка-танушы, ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы, шығыстанушы, өнертанушы.

Ғалым қазақтың аңыз-әңгімелерінде Абылайдың айырықша қасиеті бар киелі керемет құдірет иесі болып саналғанын, Абылай дәуірі қазақтардың ерлігі мен серілігінің ғасыры екендігін, оның жорықтарға және батырлардың көзсіз ерлігі мен қаһармандығы жыр-дастандардың арқауына айналғанын баяндай келіп, домбыра мен қобызда орындалатын күйлер Абылай заманында дүниеге көбірек келгенін айтады. «Көбі сол кезеңді сипаттайды, – деп жазады ол. – Халық күйі «Шаңды жорық» жасудан беті қайтып көрмеген жүрек жұтқан батыр Баян опат болған шабуыл кезінде шығарылған. Ал «Қоржын қақпай» Еділ қалмақтарына қарсы қысқы күн бойы ашығып, олжаға қолы әрең жетеді. Бұл күйлердің бәрі күні осы уақытқа дейін Абылай ұрпақтарына сонау бір даңқты кезеңдерді елестетеді» [2,111 б.].

Хан Абылайдың дәулескер күйші, «Сары бура», «Жетім торы», «Дүние қалды», «Майда жал», «Қара жорға» сияқты күйлері болғаны белгілі. Шоқан қазасын әкесі Шыңғысқа атақты күйшілер Қанқожа мен Тулақтың күймен жеткізуі де бұл әулеттің музыка тілін жақсы түсініп, бағалай білгенін аңғартады. Мақалада Шоқанның отбасы,туған-туыстары өнерге құштар екендігі,сал-серілермен, күйшілермен аралас-құраластығы айтылып, оны тереңірек зерттей түсу үшін қандай еңбектерді оқу керектігі де көрсетіледі.

Кілт сөздер: ауыз әдебиеті, Манас, күй, домбыра, қобыз, күйші, қобызшы, ақын, сал-серілер.

1. Кіріспе

Шоқанның туып-өскен ортасы, айналасы, әнші, күйші, домбырашылар мен сал-серілерге толы болатын. Арғы атасы Абылай дәулескер күйші, өз әкесі Шыңғыс Уәлиханұлы қазақ ауыз әдебиетін жинаушыларға жағдай жасап, көмек қолын созған адам. Жақын туыс ағасы Ханқожа шебер сыбызғышы, қобызшы еді. Оның сыбызғыда тартқан «Балбырауын сазы, «Тарғыл бұқа» күйлерін әкесі де, Шоқанның өзі де құмартып тыңдаған. «Сол кездегі атақты суырып салма ақындар – Шөже, Тоқжан, Арыстанбай, әйел ақын Ажар, Шал ақынның әулеті Соқыр жырау, атақты сыбызғышы Құрымбай тағы басқалары Шыңғыс Уәлиевтің аулына жиі-жиі баратын болған» [3, 42 б.].

Хан Абылайдың дәулескер күйші, «Сары бура», «Жетім торы», «Дүние қалды», «Майда жол», «Қара жорға» сияқты күйлері болған. Сол сияқты Сырымбетке жақын Теренкөл маңын мекендеген айтулы қобызшы Төлекұлы Төлепберген күйлерін де Шоқан ұйып тыңдаған. Төлепберген қыл қобызда ғана емес, сыбызғыны да жақсы ойнаған. Әкелі-балалы қос өнерпаз Теренкөлдің жағасында отырып қобыз, сыбызғымен күй тартқанда, оның даусы Сырымбет тауына дейін естіледі екен .

Шоқан Омбыдағы кадет корпусында оқып жүрген кезінің өзінде ауыз әдебиеті үлгілерін жинай бастағаны, 1860 жылы Шөже Қаржаубайұлының(1805-1895) аузынан халық эпосы «Қозы Көрпеш – Баян сұлудың» ең бір таңдаулы нұсқасын, Нарымбай жыршыдан «Орақ батыр», Арыстанбай жыраудан «Ер Көкше – Ер Қосай» жырларын, қырғыз жыршыларынан «Манас» жырының нұсқаларын жазып алғаны да белгілі. Шоқан мен Радловтан бұрын «Манас» жыры Еуропа әдебиетінде мүлде белгісіз болатын. Осыдан-ақ ауыз әдебиетін жинаудағы Шоқан қызметінің шоқтығы биік екенін аңғару қиын емес.

Шоқан күйші Тәттімбет Қазанғапұлымен (1815-1860), Ақмолла (1831-1895), Біржан сал Қожағұлұлымен (1834-1897) және Жаяу Мұса Байжанұлымен (1838-1929), Ақан сері Қорамсаұлымен(1843-1913) де аралас-құралас болған. Алайда олармен қандай қарым-қатынаста болды, ол жағы Шоқан шығармаларында, зерттеушілердің ғылыми еңбектерінде айтыла бермейді. Кей-кейде ғана сөз арасында аты-жөндері, таныс болғандары ғана көрсетіледі.

Тәттімбет Қазанғапұлы Қарағанды облысының Егіндібұлақ ауданына қарасты Дастар тауы етегінде дүниеге келген. Азан шақырып қойған шын аты – Тәттімұхамбет. Жеңелері «Тәтті қайным»,«Тәттімбет» деп жүріп, ақырында Тәттімбет аталып кетеді.

«Манас» жырымен де Шоқан кадет корпусында оқып жүрген кезінде танысады. Оған себеп, кадет корпусының оқытушысы Н.Ф. Костелецкий 1840 жылдардан қазақ пен қырғыз халқының ауыз әдебиетінің кейбір үлгілерін оқушыларына лекциясында айтады. Ал оның өзі ауыз әдебиетін жинамаған, жинауға уақыты да болмаған. Ол бұл екі халықтың ауыз әдебиеті үлгілерін тілмаштар мен офицерлер, оқушы шәкірттері арқылы іздестіріп, алдырады. Ол жайында Әлкей Марғұлан «Шоқан және «Манас» деген еңбегінде Омбы мектептерінде оқыған қазақ шәкірттерінен қазақ әдебиеті үлгілерін көбірек жинап бергендер – Шоқан Уәлиханов, Халиолла Өскенбаев, Мұстафа Бүркітбаев, Садуақас Анаев екенін айтып, алайда олардың жиғандарын Н.Ф. Костелецкий тек лекцияларында қолданғаны болмаса, ғылыми тәртіпке түсіріп, бастыруды ойламағанын айтады [4,105 б.].

Күйші Арқадағы Нұрбике-Шаншар болысының билеушісі, биі де болған. (1842-1854). Кешегі кеңес заманында болыс, би, аға сұлтандарды тек жаман жағынан көрсетіп, қара күйе жағу қалыптасқан еді. Ал олардың арасында ел қамын ойлап, ел тұрмысын жақсартуды мақсат еткендері аз емес. Солардың бірі – Тәттімбет. Ол күйімен де, ісімен де, басқа өнерлерімен де дараланып, өзіндік қолтаңбасын қалдырып, өз алдына бір мектеп қалыптастырған айтулы тұлға.

2. Материалдар мен әдістер

Ауыл балаларын Омбыда оқыту жайын ойластырып, оны алғаш қолға алғандардың бірі де Тәттімбет. Шоқанмен кездесер алдында ол тағы да ауылды аралап, өз болысынан қалада орыс мектебіне жіберілетін балалардың санын толтырып, тізімін жазып жүрген еді. Сол шаруасын бітіріп, тізімді жеткізу үшін Қарқаралыға бармақ болатын. Бекет жолы жақтан күйме көрінеді. «Бұл кімдер болды екен, – деп ойлап, оларға көз тіккен Тәттімбет орнына тұрған кезде қарсы алушылар «Баянауылдан құдалар келді» десті.

Қарсы алушылардың «Құдалар келді» дейтін себебі – Тәттімбеттің бірінші әйелі Ақбөпеден туған ұлы Мұсатай Мұсаның Шәмшия (Шәмшия-Бану) атты қызына үйленген Мұсатайдың баласы Шайқы (1885-1972) кейін домбырашы болған.

«Күймеден үш адам түсті. Орыс ұлықтарына киінген Баянауылдың аға сұлтанын бірден таныды. Қасында қарапайым, егде қазақ, әскери киімді жас жігіт бар, көшірмен төртеу. Тәттімбет оларға қарсы жүрді. Мұса өзінен төрт-бес жас кіші еді. Ол да, қасындағы серіктері де жамырай сәлем берісіп, кезегімен қол алысты» [5,130-131 б.б.].

Әскери киімді жас жігіт Шыңғыстың Омбыда оқып жүрген Шоқан деген үлкен ұлы болып шығады. Екеуі алғаш осылай танысады. Шоқан Тәттімбетті сыртынан жақсы біліп, кездесуді ойлап жүреді екен. Ауылға Шоқан мен Мұсаның келуі кішігірім тойға ұласып, Тәттімбет ауылдарға хабар жібереді. Өнерлі жастар жиналады. Ойын-сауықты Бегеш деген жігіт басқарып, ән шырқалып, күй төгіледі. Шоқан естіген-білгендерін қойын дәптеріне жаза бастайды...

Тәттімбет Шоқанға қайта-қайта сынай қарап, оның түбітиек бозбаладан гөрі егде кісі сияқты ойлы қалпын, төрелер секілді тәкаппарлық мінезінің жоқтығын, жатақтармен жиі әңгімелесіп, хал-жағдайларын сұрағанын көріп, іштей сүйсінеді. Болыс болып сайланғалы күйші той-томалақтарға барып, сауық-сайран құруды сиреткен еді. Алайда Шоқан мен Мұса келгеннен кейін думаннан ауыл иесі де шет қала алмайды. Жылқыдан Бозжорғаны алдырып, қолына домбыра ұстатып Мұсатайды мінгізеді. Шоқан мен Мұсаға бұрылып: Қазір мен «Бозайғыр» дейтін күйімді тартамын. Оның ырғағына Бозжорға билейді, – деп, Тәттімбет күйін шерте жөнеледі.

Бұл күй шындығында бұл Бозжорғаға емес, басқа Бозайғырға арналған болатын. Бір жылы әкесі Қазанғап той жасайды. Оған маңайдағы адамдардың бәрі дерлік жиналып, ұлттық ойындар ойналады. Той соңында көкпар тартылады. Дала дабыр-дүбірге толған кезде талай жарысқа, көкпар тартуға қатынасқан Бозайғыр шыдамай, тыпыршып, байлаған арқанды жұлқа тартып, аспанға шапшиды. Бірақ босана алмайды. Өйткені ол аяғын ұраға тығып алып, мертліккен. Ауылдағы емшілердің бірі сынған аяғын орнына қойып, терімен орап-матап, байлап тастаған. Соған қарамай, оның дүбірге қызып, арқанды жұла тартып, шырқө-

белек айналуы Тәттімбетті таң қалдырып, ой салған. «Бозайғыр» күйінің шығу тарихы осындай еді...

Тәттімбет сол күйді тартып отыр. Бозжорға күй ырғағына сәйкес қозғалып, бірде аяқтарын сәнмен басса, бірде еркіндей елеріп, біресе оңға, біресе солға бұрылады. «Бейне баяғы Бозайғырдың қапаланып қазықты айналғаны, қасынан дүбірлетіп өтіп бара жатқан көп жылқыға «Ей, тоқтай тұрындаршы!», – деп арқырағаны секілді. Күйшінің өнеріне қонақтар да, ауылдастар да сүйсініп тұр» [3, 133 б.].

Одан әрі автор Шоқанның қос ішектен шыққан қоңыр әуеннің сиқырлы үні неше түрлі керемет тудыратынын, күй құдіреті ботасы өліп, желіні тандыр болып қалған аруананы да идіргенін жақсы білетінін, Шыңғыстың қобызды, домбыраны, сыбызғыны бірдей тартқанын, Ханқожаның да өнерлі болғанын баян етеді.

Тәттімбет қонақтармен бірге жолға шығып, оларға жер, ел, көл тарихын айтады. Шоқанға керегі де осы. Шайтанкөлді көрген кезде Мұса: «Нағыз пейіш пен жұмақ осы ғой, көрген сайын көре бергің келеді. Өзін Шайтанкөл демей Алтынкөл деп атаса қандай жарасар еді», – дейді.

Ежелгі аты Әуликөл ғой, – дейді Тәттімбет.

«Ендеше қалай өзгеріп жүр?» – деп, Шоқан таңданыс білдіреді.

Тәттімбет көлдің Шайтанкөл аталуының себебін түсіндіре әңгімелейді. Осы сияқты Қарқаралы атауына Баян сұлудың бөркінің ешқандай қатысы жоқтығын, таудың өзі қарқара киіп тұрғандай болып көрінетінін де айтады. Жол бойы Шоқанның сұрауы бойынша бірнеше аңыз әңгімелердің шығу тарихына да тоқталады. Шоқан қатты риза болып, жақсы өлең-жырды, қисса-дастандарды, ертегі-аңыздарды, тапқыр сөздерді қағазға түсіріп, оларды нағашысы арқылы жіберіп тұруды өтінеді.

Тәттімбет қонақтарын жолдағы Бекназар шебердің үйіне де апарады. Мұса шеберге бір емес, екі домбыра жасауға тапсырыс береді. Шоқан мен Тәттімбет бір-бірін қимай қоштасады. Олар ұзап бара жатқанда күйші: «Болайын деп тұрған бала екен, тек құдай тағала тіл мен көзден сақтасын», – деп күбірлейді.

«Бестөре» күйі қарқаралылық Жамантай, Құсбек, Аманқарағай дуанының аға сұлтаны Шыңғыс Уәлиханов, баянауылдың дуанбасы Мұса Шорманов, Көкшетаудың сұлтаны Кенесары Қасымов секілді төрелерге арналған. Олардың арасында Қазанғап, Алшынбай, Құнанбай тәрізді қазақ жуандары да бар еді. Күйге олардың озбырлығы арқау болған. Тәттімбеттің өзі:

Бұл күйдің аты «Бес төре»,

Бесеуі бірдей мес төре.

Өз еліне қасқырдай

Неге болдың өш, төре», – деген сияқты кешегі Кеңес дәуірінің саясатына орай шыққан дақпыртты шындыққа балап, көркем шығармаларында, зерттеу мақалаларында айтып жүргендер аз емес.

1822 жылы «Сібір қазақтары туралы Устав» деген жаңа заң шыққаннан кейін ел арасында дау-дамай шығып, ұлықтарға арыз жазушылар көбейеді. Осыған байланысты патша Орта жүздің бес аға сұлтанына ел ішіндегі ұрыс-керісті шешу тапсырылады. Олар – Көкшетау округінен Шорманов Мұса, Ақмола округінен Жайықбаев Ыбырай, Атбасар округінен Сандыбаев Ерден еді. Олар Сарыарқа төңірегіндегі елге билік айтып, бітістіреді. «Бес төренің билігі сәтімен аяқталған соң, әр рудың білікті адамдарын шақырып, Арқаның кіндігі ғой деп Ақмолада бас қосады. Ақ үй тігіп, ақ боз аттан қан шығарып, береке-бірлікке пәтуаласады. Бұл бас қосудың ішінде Қазанғапұлы Тәттімбет те болған екен» [6,238 б.].

Сонда арқаланған Тәттімбет домбырасын теріс бұрауға салып өнегелі іске орай осы «Бес төре» күйін шығарып тартыпты. «Бес төре» дегендегі «төре» сөзі шыққан тегіне байланысты емес, қызметтеріне, лауазымдарына орай айтылған. Оқыған, тоқыған, қызметтегі кісіні қазақ «төре» деп атаған ғой. Жеңелерінің қайынысын «төре» деуі де содан шыққан. Әйтпесе, Шорманның Мұсасы – Қаржас, Жайықбайдың Ыбырайы – Қыпшақ, Өскенбайдың

Құнанбайы – Тобықты, Сандыбайдың Ердені – Найман. Оның үстіне бұлардың бәрі Тәттімбеттің сыйлас, ілік-жұрағат адамдары.

Ал, күйді шен-шекпенділерді шенеп, оларды елді қанаушы, тонаушы, озбыр санап шығарса, Тәттімбеттің өзі де, әкесі – Қазанғап та жүзбасы, би, болыс емес пе?! Жазушы Төрехан Майбас Тәттімбеттің «Қосбасар» күйі Кенесары ханның Кекілікте қолға түсіп, қазақ баласының аттан түскен кезінде рухы жаншылмасын деген ниетпен шығарған күйі екенін айтып:

Қосбасарлар солай туған,
Құран күйлер солай туған.

Қайда барарыңды білу үшін, қайдан келгеніңді білу керек. Бұл отқарудан да мықты қару– күйқару. Күйқаруымыз Қосбасарлар еді», [7] – дейді.

Т.Майбас осы мақаласында Француз Гзавье Аллездің Тәттімбет күйлерін бірнеше жылдан бері зерттеп келе жатқанын, оны жинақтап, Париж қаласында дискіге басқанын, сол дискілердің бірінде күйшінің 22 күйі барын жазады. Бірінші Николай дүниеден өткеннен кейін патша тағына мұрагер баласы Александр отырғаны белгілі. Соған орай, Омбыда Батыс Сібірге қарайтын Қазақ округтерінен Петербургке баратын делегация құрамын Шоқан Уәлиханов төрт томдық шығармалар жинағында былайша көрсетіпті:

Шыңғыс Уәлиханов – Сібір қайсақтары жөніндегі облыстық басқарманың кеңесшісі, подполковник, орысша жақсы біледі. Аққошқар Кішкентаев – Әлеке-Байдалы болысы, орысша білмейді. Тәттімбет Қазанғапов – Нұрбике-шаншар елінің елінің биі, орысша білмейді. Ыбырай Жайықбаев – Ақмола округінің аға сұлтаны, прапоршик, орысша жақсы біледі. Серкебай Малкелдин – Баянауыл округінің қайсақтар жөніндегі кеңесшісі, хорунжий, орысша білмейді. Мұса Шорманов – жүзбасы, Баянауыл округінің аға сұлтаны, орысша жақсы біледі. Бегалы Қоңыркұлжин – Ақмола округінің сұлтаны, орысша білмейді. Шөбек Байсарин – Көкшетау округі, Есенбай-Қарауыл болысының биі, орысша білмейді [8].

3. Нәтижелер мен талқылау

Шоқан Біржан салмен де Омбыда кадет корпусында оқып жүріп, елге келгенде танысады. Бұл жайында жазушы Сәуірбек Бақбергенов «Ақ боз атты ару» кітабында екеуінің құрдастай ойнап-күліп, талай-талай той, жиында бірге болып, Шоқанның Біржан әнін, өлеңін тамашалағанын айтады:

«Міне, бүгінгі кездесудің соңғы екенін бұлар да сезген жоқ. Жөкей көлінің жағасындағы ауылда Шоқан екі күн жатып, үшінші күні аттанды, – деп жазады жазушы. – Соңғы күн әнмен, ән сазымен, соның әсем ырғағына тербеле өтті. Жалғыз бұл екеуі емес, Жөкейдің жағасындағы Қожағұл ауылы бір тәулік кірпік ілмеді. Шоқан ең соңында алғаш танысқан күнгі, Біржан аузынан тұңғыш естіген әнді қайталап тыңдауға тілек айтты.

Біржан дос көңілін жықпады.

Баласы Қожағұлдың Біржан салмын

Адамға зияным жоқ, жүрген жанмын...

Ән қанаты көлден ұшқан аққудың сыңсуындай толқынды тілгілеп, шырқау тартты. Көтеріле берді. Баяуламай тілгілеп, шырқау тартты. Баяуламай, мамырлап, жаңа атып келе жатқан таң сәулесіне қарай сап түзеген аққулар тізбегіндей ұласып, жалғаса берді. Бұл не ғажап, неткен үн, неғылған дауыс!

Жасым бар жиырмада, жасырмаймын,

Басымнан дұшпан сөзін асырмаймын.

Бұл оның бұдан он екі жыл бұрын, алғашқы айтқан әндерінің бірі екен. «Қандай ғажап, талантты адам!» – деп, Шоқан Біржан даусын, салған әнін тамсана тыңдады» [9, 11 б.].

С.Бақбергенов осы кітабында Шоқан мен Ақмолла ақынның арасындағы жолдастық қарым-қатынасты, Ақмолланың Черняев әскеріне қосылғаны, сондай-ақ Шоқанның Жаяу Мұсамен таныстығы, Жаяу Мұсаның Польша соғысына қатысқаны жайындағы әңгімелерін тыңдағаны, оның домбырасы мен скрипкасын арқалап Шоқан жанында жүргені баян етіледі [9,168-189 бб.].

Жазушы Шоқан мен Жаяу Мұсаның сұхбат құрып отырған сәттерін былайша суреттейді: «Шоқан орнынан тұрды. «Бұл жерден жырақтау отырайық» деген ишарат білдірді. Жаяу Мұса соңынан ерді. Бұл екеуі сағанадан алыстау, жалпақ тастың үстіне келіп отырды...

Жаяу Мұса жаңа бір әуен, тосын сарын тартты. Домбыра митыңдап, жорғаның шайқалғанындай теңселе басып жөнелді. Домбырашы салалы да тарамыс ұзын саусақтарын ішекте, біресе сағада, біресе құлақта ойнатып отыр. Күнге күйіп, тотығып кеткен мойнын қоңыр қаздың мойнындай иіп-иіп қояды. Бас күй ырғағымен ілесіп, төңкеріле кеп, кері қайтады. Бірде жайлап, бірде төпеп құбылтады. Домбыра сазында шапқан аттың дүбірі, желген маяның бүлкілі, жаяудың жалғыз тыпылы бар...

Саз да ауысты, көрініс те өзгерді. Шоқанға бір ұнаса осы ұнар дегендей, ол аңыратып «Сырымбетке» салды... [9,184-186 бб.]. Шоқан дүниеден өткенде Тезек төренің ауылдасы Төребай Есқожаұлының Шоқанның жары Айсара Көшенқызының атынан шығарған жоқтауында:

«Жаяу Мұса жан досы,
Жалықпаған шабыстан.
Нағашысы Мұса да
Тәуірлерге жанасқан
Сұлтан болды талай жыл
Атағы асып алаштан
Анасы Зейнеп ақылды,
Сыйлап өткен төрелер [9,36 б.] – делінеді.

Бұл –Жаяу Мұса Шоқанмен жай ғана таныс емес, жан досы болғанын айғақтайды. Шоқанның Орынбай Бертағылұлының (1813-1891) өлең-толғауларын зерттеп, жоғары баға бергені белгілі. С.Бақбергеновтің жоғарыда аталған кітабының эпилогында Орынбайдың Шоқанмен сан мәрте жүздесіп, оған талай-талай қисса, дастандар айтып бергені, оларды Шоқан жалықпай ұзақ тыңдап, өзіне керегін қайта айтқызып жазып алатыны, Шоқан дүниеден өткенде жары Айсараның жоқтауын естіп өлеңмен көңіл айтқаны суреттеледі» [9,274-278 бб.].

Шоқанның інісі Сақып-Керей (Қозыке) Уәлиханов танымал халық композиторы, ақын. Ақан серімен достық қарым-қатынаста болған. Ақанның «Ләйлім шырақ», «Ақ тоты», «Жамал қыз», т.б. әндері Сақып-Керейдің қызы Бадығұл-Жамалға арналған. «Ақан қартайған шағында да Уәлихановтар үйімен байланысын үзбеген. Ел арасында мәдениетті, білімді азаматтары көп, өнерге бас иетін Шоқан ауылын, оның қарындастары Нұрилла, Шәрбану және Әпияны еске алып әйгілі әні «Үш тоты құсты» шығарған екен деген сөз бар. Бірақ Уәлихановтар ұрпақтарының нақты деректеріне қарағанда, бұл ән Қозыкенікі екені айтылады» [10,135 б.].

Сақып-Керейдің «Айкөке», Қозыкенің «Аманаты», «Көкшетаудың биігі», «Керқұнажын» атты т.б. әндері болған. Ол жайында 1985 жылы Шота Уәлиханов жазып, Шоқанның інісі Жақыптың немересі Шәйзат Уәлихановтың айтуымен жеткен ән жарық көрді (№ 11). «Халық осы кезге дейін Қозыкенің кейбір әндерін Ақан серінің әндері деп шатастырып жүр» [10, 134 б.], – деп ғалым С.Өтениязов айтқандай,оның «Айкөке» әні қазақ әндерінің жинағында «халық әні» аталса [11, 161 б.], Ақан сері жинағына «Әйкөк» деген атпен кірген [12,29 б.] Бір әннің біресе халық әні, біресе Сақып-Керейдің, біресе Ақан серінің әні болып жүруі кешегі адамды да, әнді де соттаған кеңес заманындағы қуғын-сүргіннің кесірі. Бадығұл-Жамал да қасірет-қайғы шеккен. Төре тұқымынан болғаны үшін екі жыл түрмеге қамалған.

Ақан сері Қорамсаұлы Шоқан Уәлиханов дүниеден өткенде Шыңғыс төренің жиені Кәшімоллаға:

Ассалаумағалейкум, мырза Көшім,
Құдай артық жаратқан бір баласын.
Құдайым атыңызға дәулет беріп,
Белгілі орта жүзге бір данасың.
Деймісің ей, шырағым, өлмеген бар,

Құдайдың күдіретіне көнбеген бар?
Талайға сапар жолда қаза жетіп,
Үй-ішін, ата-анасын көрмеген бар.

Шыңыстың үлкен ұлы Шоқан еді,
Император патша жұртында оқып еді.
Құдайдың күдіретіне дауа бар ма,

Оған да сапар жолда қаза келді, – деп, орта жүзге даңқы шыққан Меңдекенің Шәңкісінің Қызылжарда, бақ-дәулеті ешкімнен кем болмаған Шорманның Мұсасының Омбы қаласында қазаға ұшырағанын, қанаты қайрылмайтын қыран, тұяғы майрылмайтын тұлпар болмайтынын жеткізіп көңіл айтып, өлең соңын:

Беріпсіз, ей, Кәшеке ағаңызды,
Жыртыпты Тәңірі жетіп жағаңызды.
Тәңірім сол қазаның қайырын беріп,
Өсірсін мал мен бас бағыңызды, – деген тілекпен түйіндейді [12, 99-100 бб.].

4. Қорытынды

Соңғы кезде Шоқанның замандастары Ақан сері, Жаяу Мұса, Біржан сал, Тәттімбет, тағы басқаларымен шығармашылық қарым-қатынасын арнайы зерттеу керектігі жиі айтылып жүр. Сәуірбек Бақбергенев Ш. Уәлихановтың туған халқын шексіз сүйі, оның болашағына көзқарасы және Ақмолла, Жаяу Мұса, Орынбай, Біржан салдармен аралас-құраластығы, жары Айсараға деген махаббаты баяндалатын бұл кітабын жазарда материалдар жинағаны анық. Ол жинаған материалдары балаларында, ақын ұлы Қайрат Бақбергеневтің қолында болуы мүмкін.

Сондықтан, музыка зерттеушілері Қайратпен хабарласса, қымбат қазына табылып қалар. Сондай-ақ жазушы, домбырашы «Біржан сал» филімінің сценарийін жазған Таласбек Әсемқұловтың «Тәттімбеттің Шығыс Түркістанға сапары» [13], сондай-ақ Молдабек Зікіршиннің «Тәттімбеттің көне суреті табылды» [14], Сейілбек Қышқашұлының «Кенесары қолын қаруландырған кім?» [15], Мұсатай Ғалымның «Бестөре кімдерге арналған?» [16], Таласбек Әсемқұловтың «Тәттімбеттің тарихы» [15], Майбас Төреханның «Тәттімбет» [7] мақалаларынан да, Самат Өтениязовтың «Шоқан өскен орта» атты кітабынан да [8] біраз мағлұмат алуға болады.

Әдебиеттер тізімі

- Мүсірепов Ғ. Ұрпағыма айтар сөз (Алғы сөз) Мұқтарұлы С. Шоқан және өнер / Алматы, – 1985.
Марғұлан Ә.Ш. Уәлихановтың өмірі мен қызметі туралы очерк. Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы I-т. – 1968.
Сарыбаев Б. Қазақтың музыкалық аспаптары / Алматы: «Өнер», – 1981.
Марғұлан Ә.Ш. Шоқан және Манас, «Адамзаттың «Манасы» / Алматы: «Рауан», – 1995.
Ләмбеков С. Тәттімбет. Хикаят / Алматы: «Өнер», – 1993.
Тарақты А. Күй шежіре / Алматы: КРАМДС–Яссауи, – 1992.
Майбас Т. Тәттімбет. Хикаят // Егемен Қазақстан, – 2017.
Омбы Орталық Мемлекеттік архиві 3-қор, 3-тізім.
Бақбергенев С. Ақ боз атты ару / Алматы: «Жалын», – 1986.
Өтениязов С. Шоқан өскен орта / Алматы: Ғылым, – 1995.
Ауыл кеші көңілді / Алматы: Қайнар, – 1989.
Ақан сері. Өлеңдері, нақыл сөздері, әзіл-сықақ, қағытпалары, айтыстары / Астана: «Фолиант» баспасы, – 2008.
Әсемқұлов Т. Тәттімбеттің Шығыс Түркістанға сапары // Егемен Қазақстан, – 2015.
Зікіршин М. Тәттімбеттің көне суреті табылды // Қала мен дала, – 2015.
Қышқашұлы С. Кенесары қолын қаруландырған кім? // Қазақ әдебиеті. – 2003.
Ғалым М. «Бестөре» кімдерге арналған? // Қазақ әдебиеті. – 2007.
Әсемқұлов Т. // Қала мен дала, – 2015.

**ОСПАНУЛЫ, С., МЫРЗАГАЛИЕВА, К.М.,
ШОХАН И ПОЭТ-ПЕСЕННИКИ И КЮЙШИ**

В статье написано, что Чокан Валиханов начал собирать образцы казахского фольклора у поэтов, жырау и певцов во время учебы в кадетском корпусе в Омске и общаться с Таттимбет Казанганұлы, Жаяу Мусой, Биржан салом, Акмоллой и Орынбаем.

Ключевые слова: *Фольклор, Манас, кюй, домбыра, музыкант, кобыз, куйши, поэт, поэт-песенники*

**OSPANULY, S., MYRZAGALIEVA, K.M.,
SHOKHAN AND THE SINGER-POET AND MUSICIAN**

The article says that Chokan Valikhanov began collecting samples of Kazakh folklore from poets, zhyrau and singers while studying in the cadet corps in Omsk and communicating with Tattimbet Kazangapuly, Zhayau Musa, Birzhan sal, Akmolla and Orynbay.

Key words: *Folklore, Manas, Kui, dombra, kobyz, kuishi, kobyzshi.*

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

Аканбаев, Б.Н. – педагогикалық ғылымдар магистрі, әдіскер, «Қостанай дарыны» өңірлік ғылыми-практикалық орталығы» КММ, Қостанай, Қазақстан.

Әбілмаликов, Қ.Қ. – тарих ғылымдарының магистрі, ғылыми-зерттеу бөлімінің жетекшісі, ҚР МСМ «Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени мұражай-қорығы, Солтүстік Қазақстан облысы, Қазақстан.

Баубекова, Г.К. – педагогикалық білім беру магистрі, экология және география кафедрасының аға оқытушысы, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай, Қазақстан.

Бобренко, М.А. – биология магистрі, жаратылыстану ғылымдары кафедрасының аға оқытушысы, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Бұлдакова, Н.Б. – география ғылымдарының кандидаты, доцент, оқыту әдістемесімен биология және география кафедрасының доценті, «Шадринск мемлекеттік педагогикалық университеті» ЖБ ФМББМ, Шадринск, РФ.

Видершпан, А.В. – философия ғылымдарының кандидаты, әлеуметтік-гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдары пәндері кафедрасының профессоры, «Челябі мемлекеттік университеті» жоғары білім беретін федералдық мемлекеттік бюджеттік білім беру мекемесінің Қостанай филиалы, Қостанай, Қазақстан.

Ерохин, Н.Г. – Ресей Ғылым Академиясы Орал бөлімшесінің өсімдіктер мен жануарлар экология институтының мұражай меңгерушісі, Екатеринбург, Ресей.

Забоева, М.А. – педагогика ғылымдарының кандидаты, мектепке дейінгі және әлеуметтік білім беру кафедрасының доценті, «ШМПУ» ЖБ ФМББМ, Шадринск, Ресей.

Кабдуллина, Д.А. – «Биология» мамандығының 4 курс студенті, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Касымова, А.Г. – физика-математика ғылымдарының кандидаты, физика кафедрасының қауымдастырылған профессоры, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай, Қазақстан.

Косжанова, А.Г. – физика кафедрасының аға оқытушысы, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай, Қазақстан.

Коурова, С.И. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, оқыту әдістемесімен биология және география кафедрасының доценті, «Шадринск мемлекеттік педагогикалық университеті» ЖБ ФМББМ, Шадринск, РФ.

Макишов, К.Т. – технология және кәсіпкерлік факультетінің студенті, «Шадринск мемлекеттік педагогикалық университеті» ЖБ ФМББМ, Шадринск, Ресей.

Мырзағалиева, К. – филология ғылымдарының кандидаты, тіл және әдебиет теориясы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай, Қазақстан.

Нуртазенов, Т.К. – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, әлеуметтік-гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдары пәндері кафедрасының профессоры, «Челябі мемлекеттік университеті» жоғары білім беретін федералдық мемлекеттік бюджеттік білім беру мекемесінің Қостанай филиалы, Қостанай, Қазақстан.

Нышанбаева Т.Н. – «7М01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті» оқу бағдарламасының 2-курс магистранты, Абай атындағы ҚҰПУ, Алматы, Қазақстан.

Оспанұлы, С. – филология ғылымдарының кандидаты, тіл және әдебиет теориясы кафедрасының профессоры, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай, Қазақстан.

Пережогин, Ю.В. – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, биология және химия кафедрасының профессоры, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай, Қазақстан.

Рулёва, М.М. – биология магистрі, жаратылыстану ғылымдары кафедрасының аға оқытушысы, Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ, Қостанай, Қазақстан.

Самаркин, С.В. – тарих ғылымдарының кандидаты, «Челябі мемлекеттік университеті» жоғары білім беретін федералдық мемлекеттік бюджеттік білім беру мекемесінің Қостанай филиалының профессоры, Қостанай, Қазақстан.

Сержан-Абдрахманова Ш.К. – қашықтықтан оқыту және қосымша білім беру институтының тілдік дайындық орталығының аға оқытушысы, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай, Қазақстан.

Старцева, М.А. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, кәсіби-технологиялық білім беру кафедрасының доценті, «Шадринск мемлекеттік педагогикалық университеті» ЖБ ФМББМ, Шадринск, Ресей.

Танат, Д.Т. – «География» білім беру бағдарламасының I курс магистранты, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ; география пәнінің мұғалімі, Қостанай облысы әкімдігі білім басқармасының «Озат» мамандандырылған ақпараттық технологиялар мектеп-лицей-интернаты» ҚММ, Қостанай, Қазақстан.

Тарасов, М.С. – «Биология» білім беру бағдарламасының I курс магистранты, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай, Қазақстан.

НАШИ АВТОРЫ

Абильмаликов, К.К. – магистр исторических наук, руководитель научно исследовательского отдела, Государственный историко-культурный музей-заповедник «Ботай» МКС РК, Северо-Казахстанская область, Казахстан.

Аканбаев, Б.Н. – магистр педагогических наук, методист, КГУ «Региональный научно-практический центр «Костанай дарыны», Костанай, Казахстан.

Баубекова, Г.К. – магистр педагогического образования, старший преподаватель кафедры экологии и географии, КРУ имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан.

Бобренко, М.А. – магистр биологии, старший преподаватель кафедры естественных наук, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Булдакова, Н.Б. – кандидат географических наук, доцент, доцент кафедры биологии и географии с методикой преподавания, ФГБОУ ВО «Шадринский государственный педагогический университет», Шадринск, РФ.

Видершпан, А.В. – кандидат философских наук, профессор кафедры социально-гуманитарных и естественнонаучных дисциплин, Костанайский филиал Федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Челябинский государственный университет», Костанай, Казахстан.

Ерохин, Н.Г. – заведующий музеем Института экологии растений и животных УрО РАН, Екатеринбург, Россия.

Забоева, М.А. – кандидат педагогических наук, доцент кафедры дошкольного и социального образования, ФГБОУ ВО «ШГПУ», Шадринск, Россия.

Кабдуллина, Д.А. – студентка 4 курса специальности «Биология», КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Касымова, А.Г. – кандидат физико-математических наук, ассоциированный профессор кафедры физики, КРУ имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан.

Косжанова, А.Г. – старший преподаватель кафедры физики, КРУ имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан.

Коурова, С.И. – кандидат педагогических наук, доцент, доцент кафедры биологии и географии с методикой преподавания, ФГБОУ ВО «Шадринский государственный педагогический университет», Шадринск, РФ.

Макишов, К.Т. – студент факультета технологии и предпринимательства, ФГБОУ ВО «Шадринский государственный педагогический университет», Шадринск, Россия.

Мырзагалиева, К. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор кафедры теории языка и литературы, КРУ имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан.

Нуртазенов, Т.К. – кандидат исторических наук, доцент, профессор кафедры социально-гуманитарных и естественнонаучных дисциплин, Костанайский филиал Федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Челябинский государственный университет», Костанай, Казахстан.

Нышанбаева Т.Н. – магистрант 2 курса образовательной программы «7М01701 – Казахский язык и литература», КазНПУ имени Абая, Алматы, Казахстан.

Оспанов, С. – кандидат филологических наук, профессор кафедры теории языка и литературы, КРУ имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан.

Пережогин, Ю.В. – кандидат биологических наук, доцент, профессор кафедры биологии и химии, КРУ имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан.

Рулёва, М.М. – магистр биологии, старший преподаватель кафедры естественных наук, КГПУ имени У. Султангазина, Костанай, Казахстан.

Самаркин, С.В. – кандидат исторических наук, профессор Костанайского филиала Федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Челябинский государственный университет», Костанай, Казахстан.

Сержан-Абдрахманова Ш.К. – старший преподаватель центра языковой подготовки института дистанционного обучения и дополнительного образования, КРУ имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан.

Старцева, М.А. – кандидат педагогических наук, доцент кафедры профессионально-технологического образования, ФГБОУ ВО «Шадринский государственный педагогический университет», Шадринск, Россия.

Танат, Д.Т. – магистрант 1 курса образовательной программы «География», КРУ имени А. Байтурсынова; учитель географии, КГУ «Специализированная школа-лицей-интернат информационных технологий «Озат» Управления образования акимата Костанайской области, Костанай, Казахстан.

Тарасов, М.С. – магистрант 1 курса образовательной программы «Биология», КРУ имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан.

OUR AUTHORS

Abilmalikov, K.K. – master of historical sciences, head of research department, state historical and cultural Museum-reserve «Botay» of the ISS of the Republic of Kazakhstan, North Kazakhstan region, Kazakhstan.

Akanbayev, B.N. – master of pedagogical sciences, methodologist, MSI «Қостанай дарыны» Regional scientific and practical center», Kostanay, Kazakhstan.

Baubekova, G.K. – master of pedagogical education, senior lecturer of the department of ecology and geography, KRU named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan.

Bobrenko, M.A. – master of biology, senior lecturer of the natural sciences department, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Buldakova, N.B. – candidate of geographical sciences, docent, docent of the department of biology and geography with teaching methods, FSFEI HE «Shadrinsk state pedagogical university», Shadrinsk, RF.

Kabdullina, D.A. – 4th year student of specialty «Biology», KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Kassymova, A.G. – candidate of physical and mathematical sciences, associate professor of the department of physics, KRU named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan.

Koszhanova, A.G. – senior lecturer of the department of physics, KRU named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan.

Kourova, S.I. – candidate of pedagogical sciences, docent, docent of the department of biology and geography with teaching methods, FSFEI HE «Shadrinsk state pedagogical university», Shadrinsk, RF.

Makishov, K.T. – student of the faculty of technology and entrepreneurship, FSFEI HE «Shadrinsk state pedagogical university», Shadrinsk, Russia.

Myrzagaliyeva, K. – candidate of philological sciences, associate professor of the department of the theory of language and literature, KRU named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan.

Nurtazenov, T.K. – candidate of historical sciences, docent, professor of the department of social, humanitarian and natural sciences, branch of Federal State-Funded Educational Institution of Higher Education «Chelyabinsk state University» in Kostanay, Kostanay, Kazakhstan.

Nyshanbayeva T.N. – 2nd year master student of the educational program «7M01701 – Kazakh language and literature», KazNPU named after Abay, Almaty, Kazakhstan.

Ospanuly, S. – candidate of philological sciences, professor of the department of the theory of language and literature, KRU named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan.

Perezhogin, Yu.V. – candidate of biological sciences, docent, professor of the department of biology and chemistry, KRU named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan.

Rulyova, M.M. – master of biology, senior lecturer of natural sciences department, KSPU named after U. Sultangazin, Kostanay, Kazakhstan.

Samarkin, S.V. – candidate of historical sciences, professor of the branch of Federal State-Funded Educational Institution of Higher Education «Chelyabinsk state University» in Kostanay, Kostanay, Kazakhstan.

Serzhan-Abdrakhmanova Sh K. – senior lecturer of language training center of institute of distance learning and complementary education, KRU named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan.

Startseva, M.A. – candidate of pedagogical sciences, docent of the department of vocational and technological education, FSFEI HE «Shadrinsk state pedagogical university», Shadrinsk, Russia.

Tanat, D.T. – 1st year master student of the educational program «Geography», KRU named after A. Baitursynov; geography teacher, Municipal state institution «Specialized school-lyceum-boarding of information technologies «Ozat» of the department of education of the Kostanay region akimat Kostanay, Kazakhstan.

Tarasov, M.S. – 1st year master student of the educational program «Biology», KRU named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan.

Vidershpan, A.V. – candidate of philosophy, professor of the department of social, humanitarian and natural sciences, branch of Federal State-Funded Educational Institution of Higher Education «Chelyabinsk state University» in Kostanay, Kostanay, Kazakhstan.

Yerokhin, N.G. – head of the museum of the Institute of plant and animal ecology of the Ural branch of the Russian academy of sciences, Yekaterinburg, Russia.

Zaboeva, M.A. – candidate of pedagogical sciences, docent of the department of preschool and social education, FSFEI HE «ShSPU», Shadrinsk, Russia.

АВТОРЛАРДЫҢ НАЗАРЫНА

«ҚМПИ Жаршысы» журналы әлеуметтік-гуманитарлық, физика-математикалық, техникалық, биологиялық, химиялық-технологиялық, экономикалық ғылымдар және экология, халықаралық байланыстар салалары бойынша бұрын жарияланбаған өзекті ізденіс нәтижелері туралы мақалаларды жариялайды.

Редакциялық алқа мүшелері журнал материалдарының мазмұнына сын-пікір білдіргеннен кейін басылымға ұсыну шешімі шығарылады. Қабылданбаған мақалаларды редакциялық алқа мүшелері қайта қарастырмайды.

Мақалалар қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде жарияланады.

Журнал жыл барысында төрт рет шығарылады (қаңтар, сәуір, шілде, қазан).

«Қазпошта» АҚ-ның кез келген бөлімінде журналға жазылу мүмкіндігі қарастырылған. Жазылым индексі 74081.

Мақалаға қойылатын талаптар:

Мәтіннің көлемі сөз аралықтары мен сілтемелерді қоса алғанда 15000-нан 60000 таңбаға дейін болуы қажет (0,3-тен 1,5 баспалық параққа дейін, яғни 5–24 бет).

Мәтіннің рәсімделуіне қойылатын техникалық талаптар:

Қаріп – Times New Roman, өлшемі – 12, мәтіннің туралануы – беттің ені бойынша.

Жиектері: барлық жағынан 2 см.

Жоларалық интервал: бірлік.

Абзацтар аралығы «Алдында» – жоқ, «Кейін» – жоқ.

Азат жол – 1,25 см.

Мәтін: парақта бір бағана.

Мақаланың басқы беті келесі ақпараттарды қамтуы қажет:

1. *ӘОЖ коды.* Беттің сол жағына қалың қаріппен жазылады. Авторлық материалға ӘОЖ кодын мына сілтеме арқылы алуға болады: <http://teacode.com/online/udc/>.

2. *Автордың аты-жөні.* Беттің оң жағына қалың қаріппен ӘОЖ кодынан бір тармақ төмен жазылады.

3. *Авторлар туралы ақпарат.* Беттің оң жағына көлбеу әріптермен жазылады: автордың ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, қызметі, қызмет орны, қаласы, мемлекеті.

4. *Мақала атауы.* Беттің ортасында бас әріптермен және қалың қаріппен жазылады.

5. *Мақала түйіні.* «Түйін» сөзі (орыс. «Аннотация», ағылш. «Abstract») беттің ортасында қалың қаріппен мақала атауынан бір тармақ төмен жазылады. Түйін мақаланың жарияланатын тілінде жазылады. Түйін мәтіні: сөз аралықтарын қоса алғанда 500–800 таңба, мәтіннің туралануы – беттің ені бойынша, шегініс – оң және сол жақтан 2 см, азат жол – 1,25 см. Мақала тілінде жазылған түйінді мақала тілінде жазылған түпкі түйінмен (резюме) ауыстыру мүмкіндігі қарастырылған.

6. *Мақаланың түпкі түйіні.* Мақала жарияланатын тілден бөлек, мақала атауының аудармасымен екі тілде жазылады. Түпкі түйін мәтіні: көлбеу әріптермен әдебиеттер тізімінен кейін 1 тармақ төмен жазылады, сөз аралықтарын қоса алғанда 500–800 таңба, мәтіннің туралануы – беттің ені бойынша, азат жол – 1,25 см.

7. *Кілт сөздер* (5–8 сөз және/немесе сөз тіркесі). Кілт сөздер үш тілде сәйкесінше «Түйін» және «Түпкі түйіннен» төмен жазылады. «Кілт сөздер» тіркесі (орыс. «Ключевые слова», ағылш. «Key words»): қалың әріптермен, беттің сол жағына жазылады, шегініс – оң және сол жақтан 2 см, «Кілт сөздер» тіркесінен кейін қос нүкте қойылады, ары қарай кілт сөздер жазылады.

8. *Негізгі мәтін* келесі бөлімдерден тұрады:

1) *Кіріспе* (орыс. – Введение, ағылш. – Introduction).

2) *Материалдар және әдістер* (орыс. – Материалы и методы, ағылш. – Materials and methods).

3) *Нәтижелер* (орыс. – Результаты, ағылш. – Results).

4) *Талқылау* (орыс. – Обсуждение, ағылш. – Discussion).

5) *Қорытынды* (орыс. – Выводы, ағылш. – Conclusions).

6) *Ризашылық білдіру* (орыс. – Благодарности, ағылш. – Appreciation).

3 және 4 бөлімдер біріктірілуі мүмкін, 6 бөлім – қажеттілік туындаған жағдайда ғана жазылады.

Мақала бөлімдері нөмірленуі тиіс. Сандардан кейін нүкте қойылмайды. Бөлім атауларының жазылуы: қаріп– Times New Roman, өлшемі – 12, қалың қаріппен, туралануы– беттің сол жағында.

Мәтінде белгілі бір тармақты немесе тізімді белгілеуде араб сандары қолданылады.

9. *Әдебиеттер тізімі* (орыс. – Список литературы, ағылш. – References). Әдебиеттер тізімі мақаладан кейін жазылады. «Әдебиеттер тізімі» тіркесіқалың қаріппен жазылады, қаріп өлшемі – 12, шегініс – 1,25 см.

Дереккөздер туралы ақпаратты мәтінде дереккөздерге сілтеменің жасалу реті бойынша орналастырып, араб сандарымен нөмірлеу қажет. Сандардан кейін нүкте қойылмайды. Шрифт өлшемі – 11, шегініс – 1,25 см.

Қолданылған дереккөздерге сілтемелер тік жақшаның ішінде келтірілгені абзал. Библиографиялық жазу түпнұсқа тілінде орындалады.

Кітаптардың шығыс деректерінің жазылу тәртібі: автордың (авторлардың) тегі, аты-жөнінің басқы әріптері, кітаптың аты, жарияланған орны, басылымы, шыққан жылы, беттер. Мысалы: Семенов В.В. Философия: итог тысячелетий. Философская психология. – Пушино: ПНЦ РАН, 2000. – Б. 60–65.

Журнал, мерзімді басылымдардың шығыс деректерінің жазылу тәртібі: автордың (авторлардың) тегі, аты-жөнінің басқы әріптері, мақала атауы, журнал атауы, жылы, басылым нөмірі, беттер. Мысалы: Голубков Е.П. Маркетинг как концепция рыночного управления // Маркетинг в России и за рубежом. – 2001. – № 1. – Б. 89–104.

Жинақтардың шығыс деректерінің жазылу тәртібі: автордың (авторлардың) тегі, аты-жөнінің басқы әріптері, мақала атауы, жинақ атауы, басылым жылы, беттер. Мысалы: Зимин А.И. Влияние состава топливных эмульсий на концентрацию оксидов азота и серы в выбросах промышленных котельных // Экологическая защита городов: тез. докл. науч.-техн. конф. – М.: Наука, 1996. – Б. 77–79.

Электрондық ресурстардың шығыс деректерінің жазылу тәртібі: мақала атауы, автор туралы ақпарат, мақаланың шығу орны, мерзімі, сонымен қатар, ақпараттық тасымалдаушы, жүйелік талаптар, ғаламтор ресурстарын қолдану мүмкіндіктері (Художественная энциклопедия зарубежного классического искусства [Электронный ресурс]. – Электрон. текстовые, граф., зв. дан. и прикладная прогр. (546 Мб). – М.: Большая Рос. энцикл. [и др.], 1996. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM) + рук. Пользователя (1 с.). – Систем. требования: ПК 486 или выше; 8 Мб ОЗУ; Windows 95 или новее; SVGA 32768 и более цв.; 640x480; 4x CD-ROM дисковод; 16 бит. зв. карта; мышь; Faulkner, A., Thomas, P. Проводимые пользователями исследования и доказательная медицина [Электронный ресурс] // Обзор современной психиатрии: электронный журнал. – 2002. – Вып. 16. – Режим доступа: <http://www.psyobsor.org>).

10. *Кестелерді жасау*. Әрбір кестенің реттік нөмірі мен атауы болуы шарт. Кесте нөмірі және атауы кестенің жоғары жағына орналастырылады. Көлбеу әріптермен жазылған «Кесте 1» («Таблица 1», «Table 1») сөзінен кейін сызықша қойылып, кесте атауы қалыпты әріптермен жазылады, туралануы – беттің ортасында, шрифт өлшемі – 11, кестедегі мәтіннің туралануы – беттің сол жағы.

11. *Графикалық материалдар* «Microsoft Graph» немесе «Excel» бағдарламаларында орындалуы қажет және сканерден өткізілмеуі қажет.

Графикалық бейнелер сурет немесе біртұтас объект ретінде берілуі тиіс. Графикалық объектілер беттің белгіленген жиектерінен аспай, бір беттен артық болмауы қажет.

Әрбір объектінің нөмірі және атауы болуы керек. Объект нөмірі мен атауы объектіден төмен орналасуы қажет. Шрифт өлшемі – 11, мәтіннің орналасу қалпы – беттің сол жағы.

12. *Формулалардың берілуі.* Математикалық формулаларды формулалар редакторы «Microsoft Equation» арқылы белгілеу қажет. Олар жақша ішінде оң жақтан нөмірленеді. Формулалар көп болған жағдайда әрбір бөлімнің формулаларын тәуелсіз нөмірлеу ұсынылады.

13. *Мақалаға міндетті түрде тіркелетін ақпараттар:*

– автор туралы ақпарат (үш тілде): тегі, аты, әкесінің аты, ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, қызметі, жұмыс орны (ЖОО, мекеме атауы, факультет, кафедра), жұмыс және ұялы телефон нөмірі;

– ғылым кандидаты, докторы немесе PhD докторының мақалаға қатысты сын-пікірі (ғылыми дәрежесіз авторлар үшін).

Редакция ұсынылған барлық материалдарға сын-пікір білдіруге міндетті емес және материалдары қабылданбаған авторлармен пікірталасқа түспейді.

**Мақалалардың қабылдануы және жариялануы бойынша
сауалдар туындаған жағдайда мына мекен-жайға жүгініңіз:**

Қазақстан Республикасы, 110000, Қостанай қ., Тәуелсіздік көш., 118
ҚР БҒМ «А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті» КЕ АҚ
БСН 200740006481, БЖК SABRKZKA, Кбе 16,
ЖСК KZ61914092203KZ002CJ
«Сбербанк» АҚ ЕБ, Қостанай қ. филиалы
№118 каб. Тел.: 8 (747) 263-18-97
E-mail: vestnik.kru@ksu.edu.kz

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Журнал «ҚМПИ Жаршысы» публикует статьи об оригинальных и ранее не печатавшихся результатах исследований в области социально-гуманитарных, физико-математических, технических, биологических, химико-технологических, экономических наук, по экологии, международным научным связям и т.п.

Решение о публикации принимается редакционной коллегией журнала после рецензирования. Отклоненные статьи повторно редколлегией не рассматриваются.

Статьи публикуются на казахском, русском, английском языках.

Журнал выходит четыре раза в год (январь, апрель, июль, октябрь).

Подписку на журнал можно оформить в любом почтовом отделении АО «Казпочта». Подписной индекс 74081.

Требования к статьям:

Объем текста статьи должен быть от 15000 до 60000 знаков, включая пробелы и сноски (от 0,3 до 1,5 печатных листов, т.е. от 5 до 24 страниц).

Технические требования к оформлению текста:

Шрифт: Times New Roman, размер шрифта – 12, выравнивание текста – по ширине страницы.

Поля: по 2 см со всех сторон.

Междустрочный интервал: одинарный.

Интервал между абзацами «Перед» – нет, «После» – нет.

Отступ «Первой строки» – 1,25.

Текст: одна колонка на странице.

Первая (титульная) страница статьи должна содержать следующую информацию:

1. *Код УДК.* Полуужирный, положение по левому краю страницы. Присвоить УДК авторскому материалу можно здесь: <http://teacode.com/online/udc/>.

2. *Ф.И.О. автора.* Полуужирный курсив, положение на странице – по правому краю через строку после кода УДК.

3. *Сведения об авторе.* Курсив, положение на странице – по правому краю: ученая степень, ученое звание, должность, место работы, город, страна.

4. *Заглавие.* Прописные буквы, полуужирный, положение по центру страницы.

5. *Аннотация к статье.* Слово «Аннотация» (каз. «Түйін», англ. «Abstract»), полуужирный, положение по центру страницы, через строку после заглавия. Аннотация оформляется на языке статьи. Допускается замена аннотации на языке статьи на резюме на языке статьи. Текст аннотации: 500–800 знаков с пробелами, курсив, выравнивание по ширине страницы, отступы слева и справа – по 2 см, отступ «Первой строки» – 1,25.

6. *Резюме к статье.* Оформляется на двух языках, отличных от языка статьи, с переводом названия статьи. Текст резюме: курсивный, после списка литературы через интервал, 500–800 знаков с пробелами, положение по ширине текста, отступ «Первой строки» – 1,25.

7. *Ключевые слова* (от 5 до 8). Ключевые слова пишутся на трех языках, размещаются соответственно под «Аннотацией» и «Резюме». Фраза «Ключевые слова» (каз. «Кілт сөздер», англ. «Key words»): полуужирный, отступы слева и справа – по 2 см, после фразы ставится двоеточие. Сами ключевые слова указываются после фразы «Ключевые слова» в той же строке, через запятую.

8. *Основной текст* делится на следующие разделы:

1) *Введение* (каз – Кіріспе, англ. – Introduction).

2) *Материалы и методы* (каз. – Материалдар мен әдістер, англ. – Materials and Methods).

3) *Результаты* (каз. – Нәтижелер, англ. – Results).

4) *Обсуждение* (каз. – Талқылау, англ. – Discussion).

5) *Выводы* (каз. – Қорытынды, англ. – Conclusions).

б) *Благодарности* (каз. – Ризашылық білдіру, англ. – Appreciation).

Разделы 3 и 4 могут объединяться, раздел 6 – по необходимости.

Разделы статьи должны быть пронумерованы, необходимо нумеровать арабскими цифрами без точки. Оформление заголовков разделов – шрифт Times New Roman, размер шрифта – 12, полужирный, положение по левому краю страницы.

При выделении в тексте отдельных пунктов или списков следует использовать только арабские цифры.

9. *Список литературы* (каз. – Әдебиеттер тізімі, англ. – References). Список литературы приводится в конце статьи и озаглавляется «Список литературы» – шрифт Times New Roman, размер шрифта – 12, полужирный, отступ «Первой строки» – 1,25.

Сведения об источниках следует располагать в порядке появления ссылок на источники в тексте, нумеровать арабскими цифрами без точки, размер шрифта – 11, отступ «Первой строки» – 1,25 см. Ссылки на использованные источники следует приводить в квадратных скобках. Библиографическая запись выполняется на языке оригинала.

Выходные данные *книг* обязательно включают: фамилию автора (авторов), инициалы, название, место издания, издательство, год издания, страницы. Например: Семенов В.В. *Философия: итог тысячелетий. Философская психология.* – Пущино: ПНЦ РАН, 2000. – С. 60–65.

Выходные данные *статей из журналов и периодических изданий* указываются в следующем порядке: фамилия автора (авторов), инициалы, название статьи, название журнала, год, номер издания, страницы. Например: Голубков Е.П. *Маркетинг как концепция рыночного управления // Маркетинг в России и за рубежом.* – 2001. – № 1. – С. 89–104.

Выходные данные *сборников* указываются в следующем порядке: фамилия автора (авторов), инициалы, название статьи, название сборника, год издания, страницы. Например: Зимин А.И. *Влияние состава топливных эмульсий на концентрацию оксидов азота и серы в выбросах промышленных котельных // Экологическая защита городов: тез. докл. науч.-техн. конф.* – М.: Наука, 1996. – С. 77–79.

Выходные данные *электронных ресурсов* содержат информацию об авторе, названии, дате и месте издания или публикации, также указывается информационный носитель, системные требования, режим доступа (к интернет-ресурсам) (*Художественная энциклопедия зарубежного классического искусства [Электронный ресурс].* – Электрон. текстовые, граф., зв. дан. и прикладная прогр. (546 Мб). – М.: Большая Рос. энцикл. [и др.], 1996. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM) + рук. Пользователя (1 с.). – Систем. требования: ПК 486 или выше; 8 Мб ОЗУ; Windows 95 или новее; SVGA 32768 и более цв.; 640x480; 4x CD-ROM диск; 16 бит. зв.карта; мышь; Faulkner, A., Thomas, P. *Проводимые пользователями исследования и доказательная медицина [Электронный ресурс] // Обзор современной психиатрии: электронный журнал.* – 2002. – Вып. 16. – Режим доступа: <http://www.psyobsor.org>).

10. *Оформление таблиц.* Каждая таблица должна быть пронумерована и иметь заголовок. Номер таблицы и заголовок размещаются над таблицей. Номер оформляется как «Таблица 1» («Кесте 1», «Table 1»), стиль шрифта – курсивный. Заголовок таблицы размещается через тире, шрифт – Times New Roman, размер – 11, по центру страницы, стиль шрифта – обычный. Положение текста в таблице по левому краю, шрифт – Times New Roman, размер – 11.

11. *Оформление графических материалов.* Графические материалы должны быть подготовлены с помощью программ «Microsoft Graph» или «Excel» без использования сканирования.

Графические объекты должны быть в виде рисунка или сгруппированных объектов.

Графические объекты не должны выходить за пределы полей страницы и превышать одну страницу.

Каждый объект должен быть пронумерован и иметь заголовок. Номер объекта и заголовок размещаются под объектом. Номер оформляется как «Рисунок 1» («Сурет 1», «Picture 1»), шрифт – Times New Roman, курсив, размер – 11, положение текста на странице по центру. Далее следует название, шрифт – Times New Roman, размер – 11, стиль шрифта – обычный.

12. *Оформление формул.* Математические формулы оформляются через редактор формул «Microsoft Equation». Их нумерация проставляется с правой стороны в скобках. При большом числе формул рекомендуется их независимая нумерация по каждому разделу.

13. *К статье обязательно прилагаются:*

– сведения об авторе (на трех языках): фамилия, имя, отчество, ученая степень, ученое звание, должность, место работы (название вуза, организации, факультет, кафедра), рабочий и мобильный телефоны;

– рецензия кандидата или доктора наук, доктора PhD (для авторов без ученой степени).

Редакция не несет обязательств по рецензированию всех поступающих материалов и не вступает в дискуссию с авторами отклоненных материалов.

По всем вопросам приема и публикации статей обращаться по адресу:

Республика Казахстан, 110000, г. Костанай, ул. Тәуелсіздік, 118
НАО «Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова» МОН РК
БИН 200740006481 БИК SABRKZKA КБЕ 16
ИИК KZ61914092203KZ002CJ
Филиал ДБ АО «Сбербанк» в г.Костанай
№118 каб. Тел.: 8 (747) 263-18-97
E-mail: vestnik.kru@ksu.edu.kz

INFORMATION FOR AUTHORS

The journal «KMPI Zharshysy» is responsible for publishing the articles with original content on the results of research in the fields of social-humanitarian, physical and mathematical, technical, biological, chemical-technological, economical sciences, and ecology, international scientific relationships and etc. which were not printed previously.

The decision to publish an article is considered by the editorial board of the journal after peer review. Rejected articles are not considered again by the editorial board.

Articles are published in Kazakh, Russian and English languages.

The journal is published four times a year (January, April, July, October).

A subscription to the journal can be obtained at any post office of JSC "Kazpost".
Subscription index 74081.

Article requirements:

The volume of the text of the article should be between 15,000 and 60,000 signs, including spaces and footnotes (from 0,3 to 1,5 printed page, i.e. 5-24 pages).

Technical requirements for the decoration of the text:

Font: Times New Roman, size – 12, alignment – width of the page.

Field: on 2 cm from all directions.

Line spacing: single.

Spacing between paragraphs «Before» – no, «After» – no.

Indentation of "The first line" – 1,25.

Text: one column on the page.

The first (titular) page of the article must include the following information:

1. *UDC code*. Boldface, position on the left side of the page. Assign the UDC to copyright material can be available here: <http://teacode.com/online/udc/>.

2. *Full name of the author*. Bold italic, position on the right edge of the page through the line after the UDC code.

3. *Information about authors*. Font style – italic, position on the right edge of the page: academic degree, academic title, position, place of work, city, country.

4. *Title*. Uppercase letters, bold, position – at the center of the page.

5. *Abstract to the article*. The word «Abstract» (kaz. «Түйін», rus. «Аннотация»), boldface, position – at the center of the page, in a line after the title. Abstract is made in the language of the article. It is possible to replace the abstract on the language of the article to the summary on the language of the article. Text of abstract: 500–800 signs including spaces, italics, position – the width of text, indents on the left and right – 2 cm, indentation of "the first line" – 1.25.

6. *Summary of the article*. It is made out in two languages differ from the language of the article, with the translation of the title of the article. Text of summary: italic, after references, 500–800 signs including spaces, alignment – the width of page, indentation of "the first line" – 1.25.

7. *Key words* (from 5 to 8). Key words are written in three languages, are located accordingly under the «Abstract» and «Summary». The phrase «Key words» (kaz. «Кілт сөздер», rus. «Ключевые слова»): boldface, indents on the left and right – 2 cm, after the phrase there is a colon. Key words are written after the phrase "Key words" in the same line, separated by a comma.

8. *Main text of the article* consists of the following parts:

1) *Introduction* (kaz. – Кіріспе, rus. – Введение).

2) *Materials and Methods* (kaz. – Материалдар мен әдістер, rus. – Материалы и методы).

3) *Results* (kaz. – Нәтижелер, rus. – Результаты).

4) *Discussion* (kaz. – Талқылау, rus. – Обсуждение).

5) *Conclusions* (kaz. – Қорытынды, rus. – Выводы).

6) *Appreciation* (kaz. – Ризашылық білдіру, rus. – Благодарности).

Parts 3 and 4 may be combined, part 6 – if it is necessary.

Parts of the article should be numbered, Arabic numerals without a dot. Headings of parts – font Times New Roman, size – 12, boldface, position on the left side of the page.

While highlighting only Arabic numerals should be used in the text of selected items or lists.

9. *References* (kaz. – *Әдебиеттер тізімі*, rus. – *Список литературы*). References should be listed at the end of the article and headlined as «References» – font Times New Roman, font size – 12, boldface, indent 1.25.

Information about the sources should be arranged in order of appearance of references to sources in the text, and numbered in Arabic numerals without a dot, font size – 11, indent 1.25 cm. References to the sources used should be given in square brackets. Bibliographic record is made in language of the original source.

Output data of *books* must include: surname of the author (authors), initials, name, place of publication, publisher, year of publication, number of pages. For example: Семенов, В.В. Философия: итог тысячелетий. Философская психология. – Пущино: ПНЦРАН, 2000. – Р. 60–65.

Output data of *articles from journals and periodicals* must include: surname of the author (authors), initials, title of the article, title of the journal, year, number of publication, number of pages. For example: Голубков Е.П. Маркетинг как концепция рыночного управления // Маркетинг в России и зарубежом. – 2001. – № 1. – Р. 89–104.

Output data of *collections* is indicated in the following order: surname of the author (authors), initials, title of the article, title of the collection, year of publication, number of pages. For example: Зимин А.И. Влияние состава топливных эмульсий на концентрацию оксидов азота и серы в выбросах промышленных котельных // Экологическая защита городов: тез. докл. науч.-техн. конф. – М.: Наука, 1996. – Р. 77–79.

Output data of *electronic resources* provides information about the author, title, date and place of edition, or publication, also indicates the information carrier, system requirements, access mode (to the Internet resources) (Художественная энциклопедия зарубежного классического искусства [Электронный ресурс]. – Электрон. текстовые, граф., зв.дан. и прикладная прогр. (546 Мб). – М.: Большая Рос. энцикл. [и др.], 1996. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM) + рук. Пользователя (1 с.). – Систем. требования: ПК 486 или выше; 8 Мб ОЗУ; Windows 95 или новее; SVGA 32768 и более цв.; 640x480; 4x CD-ROM дисковод; 16 бит. зв.карта; мышь; Faulkner, A., Thomas, P. Проводимые пользователями исследования и доказательная медицина [Электронный ресурс] // Обзор современной психиатрии: электронный журнал. – 2002. – Вып. 16. – Режим доступа: <http://www.psyobsor.org>).

10. *Design of tables*. Each table should be numbered and titled. Table number and heading are placed above the table. Number is issued as «Table 1» («Кесте 1», «Таблица 1»), font style – italic. Table heading is placed by a dash, font – Times New Roman, size – 11, font style – regular, at the center of the page. The position of the text in the table – to the left, the font – Times New Roman, size – 11.

11. *Design of graphic materials*. Graphic materials should be prepared by using the programs «Microsoft Graph» or «Excel» without scanning.

Graphical objects should be presented as a picture or grouped objects.

Graphical objects should not extend beyond the page margins, and have no more than one page.

Each object must be numbered and titled. Number of the object and title are placed under the object. Number is presented as «Picture 1» («Сурет 1», «Рисунок 1»), the font – Times New Roman, italic, size – 11, position of the text – at the center of the page. Then, the title – the font – Times New Roman, size – 11, font style – regular.

12. *Design of formulas*. Mathematical formulas are made through the «Microsoft Equation» formula editor. The numbering is affixed to the right in brackets. If there is a large number of formulas it will be recommended their independent numbering for each section.

13. *The article must have:*

- information about the author: surname, name, patronymic, academic degree, academic title, position, place of work (name of institution, organization, faculty, department), office and mobile phone numbers;

- review of the candidate or doctor of sciences, PhD doctors (for authors without scientific degree).

Editors are not liable for reviewing all incoming materials and do not enter into a discussion with the authors of rejected materials.

On all questions of reception and publication of articles contact us at:

Republic of Kazakhstan, 110000, Kostanay, Tauelsizdik street, 118
NLC «A. Baitursynov Kostanay Regional University» MES RK
BIN 200740006481 BIC SABRKZKA, BC 16,
IIC KZ61914092203KZ002CJ
SB Sberbank JSC, Kostanay
office №118. Tel.: 8 (747) 263-18-97
E-mail: vestnik.kru@ksu.edu.kz

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ СӨЗ 3

ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ САРАПТАМАЛЫҚ-ШОЛУ ЗЕРТТЕУЛЕР

Қабыл, Т.Т., Шилов, И.А., Бекмухамбетова, Л.С., Тірек-қимыл аппараты бұзылған адамдарға арналған пауэрлифтинг штанганы жатып сығымдау әдістемесі 5

Пережогин, Ю.В., Бородулина, О.В., Букубаева, А.Р., Досекин, А.Б., Қазақстан Республикасындағы астра отбасылық жеке тұқымдарының эндемизмі сұрағына 13

Алипбаева, Г.А., Нұрғабыл, Р.Қ., Психикалық дамуы тежелген балалардың логикалық ойлауы 17

Богданов, А.А., Нарықты дамыту үшін жағдай жасауды ынталандыру сот-сараптамалық қызметтер 21

ЭМПИРИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Брагина, Т.М., Бойко И.А., Қостанай облысының құлықөл көлінің өзен шаяны (*Astacus Leptodactylus Eschscholtz, 1823*) тәрізділердің морфометриялық параметрлері 27

Пережогин, Ю.В., Ерохин, Н.Г., Петров, Г.Д., Қазақстан Республикасының тауқалақай (*Lamiaceae*) тұқым-дасының эндемикалық түрлері 32

Пережогин, Ю.В., Ерохин, Н.Г., Букубаева, А.Р., Досекин, А.Б., Жолдыбек, М.А., Қазақстан Республикасының *Jurinea* және *Taraxacum* тұқымдастарының эндемизмін қайта қарастыру 36

ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Сафарғалиева Г.Н., Жумекенова, Д.Е., Саралап оқыту технологиясын қолдана отырып дене шынықтыру үрдісін оңтайландыру әдістері 42

Балтабай, Д.Ө., Ибраева, Р.Ж., Бекмухамбетова, Л.С., Деңгейлеп оқыту арқылы дене шынықтыру сабақтарын ұйымдастыру 48

Балжанова, А.М., Ағылшын тілі сабақтарында оқу дағдыларын (4с) дамыту 55

ЖАС ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ

Брагина, Т.М., Борисова, Е.С., Қостанай облысы Мендіқара ауданының «Боровской көлінде қанақ және қарағайлы ормандарды отырғызу» ескерткіш есімдік ескерткішінің дәрілік таңдау қасиетті. оның флора таңдау жолдары 62

Алипбаева, Г.А., Нурова, А.К., Дефектор кәсібінің қоғамдағы маңыздылығы мен ашықтығы 68

ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА

Есіркепова, К.К., Канапина, С.Г., Бекетаева, А.А., Кенжебай, Л.А., Миранбек, Д.Д., Әзілхан Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдар» романындағы антонимдердің қолданыс ерекшелігі 73

Канапина, С.Г., Наби, Т.Б., Жетписбай, С.Б., Қабдрахим, У.Қ., Жүсіпбек Аймауытовтың «Қартқожа» романы тіліндегі мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық сипаты 77

Бекмагамбетов, Р.К., Абасов, Н.А., Таттардың этногенетикалық тарихы: мәселенің тарихнамасы 81

Оспанұлы, С., Мырзағалиева, К.М., Домбыра 85

Хамзина, К.Б., Ұлттық тәрбие ісіндегі халықтық педагогика 94

Оспанұлы, С., Мырзағалиева, К.М., Шоқан және сал-серілер мен күйшілер 100

БІЗДІҢ АВТОРЛАР 108

АВТОРЛАРДЫҢ НАЗАРЫНА 114

СОДЕРЖАНИЕ

ВСТУПИТЕЛЬНОЕ СЛОВО	3
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ОБЗОРНО-АНАЛИТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ	
<i>Қабыл, Т.Т., Шилов, И.А., Бекмухамбетова, Л.С.,</i> Для людей с нарушениями движения методология сжатия формирования стрелки в пауэрлифтинге	5
<i>Пережогин, Ю.В., Бородулина, О.В., Букубаева, А.Р., Досекин, А.Б.,</i> К вопросу эндемизма отдельных родов семейства астровые Республики Казахстан	13
<i>Алипбаева, Г.А., Нұрғабұл, Р.Қ.,</i> Логическое мышление детей с психическим развитием	17
<i>Богданов, А.А.,</i> Мотивация создания условий для развития рынка судебно-экспертных услуг	21
ЭМПИРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ	
<i>Брагина, Т.М., Бойко И.А.,</i> Морфометрические показатели речного рака (<i>Astacus Leptodactylus Eschscholtz, 1823</i>) озера Кулыколь Костанайской области	27
<i>Пережогин, Ю.В., Ерохин, Н.Г., Петров, Г.Д.,</i> Эндемичные виды семейства яснотковые (<i>Lamiaceae</i>) Республики Казахстан	32
<i>Пережогин, Ю.В., Ерохин, Н.Г., Букубаева, А.Р., Досекин, А.Б., Жолдыбек, М.А.,</i> Ревизия эндемизма родов <i>Jurinea</i> и <i>Taraxacum</i> Республики Казахстан	36
МЕТОДИКА И ТЕХНОЛОГИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИН	
<i>Сафарғалиева Г.Н., Жумекенова, Д.Е.,</i> Методы оптимизации процесса физического воспитания с использованием технологии дифференцированного обучения	42
<i>Балтабай, Д.Ө., Ибраева, Р.Ж., Бекмухамбетова, Л.С.</i> Организация физических образовательных занятий через уровень подготовки	48
<i>Балжанова, А.М.,</i> Развитие учебных навыков (4cs) на занятиях по английскому языку	55
НАУЧНЫЕ РАБОТЫ МОЛОДЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ	
<i>Брагина, Т.М., Борисова, Е.С.,</i> Анализ лекарственной флоры памятника природы «насаждения березовых и сосновых лесов у озера Боровское» Мендыкаринского района Костанайской области	62
<i>Алипбаева, Г.А., Нурова, А.К.,</i> Значимость и актуальность профессии дефектолога в обществе	68
В ПОТОКЕ ИСТОРИИ	
<i>Есиркепова, К.К., Канапина, С.Г., Бекетаева, А.А., Кенжебай, Л.А., Миранбек, Д.Д.,</i> Особенности применения антонимов в романе Азильхан Нуршаикова «Махаббат, кызык мол жылдар»	73
<i>Канапина, С.Г., Наби, Т.Б., Жетписбай, С.Б., Қабдрахим, У.Қ.,</i> Этнолингвистический характер пословиц и поговорок на языке романа Жусупбека Аймаутова «Қартқожа»	77
<i>Бекмағамбетов, Р.К., Абасов, Н.А.,</i> Этногенетическая история татов: историография вопроса	81
<i>Оспанулы, С., Мырзағалиева, К.М.,</i> Домбыра	85
<i>Хамзина, К.Б.,</i> Народная педагогика в национальном образовании	94
<i>Оспанулы, С., Мырзағалиева, К.М.,</i> Шохан и поэт-песенники и күйши	100
НАШИ АВТОРЫ	110
ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ	117

CONTENT

INTRODUCTION..... 3

THEORETICAL AND OVERVIEW-ANALYTICAL ARTICLES

Қабыл, Т.Т., Шилов, І.А., Бекмұхамбетова, Л.С., For persons with motion disorders methodology of arrow formation compression in powerlifting..... 5

Перезгогин, Y.V., Бородулина, O.V., Букубаева, A.R., Досекін, A.B., To the question of endemism of individual generates of the astra Republic of Kazakhstan 13

Алипбаева, G.A., Нургабдыл, R.Y., Logical thinking of mentally developed children..... 17

Богданов, A.A., Motivation for creating conditions for market development forensic expert services..... 21

EMPIRICAL RESEARCH

Брагина, T.M., Боико, І.А., Morphometric parameters of crayfish (*Astacus Leptodactylus* Eschscholtz, 1823) of the Kulykol lake of the Kostanay region..... 27

Перезгогин, Y.V., Ероқхин, N.G., Петров, G.D., Endemic species of the family Lamiaceae Republic of Kazakhstan 32

Перезгогин, Y.V., Ероқхин, N.G., Букубаева, A.R., Досекін, A.B., Жолдыбек, M.A., Revision of endemism of the *Jurinea* and *Taraxacum* of the Republic of Kazakhstan..... 36

METHODOLOGY AND TECHNOLOGY OF TEACHING DISCIPLINES

Сафарғалиева, G.N., Жұмекеңова, D.E., Methods for optimizing the process of physical education using the technology of differentiated education 42

Балтабай, D.O., Ібраева, R.ZH., Бекмұхамбетов, L.S., Organization of physical educational activities through training level 48

Балжанова, A.M., Promoting learning skills (4cs) in the english classroom..... 55

SCIENTIFIC WORK OF YOUNG RESEARCHERS

Брагина, T.M., Борисова E.S., Analysis of the medicinal flora of the nature monument «planting birch and pine forests at lake Borovskoe» Mendykara district of Kostanay region 62

Алипбаева, G.A., Нурова, A.K., The importance and relevance of the profession of a defectoral in society 68

IN THE STREAM OF HISTORY

Есіркепова, K.K., Канапина, S.G., Бекетаева, A.A., Кенздебай, L.A., Міранбек, D.D., Features of the use of antonyms in the novel «Mahabbat, kyzyk mol zhyldar» by Azilkhan Nurshaikova 73

Канапина, S.G., Наби, T.B., Жетпісбай, S.B., Кабдраһим, U.K., Ethnolinguistic character of proverbs and sayings in the language of Zhusupbek Aymautov's novel «Kartkozha»..... 77

Бекмағамбетов, R.K., Абазов, N.A., Etnogenetic history of the tats: historiography of the issue..... 81

Оспанұлы, S., Мырзағалиева, K.M., Dombra 85

Хамзина, K.B., Folk pedagogy in national education..... 94

Оспанұлы, S., Мырзағалиева, K.M., Shokhan and the singer-poet and musician 100

OUR AUTHORS..... 112

INFORMATION FOR AUTHORS..... 120

Компьютерлік беттеу: С. Худякова

Түзетушілер: А. Култаева

Компьютерная верстка: С. Худякова

Корректоры: А. Култаева

Басуға 25.06.2021 ж. берілді.
Пішімі 60x84/8. Көлемі 10,0 б.т.
Тапсырыс № 017

Подписано в печать 25.06.2021 г.
Формат 60x84/8. Объем 10,0 п.л.
Заказ № 017

А. Байтұрсынов атындағы
Қостанай өңірлік университетінде басылған
Қостанай қ., Тәуелсіздік 118

Отпечатано в Костанайском региональном
университете им.А.Байтұрсынова
г. Костанай, ул. Тауелсиздик 118